

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Kádár Zoltán

**Technológiakritika a 20. századi antiutópiákban és a kortárs
filozófiában a századelőtől a 60-as évekig**

Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskola
Dr. Csejtei Dezső, egyetemi tanár

Etika, társadalom- és alkalmazott filozófia alprogram
Dr. habil. Tóth János, egyetemi docens

A bizottság elnöke: Dr. Csejtei Dezső, egyetemi tanár

Felkért bírálók: Dr. habil. Garaczi Imre egyetemi docens
Dr. Farkas Zoltán

Bizottsági tagok: Dr. Pászka Imre egyetemi tanár
Dr. habil. Juhász Anikó, egyetemi docens

Póttag: Dr. Sutyák Tibor, egyetemi docens

Témavezetők: Dr. habil. Tóth János, egyetemi docens
Dr. habil. Máté Zsuzsanna, főiskolai tanár

Szeged, 2012

Én, **Kádár Zoltán**, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.

Tartalom

Tartalom	1
Bevezetés.....	2
1. A technológia szerepe az utópiákban a kora újkortól a 20. századig.....	6
2. A technológia negatív szerepe az antiutópiákban.....	20
2.1. Kreativitásvesztés és gépektől való végletes függés	28
2.2. Sablongondolkodás, természetellenesség, tudományos létrontás	33
2.3. Konzumidiotizmus, kondicionáltság, biotechnológiai predesztináció	44
2.4. Totális elnyomás, nyelvrontás, szüntelen manipuláció, degeneráció.....	57
2.5. Nyüzsgés, rohanás, felszínesség és vidám életuntság	68
2.6. Emberszelídítés a polgári társadalom kopott díszletei között.....	76
3. A technicizált világ vizsgálatának előtérbe kerülése a filozófiában	85
4. Technológiaikritika a 20. századi filozófiában.....	102
4.1. Oswald Spengler – a Nyugat, mint önpusztító világszobrász.....	102
4.2. Walter Benjamin – flaneur az emberi idegrendszer komplex kiképzésének korában...	111
4.3. A Frankfurti iskola technológiai kritikája – a kisiklatott felvilágosodás anatómiája....	124
4.4. Heidegger és a nyersanyagbázissá degradált világ.....	151
5. Közös vonások az antiutópiák és a kortárs filozófia technológia bírálatában.....	169
Felhasznált irodalom	182
Köszönetnyilvánítás	194

Bevezetés

A kutatás feladata és körülhatárolása

A nyugati civilizáció, az európai kultúra, szellem talán legerőteljesebb ága a tudomány és az általa létrejött, a modernizációt létrehozó technológia. A technológiai haladás mind az újkor hajnalától megjelenő utópikus, mind a 20. század első éveitől önálló műfajként kialakuló antiutópikus művek egyik vezérmotívuma. A technológia egyre bővülő szerepének az utópiákban számos állomását láthatjuk az értekezés első fejezetében, azonban csúcspontját a H. G. Wells által elképzelt fejlett világállam jelenti az *Egy modern utópia* (1904) című utópikus regényében – melynek kritikája, paradox módon több híres 20. századi antiutópia kiindulópontja is.

A 19. század végétől kezdődően a technológiai fejlődés iránti lelkesedés megtörik, és a 20. század első éveitől megjelenő antiutópikus művekre egyértelműen jellemző a technológiai vívmányok használata folytán előálló negatív társadalmi következmények bemutatása. Mindez egybe forr egyfajta kultúrkritikai elemmel, mint a nyugati civilizáció egyik válságtünetének jelzésével. A technológiakritika ezért a gépi segédeszközöket egyre nagyobb arányban használó, egykori életmódját, hagyományait levedlő, ezáltal kimutathatóan hátrányára is változó – egyesek szerint egyenesen az önmegsemmisítés felé rohanó – ember, illetve közösségek kritikája. A technicizált világ kiépülése maga után vonja az ember-ember, valamint az ember-természet viszonyának rendkívüli mértékű megváltozását, miáltal az emberiség hosszú távon nem csak nyereséget, de súlyos veszteséget is el kell, hogy könyveljen a mindennapi élet területén, illetve nagyra törő terveinek kivitelezése közben.

Noha a dolgozat egyik fele az antiutópiákról szól, e műfajt jelen keretek között csupán az irodalmi technológiakritika „vivőanyagának” tekintem, olyan írások gyűjteményének, melyeket nem filozófusok írtak, ugyanakkor rendkívül nagy arányban tartalmazzák a technológiai fejlődés negatívumai kapcsán keletkezett tendenciák fikatív leírását és művészi képzelőerővel megjelenített torzulásait. A dolgozat párhuzamosan elemzi egy fél évszázados korszak – nem teljes, de az eredményes munkához elegendő – technológiakritikai lenyomatát mind az irodalom speciális határműfaja, így az antiutópia, mind a filozófiai gondolkodás technológiakritikája felől.

Alapkérdésemmek és egyben kutatási feladatomnak tekintetem annak vizsgálatát, hogy a nyugati civilizáció e válságtudata (a technológiai vívmányok által generált folyamatok válságként való interpretációja), az irodalmi és a filozófiai gondolkodásban egyaránt megragadhatóan, milyen jelenségeket, tendenciákat interpretál problémaként. A dolgozat célja egyrészt az, hogy bizonyítsa a filozófia és az irodalom együttlátását a technológiakritikán keresztül, másrészt technológiakritikájuk összehasonlítása révén a közösen meglátott jelenségekre, mint válságtünetekre fókuszál.

Az értekezés szerkezeti felépítése

Az értekezés első fejezete az utópia filozófiai műfajában, illetve az utópikus gondolkodásban vázlatosan bemutatja a technológiai fejlődésnek tulajdonított szerepet. Konkrétan Morus *Utópia* (1516), Campanella *Napváros* (1602), Bacon *Új Atlantisz* (1627), valamint Fourier *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete* (1808), a kevésbé ismert Edward Bellamy *Visszatekintés* (1888) és *Equality* (1897), valamint William Morris *Hírek a seholból* (1808) című (irodalmi) utópiáinak e szegmensben történő értelmezésén keresztül. Mindannyiuknál rendkívüli hangsúlyt kap egy pozitív irányú kérdésfeltevés: a technikai és tudományos fejlődés milyen módon oldhatná meg társadalmi problémákat.

A második fejezetben a 20. század elejétől a közepéig a lassan felerősödő technológiakritika kapcsán az alábbi antiutópikus művek értelmezésére valamint azok problémacentrikus összehasonlítására kerül sor. Értelmezésem kiemelt kérdése: milyen (fiktív) társadalom- és emberképet generál a totálissá méretezett technikai fejlődés víziója.

E. M. Forster *The Machine Stops* (1909) című novellája tekinthető az antiutópikus irodalom nyitányának. Wells eszméit kritizálva Forster a föld alá kényszerített, csúcstechnológiával ellátott, egymással csak elektronikus úton kommunikáló társadalmat mutat be, tulajdonképpen Wells világállamának ellentettjét.

Jevgenyij Zamjatyin *Mi* (1920) című írása egy, a nyugati ipari világ erejét, tudományos menedzsmentjét, termelési elveit a bolsevik dogmatizmussal elegyítő regény, melyben a gépekként cselekvő és a gépeket istenítő, totális kontroll alatt élő emberek mindenapjai elevenednek meg.

Aldous Huxley *Szép új világ*-a (1932) a konzumkultúrát, a szigorúan felügyelt embertenyésztést, a természetellenes műanyagvilágot, a programozott boldogságot, mint a

jövő alternatíváját mutatja be. Isten helyett e – szintén Wellsen gúnyolódó történet – Henry Fordot és a tömegtermelést imádja, ugyancsak egy világállam keretei között.

George Orwell *Ezerkilencszáznyolcvannégy*-ében (1949) a hatalomra került sivár lelkű technokrácia folytonos háborúkkal és gépi kémtevékenységgel őrzi kontinensnyi rémuralmát. A regény Orwell több évtizedes, egyéb műveiben megjelenő industrializmus-kritikájának összegzése is.

Ray Bradbury *Fahrenheit 451* (1952) című kisregénye egy analfabétává, múlttalanná tett, de technikailag rendkívül fejlett társadalmat ábrázol, melyben a kényszer szülte vidámság vegyül a természetellenesség folytán előálló rossz közérzettel.

Anthony Burgess *A Clockwork Orange* (1962) című regénye a demokratikus jellegét levedleni készülő Angliában az anomikus állapotok kapcsán létrejövő büntenger elleni fellépésként felbukkanó – és az 50-es, 60-as években csakugyan igen divatos – pszichológiai-farmakológiai viselkedésjavító technikák alkalmazását, hibáit, etikai problémáit járja körül.

Valamennyi vizsgált antiutópiában egy aktuálisan – a szerző korában az általa észrevett – létező társadalmi probléma ironikus és torz felnagyítása történik, az (elképzelt) technikai fejlődés produktumainak közegében.

Noha szépirodalmi értékkel bíró antiutópiák tucatjai jelentek meg a 20. század folyamán, közülük leginkább a fent említett hat alkotás bír a kortárs filozófiai gondolkodással párhuzamba állítható problémafelvetéssel.

A 20. századi filozófiai elméletek technológiakritikáját az értekezés harmadik és negyedik fejezete tartalmazza, s bár a dolgozat Oswald Spengler, Walter Benjamin, a Frankfurter iskola, valamint Martin Heidegger elgondolásaira koncentrálnak, előképként elemzi Hegelnek, Engelsnek, Marxnak a témára vonatkozatható megállapításait. Primér szöveggént a dolgozathoz az alábbi műveket használtam az egyes filozófusok gondolatmenetének elemzéséhez:

Oswald Spengler: *A nyugat alkonya* (1918); *Ember és technika* (1931); *A döntés órája* (1934).

Walter Benjamin: *Egyirányú utca* (1928); *Gyermekirodalom* (1929); *Gondolatok a rádióról* (1931); *Egy perc* (1934); *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* (1936); *Eduard Fuchs, a műgyűjtő és történész* (1937); *Passzázatok* (1927-1939).

Max Horkheimer: *Az értelem elhalványulása* (1937); Horkheimer-Adorno: *A felvilágosodás dialektikája* (1947).

Theodor Adorno: *A tömegkultúra sémája* (1942); *Aldous Huxley és az utópia* (1948); *Minima Moralia* (1951); *Az örök divat – jazz* (1953); *A csillagok a földre szállnak* (1953); *Hogyan nézzünk televíziót?* (1954); *A kultúrpar felülvizsgálata* (1967).

Herbert Marcuse: *Filozófia és kritikai elmélet* (1937); *Néhány társadalmi következtetés a modern technológiáról* (1941); *Az egydimenziós ember* (1964); *Agresszivitás a fejlett ipari társadalmakban* (1968); *Esszé a felszabadulásról* (1969).

Martin Heidegger: *A német egyetem önmegnyilatkozása* (1933); *A műalkotás eredete* (1935); *A világkép kora* (1938); *Nietzsche szava: Isten halott* (1943); *A dolog* (1950); *Mi a gondolkodás* (1954); *Értekezés a gondolkodásról* (1955); *A technológiára vonatkozó kérdés* (1955); *Csak egy isten menthet meg bennünket: a Spiegel interjú* (1966).

Műveik nem csak kritikát gyakoroltak az ipusztériális korról és a technikai fejlődés következményeiről, de egyúttal válságtüneteket is láttatnak, melyek figyelmeztetésként és tiltakozásként egyaránt felfoghatók.

Az értekezés utolsó fejezete összefoglalja az összehasonlító módszerrel megragadott, a technikai fejlődés által (is) generált válságtünetek jelzését, e két nagy szövegkorporusz összevetésének eredményeképpen. Az irodalmi és filozófiai korpusz elemzése, értelmezése és összehasonlítása eredményeként jelennek meg azok a válságtüneti hasonlóságok, melyek e két műfaj kritikai irányvonalát is jellemzik. Ilyen jellegű összevetés eddig sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban nem jelent meg.

1. A technológia szerepe az utópiákban a kora újkortól a 20. századig

A vágy az emberben, hogy uralkodjon a természet felett különösen erős a nyugati civilizációban. E törekvés már a keresztény gondolkodásban is megtalálható, de csak a modernitás periódusában vált ideológiává, a kapitalizmus időszakának legitimációját elősegítő alapelvvé,¹ a 19. századtól kezdve pedig a modern tudomány és technológia kizárólagos eszközzé vált e természetfeletti uralom elérésében. Annak ellenére, hogy már a Római Birodalom időszakában volt esély arra, hogy végbe menjen egy technológiai forradalomként értelmezhető esemény – minthogy a mérnöki tudományok igen magas fejlettségi fokon álltak – mégsem úgy tekintettek a technológiára, mint a legújabb kor. Ennek az lehetett az oka, hogy még nem jelent meg az erőforrás, amely lehetővé tette volna a munkamegosztás radikális átalakítását. A gőzenergia megjelenése kellett ahhoz, hogy az anyagi javak megtermelése forradalmi változásokon mehessen át, illetve ahhoz is, hogy a kor embere úgy tekintsen a termelésre, mint aminek forradalmi átalakulása kívánatos.² A Római Birodalom bukása egyben az addig kialakult antik technológiai fejlettség hanyatlásával is járt, az egykori metropoliszok városokká fejlődtek vissza, a termelést évszázadokon át döntően a falusias, mezőgazdász tevékenységek jellemezték, az ókori népek által kifejlesztett mechanikai eszközökre így kevésbé volt szükség.³

Az utópikus gondolkodás ezen évszázadok során nem talált kitérési pontot magának egészen a kora újkorig, a földrajzi felfedezések, az ismert világ „kitágulása” által keletkezett gondolat kísérletek megjelenéséig. Amíg a kereszténység megfelelő világmagyarázatot, életvezetési elveket adott az európai embereknek, addig az utópiák megalkotásának vágya sem vált határozott igénnyé, de attól kezdve, hogy a vallás már nem nyújtott elég vigaszt, megnőtt az élhetőbb társadalom, a változás, a vágyott körülmények, felvázolásának szükséglete is. Ez az igény a reneszánsz idejére felerősödött, de csak a felvilágosodás hatására győzedelmeskedett igazán.⁴ A 16-17. század sok tekintetben Platón *Államához* visszavezethető elméleteit a technológiai fejlődés – többek között a nyomtatott könyv megjelenése – is nagymértékben elősegítette. Ezáltal az utópikus gondolatok, a

¹ William Leiss: *Ideology and Science*. Social Studies of Science, 5/2, 1975, 194.

² Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 7.

³ Daniel R. Headrick: *Technology: A World History*. Oxford University Press, 2009, 54-56.

⁴ E. M. Cioran: *Mechanism of Utopia*. Grand Street, 6/3, 1987, 90.

társadalomjobbító szándékok és a technológiai haladásba vetett bizalom egymást segítő tényezőkké váltak.

Az újkori utópia kialakulása Morus *Utópiájához* (1516) köthető. Morus műve, valamint az ezt követő utópiák a regényben találták meg a legmegfelelőbb formát elgondolásaik közvetítéséhez. A Morus által használt utópia kifejezés tulajdonképpen paradoxon: azt a (megfelelő, a közösség számára a legjobb) helyet jelöli, amely tulajdonképpen nincs sehol.⁵ Minden társadalom minden történelmi korban rendelkezik olyan gondolatformákkal, amelyek valamiféle aranykorról, paradicsomról, illetve egyéb ideális helyről vagy időszakról tanúskodnak. Ezek a helyek vagy időszakok biztosítják, vagy biztosították az adott közösség számára azt az állapotot, amelyben a fájdalom és a mindennapi élet nélkülözései, problémái megszűnnek, megoldódnak. Ezek azonban nem utópiák, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan azt Morus, a műfaj modern megalkotója lefektette.

Az utópia az ábrázolt jelenen túlmenő, időben és sokszor földrajzilag is más világot mutat be, egy jobb, vagy éppen tökéletes társadalom képében, de a lehetséges megoldások között igyekszik maradni. Felszabadítja ugyan a képzelőerőt, de korlátokat is szab, mert amit célul tűz ki, az nem lehetetlen, inkább valószínűtlen: vagy az emberi természet nem elég plasztikus hozzá, vagy a fennálló társadalmi rend, az intézményrendszer, a kormányformák utópikus irányban való változtatására kevés az esély. Az utópisták számára nyilvánvaló, hogy az általuk megálmodottak a jelenben még nem kivitelezhetők, de a tudomány, a technológia, az államszerkezet vagy a morál változása meghozhatja a lehetőséget bekövetkezésükhöz. Az utópista művek fantasztikus és meseszerű szerkezeteinek megálmodói tudatában voltak annak, hogy csak egy későbbi technológiai fejlettség hozhatja el ezek esetleges megvalósulását. Ugyanez a helyzet a világkormányok, vagy a világot uraló vezetők megjövendölésével, minthogy az efféle elgondolásoknál is figyelembe kellett venniük, hogy csakis egy bizonyos, korukban még jelen nem lévő gazdasági fejlettség és a világot behálózó kereskedelmi közösség esetén fejthetnék ki hatalmukat ezen elképzelt elit tagjai. Az utópiák szerzői annak is tudatában voltak, hogy az orvoslás vagy az eugenika eredményei nyilvánvalóan egy fejlettebb tudományos környezetben lesznek elérhetők.⁶

Az utópia klasszikus, Platónhoz visszanyúló koncepciója egy statikus építmény; a tökéletes állam ésszel kimunkált alapjai örök érvényűek, melyeket az adott utópiák

⁵ Krishan Kumar: *Aspects of the Western Utopian Tradition*. History of the Human Sciences, 16/1, 2003, 64.

⁶ Uo. 65.

történelme során kiválasztódott vezetés tett vitathatatlan szabállyá a társadalom számára. Az utópiákban visszatérnek a platóni államkoncepció filozófus-uralkodói: különböző formában megtalálhatjuk őket Morusnál, Campanellánál, de még H.G. Wellsnél is.⁷

Az utópiák másik tulajdonsága a biblikus alapvetés, a leginkább a Jelenések Könyvére emlékeztető profétikus tulajdonság, mely arra mutat rá, hogy az adott műben megfogalmazott kívánatos állapotok egyfajta jövőbeni történelmi kibomlás során bekövetkeznek, vagy jó eséllyel bekövetkezhetnek. Ez leginkább a szocialista utópizmusra jellemző, minthogy részint az evolúciós tanok, részint a marxizmus tudományos táptalajt biztosítottak annak az elképzelésnek, hogy a jelenben tapasztalt körülmények szükségszerűen meg kell, hogy változzanak. Eszerint a tudomány előrehaladása, az osztályellentétek és egyéb társadalmi feszültségek hatására az emberiség fejlődése a szerzők által kívánatosnak tartott irányba mozdul el.⁸ Emile Cioran szerint az utópia tulajdonképpen társadalmi alkímia: amíg az alkímia a lehetetlent igyekszik ráerőszakolni a fizikai világra, addig az utópia az emberi természettől, a társadalmiasulás természetétől teljességgel idegen elegyet próbál elültetni az emberi létezésben.⁹

Morus az újkor hajnalán számot vet korának negatív aktualitásaival, politikai problémáival, szociális gondjaival, s ennek fényében alkotja meg *Utópia* című munkáját. Az éledező kapitalizmus, a mezőgazdasági fejlődés a 16. századi Angliában a kezdetleges életmódhoz szokott parasztok tömegeinek munkáját teszi szükségtelessé, s így nincstelenné, csavargóvá, tolvajjá, az éhhalál elől a bűnözésbe menekülővé változtatja a társadalom korábbi oszlopos tagjainak jelentős részét. A földeken, ahol a helyi parasztok termelték meg saját megélhetésüket, rövid időn belül keveseknek hasznot hozó juhok legelésztek, s ennek hatására proletártömegek lepik el a városokat.

Morus Európa folyamatosan változó jogrendjét, békés és háborús periódusait, a nép többségének kihasználtságát, szembehelyezi Utópia állandóságával, jól szervezett kommunisztikus rendjével. „Lelkembe idézem Utópia igen bölcs és magasztos intézményeit, hol kevés törvénnyel rendjén elintézik a kormányzást, úgy, hogy megvan az erénynek a becsülete és közös tulajdon mellett mindenki bővében van mindennek”¹⁰ – számol be tapasztalatairól az Utópiát megjáró utazó. Morusnál a technológia még nem kap kiemelkedő szerepet, regényében egy részint Platón műveiből, részint középkori kommunisztikus tanokból táplálkozó patriarchális társadalmi modellt vázol fel, melyben

⁷ Uo. 66.

⁸ Uo. 68.

⁹ E. M. Cioran: *Mechanism of Utopia*. Grand Street, 6/3, 1987, 93.

¹⁰ Morus Tamás: *Utopia*. Bp. Franklin-Társulat, 1910. 40-41.

egy logikusan felépített rendszer mentén stabil erkölcsiség, maradandó fizikai produktumok, társadalmi intézmények jellemzik a tiszta múltú, és hosszú távon belátható jövőjű ideális társadalmat. A technológia nem az anyagi javak létrehozatalát, tökéletesítését és megsokszorozását hivatott képviselni, hanem a társadalmi egyenlőség biztosítását. Utópia mértékletes igényű társadalmában mindössze hat óra a munkanap, mindkét nem egyaránt dolgozik a földeken és a kereskedelemben, nélkülözve a pénzre alapozott gazdaságot, kiküszöbölve a felesleges foglalkozásokat és munkafolyamatokat.¹¹

Utópia társadalmi berendezkedése a végtelékig ésszerű (még a sziget-mivolt sem véletlen, az alapítók ugyanis védelmi célból választották le a félszigetet a szárazföldről), a városok kényelmesek, egymástól nagyjából egyenlő távolságra helyezkednek el, és intézményekre, szokásokra és a használt nyelvre nézve teljesen egyezők, de még tervrajzuk is azonos. A lakosság a zökkenőmentesen működő redisztribúció révén könnyen megszerezheti szükségleteit. Az általános elégedettségnek köszönhetően a szabadidő legnépszerűbb eltöltési formája a tanulás, mely részint szakmai továbbképzés, részint autodidaktizmus. Csaknem minden téren (intézményrendszer, tudományágak, stb.) olyan eredményekkel büszkélkedhetnek az Utópiaiak mint az európai bölcsek, mindössze a skolasztikus szörszálhasogatások terén elért eredményeik csekélyek – ebből következik, hogy nincsenek furfangos jogeseteik és betarthatatlan törvényeik sem.

Campanella *Napvárosa* (1602), akárcsak Morus Utópiájának városai, a lehető legnagyobb ésszerűséggel épült, szintén egy szigeten. A város élén a Napnak nevezett főpap-fejedelem áll, alatta pedig a Hatalom, Bölcsesség és a Szerelmek nevű alfejedelmek foglalnak helyet, ők intézik a hadügy, a tudomány és az utódlás ügyes-bajos dolgait. Rendkívül nagy figyelmet szentelnek arra, hogy a Napváros polgárai csakis megfelelőképpen szaporodhassanak „úgy válogatva össze a férfiakat és a nőket, hogy a legjobb utód jöhessen létre, s nevetnek rajtunk, amiért annyit tanulmányozzuk a kutyák és lovak tenyésztését, de elhanyagoljuk az embereket”.¹² Ezen szelekció a populáció fizikai és szellemi minőségének javítása és szinten tartása érdekében hozott alapelv Campanellánál.¹³

A Napváros lakói afféle polihisztorok, férfiak és nők egyaránt értenek minden adandó mesterséghez, minthogy három éves koruktól kezdve magas szintű testi-értelmi nevelésben részesülnek, megismernek minden munkafolyamatot, s lépten-nyomon szembetalálkoznak a város falaira festett tudományos ábrákkal, rendszerezett és

¹¹ Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 8.

¹² Tommaso Campanella: *The City of the Sun*. In *Famous Utopias*. Tudor Publishing Co. New York, 1901, 281.

¹³ Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 10.

magyarázatokkal ellátott állat és növényképekkel, az oktatásban tehát a hangsúly a természettudományokon van. A munkanap csak négy órás, a víz vagy a szél erejét felhasználó technológiai újításoknak köszönhetően. Campanella egyrészt fontosnak tartja, hogy a technológiai vívmányokról beszéljen, másrészt bemutatja korának technológiai fejlettségét is. Nemesség-felfogása forradalminak nevezhető, a nemesség ugyanis nem a születési előjogok vagy az erény terén elért jártasságok függvénye, hanem a gyakorlat, a kétkezi mesterségek elsajátításának mértéke emelhet eme utópia világában valakit nemesi rangra.¹⁴ „Nevetnek rajtunk, amiért a mesterembereket alantásnak tartjuk, s amiért azokat mondjuk nemeseknek, akik semmiben sem igyekvők, csak henyélnek, nagyszámú szolgát tartanak, hogy vágyaikat kielégíttessék velük, s mintha csak a bűn iskoláját működtetnék, sok semmirekellőt eresztenek szét a világba, melynek az állam csak a kárát látja”.¹⁵

A technológiai tudás elsajátításának szükségessége a műben sokszor előkerül, ami azért különös, mert még az ember sokoldalúságáról szóló korabeli irodalomban is ritka e tudásfajta ilyen állhatatos propagálása.¹⁶ Campanella élesen elkülöníti a tudomány és a technológia fogalmát: a tudomány a természeti környezetről való tudás, a technológia viszont a környező világ felett gyakorolt kontroll.¹⁷ A mű beszámol számos technikai újításról: megoldott tényként kezeli a repülés művészetét, említ egy küszöbön álló találmányt, mellyel a rejtett csillagok is megfigyelhetők, valamint a szférák zenéjének hallgatását lehetővé tevő szerkezet is fellelhető benne. A Napváros kreativitását dicsérik olyan vízi járművek is, melyek evezők vagy vitorla nélkül képesek haladni „bámulatos szerkezetek által”.¹⁸ A műben elszórtan előkerülő technológiai újítások rámutatnak, hogy Campanella milyen élénken érdeklődött e szerkezetek iránt.

Morus és Campanella műveiben rendkívül nagy szerepe van a tudásnak, valamint a társadalom működését átható tudományos tervezésnek, de Bacon *Új Atlantisza* (1627) esetében ez a szemlélet még erősebben jelentkezik. A polgári értékrend alapja, az individuum, magányosan lép elő, a polgárosult társadalom olyan gazdaságot létesít, ami nem a közvetlen természetből, hanem az egyén kreációjából (üzlet, vállalkozás, technológiai találmányok) táplálkozik.

¹⁴ Phyllis A. Hall: *The Appreciation of Technology in Campanella's "The City of the Sun"*. *Technology and Culture*, 34/3, 1993, 617.

¹⁵ Tommaso Campanella: *The City of the Sun*. In *Famous Utopias*. Tudor Publishing Co. New York, 1901, 285.

¹⁶ Phyllis A. Hall: *The Appreciation of Technology in Campanella's "The City of the Sun"*. *Technology and Culture*, 34/3, 1993, 619.

¹⁷ Uo. 619.

¹⁸ Tommaso Campanella: *The City of the Sun*. In *Famous Utopias*. Tudor Publishing Co. New York, 1901, 304.

Bacon a tudást a hatalom egyik formájának tartotta, észrevette, hogy a természeti törvények megértése a természet humanizálásának lehetőségét biztosítja, s egész munkásságát ezen elgondolásnak rendelte alá. Ezért nem meglepő, hogy utópikus művének is ez képezi központi mondanivalóját. Az *Új Atlantisz* inkább egy sikeres tudományos kutatóközpont vázlata, mint a társadalmi igazságosság valamely eldugott honának bemutatása, vagy az ésszerű és ebből fakadóan tökéletes állam leírása. Bacon értelmezésében a világ azoké, akik a megfelelő ismeretek birtokában képesek meghódítani egyes szegmenseit, és megszerzett területükön hosszú távon boldogulni is képesek. A tudósok példamutató együttműködése állam az államban, egy intellektuális közösség, melyben az egyének érdekei egy nagy közös célnak rendelődnek alá, ami az Ember Birodalmának kiszélesítéseként értelmezhető.¹⁹ Salamon házában tudósai a mai tudományos közülethez hasonlóan tevékenykednek: konferenciákat tartanak, eredményeiket pedig (amennyiben azok nem titkosak) publikálják.²⁰

Bacon képzeletbeli állama, Bensalem ugyancsak egy sziget, ennyiben a mű a klasszikus utópiák helyszínét mutatja, ám ez az írás sokban különbözik is a megszokott utópiáktól, minthogy az ábrázolt közösség államformája monarchia, létezik a magántulajdon, s ennek folyományaként az osztálykülönbségek is. A lakosok nem az utópiáknál megszokott puritanizmus mentén élnek, helyet kap a pompa és a fényűzés.

Bensalem zárkózott ország, és mivel a tudományos gondolkodás és a technikai újítások megvalósításának igénye vezérli, minden erőfeszítést megtesz azért, hogy más országok ismeretanyagát felderítse és megszerezze, emiatt kémei folyamatosan járják a világot. A sziget központi építménye a Salamon Házában nevezett tudományos komplexum, melyben az állam által jól fizetett tudósok a tömegektől elvonultan végzik magasztos munkájukat, s eredményeikkel hazájuk hatalmát növelik, általánosságban pedig az egész emberi nemet hozzásegítik ahhoz, hogy materiális igényeit a tudományon keresztül elégítse ki.²¹ Bacon e befejezetlen műve az emberi elme erejének korlátlanságába vetett hitet mutatja, s dacára utópikus jellegének, rendkívül jelentős tudománytörténeti munka is.

Baconnál a komplex technológia egyértelmű magasztalását láthatjuk, így kijelenthető, hogy az *Új Atlantisz* nyitja meg a sort mindazon modern utópiák között,

¹⁹ Todd Andrew Borlik: The Whale under the Microscope: Technology and Objectivity in Two Renaissance Utopias. In *Philosophies of Technology: Francis Bacon and his contemporaries*, edited by Claus Zittel et al. Brill, Leiden, 2008, 235.

²⁰ Francis Bacon: The New Atlantis. In *Famous Utopias*. Tudor Publishing Co. New York, 1901, 271.

²¹ Daniel Dinello: *Technophobia*. University of Texas Press, Austin, 2005, 33.

melyekben a tudomány az emberiség jótévőjeként, a társadalmi haladás letéteményeseként jelenik meg. „Az *Új Atlantiszban* a technika uralkodik: az emberek elsősorban arra törekszenek, hogy kiaknázzák és »uralják« a természetet, és ez a kiaknázás, illetve uralom majdhogynem automatikusan jobb emberekhez vezet. Mintha kitörlődött volna a bűnbeesés számos sajátossága: az alkalmazott tudás hatalomhoz vezet, de kizárólag a jó irányába vivő hatalomhoz”.²² Bacon műve a benne szereplő hűtőbarlangokkal, tengeralattjárókkal, madárként röpködő emberekkel, időjárásmegfigyelő-állomásokkal, és orvoslási sikerekkel a természetet megértő és célszerűen felhasználó ember egyértelmű dicsérete.

A 18. század végén és a 19. század elején elsősorban Angliában és Franciaországban a kapitalizmus példátlan fejlődését hozott magával, ami gyors ütemű természettudományos eredményeket produkált, de e fejlődés páratlan társadalmi ellentmondásokkal is járt. A kapitalizmus kitermelte a proletariátust. Az új, immár nem tradicionális értékeken nyugvó, és elvileg mindenkinek társadalmi mobilitást biztosító rendszer létrehozta az elnyomás és kizsákmányolás gazdasági alapokon nyugvó mechanizmusát is. Az e problémára gyógyírt kereső szocialisztikus eszmék célja az volt, hogy a kizsákmányolás minden formáját megszüntessék, végrehajtva az ember és az emberiség társadalmi felszabadítását.

A későbbi marxista értelmezés szóhasználatában utópista szocialistának nevezett elméleti rendszerek fő teoretikusai Saint-Simon, Fourier és Owen voltak, nézeteik pedig a marxizmus egyik forrásává lettek. Az utópikus szocialisták bírálták a kialakult polgári életformát, szemléletesen ábrázolták a kapitalizmus ellentmondásait és hibáit, rendíthetetlen hittel bíztak az emberiség jobb jövőjében. A társadalmi bajokat nem a tőkés rendszer megsemmisítése által kívánták orvosolni, hanem valamennyi osztályhoz szólva, egyszerre akarván meggyőzni a politikusokat, a burzsoáziát és a felvilágosult uralkodókat újító terveik megvalósíthatóságáról.

Saint-Simon felismeri, hogy a kialakuló kapitalizmus természetéből zűrzavar és válságok fakadnak, mert ez az új rendszer nem képes visszaállítani egyensúlyukba a felbolygatott társadalmi erőket²³ – meg kell tehát találni a rend megszervezésének eszközeit és módszereit. Ebből a helyzetből – vélte – a kiutat a tudomány és a technika újszerű felhasználása jelentheti. A tudományos, a technológiai és ipari téren kiemelkedő

²² Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 9.

²³ Henry Saint-Simon: *Selected Writings on Science, Industry and Social Organisation*. Croom Helm Ltd, London, 1975, 110.

tehetségeket állította újíto gondolatainak középpontjába, és biztos volt abban, hogy a termelés e szakértői a hatalomba kerülve a megszokott kormányformákat gyökeresen átalakítják. Saint-Simon abban is bízott, hogy a politika idővel feloldódik a gazdaságban, és hogy a kereszténység és az egyéb, a feudális világból örökölt hagyományok és ideológiák is eltűnnek a kialakuló új társadalmi vallás keretei között.²⁴ Szerinte a jogászok és a filozófusok alkalmatlanok az új társadalmi rend építésére – aláásták ugyan elméleteikkel a régi rendet, de nem tudnak mit kezdeni az így létrejött állapotokkal. A társadalom jövőjét tehát azok formálják igazán, akik a történelmi folyamatok valóságos meghatározóit hozzák létre: a tudósok és az ipari vállalkozók, akik a politikai metafizikával a pozitív empirikus tudományokat állítják szembe, s elvezethetik az emberiséget az aranykorba, melynek küszöbén áll.²⁵

Az egész társadalom az iparban alapul, ez létének egyetlen biztosítója, minden gazdaság és jólét egyetlen forrása Saint-Simon szerint s e talajra építi a jövőről szóló utópikus vízióit is. Az ipar fogalma felöleli a hasznos munka minden fajtáját, az elméletet és a gyakorlatot, a szellemi és a fizikai munkát egyaránt. A termelők alkotják az iparisták nagy osztályát, és ha egyesülnek a tudósokkal – a homo faber a homo sapienssel – megvalósulhat a történelemben eddig nem látott prosperitás nagyszerű korszaka.²⁶ Olyan társadalmi rendszer ez, melyben teljesen megszűnnek a feudális előjogok, a munka az egyének és csoportok létalapjává válik, megvalósul az igazi szabadság, s minden politikai kérdés a termelés igényeinek és szempontjainak rendeltetik alá. A legfőbb tudománnyá a politikai gazdaságtan válik, mert ez az alapja a politikának, avagy a szabadság és az erkölcs elméletének. Ekkor a legtöbb érdelemmel és a legnagyobb belső értékkel bírók jutnak tisztséghez, függetlenül származásuk véletlenszerűségétől. Saint-Simon lelkesedett mindenért ami új, hatékony és fejlett technológiát használ vagy képvisel: a vasutak terjedése, a csatornák kiépítése, és egyáltalán a természet tervszerű, egyre hatékonyabb humanizálása rendkívüli módon foglalkoztatta. Imádta Amerikát (itt Washington és Lafayette parancsnoksága alatt katonáskodott is), ahol a prérít egyre inkább felfalta a civilizáció. Szemében egy ország ereje abban állt, ha egyre több, egymással szövetségre lépő bankár, fizikus, vegyész, ács, és egyéb szakember népesíti be, míg e hasznos elemek megfogyatkozása hanyatlást vetít előre. Ezen kívül szenvedélyesen

²⁴ Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 13.

²⁵ Henry Saint-Simon: *Selected Writings on Science, Industry and Social Organisation*. Croom Helm Ltd, London, 1975, 227.

²⁶ Paul Riceur: *Lectures on Ideology and Utopia*, Columbia University Press, 1986, 290.

gyűlölte a lustaságot, az olyan, szerinte hasznot nem hajtó embereket, mint a papok vagy a nemesek.²⁷

Fourier „olyan féktelen képzelőerővel ismerteti terveit, hogy ahhoz képest az ezeregyéjszaka józan realitásnak tűnik”,²⁸ ennek ellenére rendkívüli módon odafigyel arra, hogy gondolatai „tudományosak” legyenek. *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete* (1808) című könyvében nyolc korszakot vázol fel a Föld és az emberiség történetéről elmélkedve, a hetedik korszakot saját korára teszi, az eljövendő nyolcadikat pedig utópikus látomásainak díszleteivel rendezi be. Állítása szerint a Föld és az emberiség fejlődése összefügg, meggyőződése, hogy a Föld (és a többi égitest) élőlények, születnek, meghalnak és párzanak, továbbá csak élővilágukkal együttműködve léphetnek át az egyes korszakokon. Az emberiség – írja – mintegy nyolcvanezer éve a balszerencse korszakaiban él, ám hamarosan átlép az egyszerű kombinált szekták korszakába, ekkor a civilizáció ésszerűtlen évezredeit az ésszerű, kollektív módon termelő falanszterek váltják fel. Ezekben már nem egymástól elszigetelt magántermelők dolgoznak, a munka tervszerűen átalakított, humanizált természeti környezetben, célszerűen kialakított épületekben folyik s a falanxokra osztott világban elképzelhetlenné válik a túlszűfoeltság vagy a kihasználható helyek kihasználatlansága.

Fourier az emberi szenvedélyek adott, megmásíthatatlan mivoltáról beszél és szocialisztikus társadalmát ezek kielégítésére rendezi be: az általa elképzelt falanszterek a termelés, a művészet, a gasztronómia, stb. maximális kielégítését tűzik ki célul. „A gyönyör az egyetlen fegyver, amelyet Isten használhat, hogy megfékezzen és szándékainak megvalósítására kényszerítsen bennünket: vonzással és nem kényszerrel kormányozza a Világegyetemet, így a teremtmények élvezetei Isten számításának legfontosabb tárgyát képezik”.²⁹ Fourier azt is megjósolja, hogy a majdani tudományos fejlődés miként fogja megoldani a ma ismert társadalmak minden problémáját.

Edward Bellamy 1888-ban írta meg *Visszatekintés* című utópiáját az Egyesült Államokban a 19. század végén, amikor az ipari termelés a korábbi évtizedekét mintegy ötszörösével múlta felül, s hatalmas monopóliumok kialakulását lehetett megfigyelni.³⁰ Mindez rendkívül kedvezőtlen helyzetbe hozta a kisvállalkozókat és az ipari munkásokat, folyamatosan sztrájkok robbantak ki és haltak el, s Bellamy szerint ebbe az állapotba csakis a szocializmus megvalósulása vágthatott volna rendet – ez azonban sehogyan nem

²⁷ Uo. 291.

²⁸ A. L. Morton: *Angol utópia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 194.

²⁹ Charles Fourier: *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 243.

³⁰ Graham Stanhope Rawson: *William Morris's political romance "News From Nowhere"*. Borna-Leipzig, 1914. 45.

akart megvalósulni. Az író egy kalandos történettel több, mint egy évszázadot ugrik előre a történelemben, s láttatja olvasóival a szocializmus győzelmének áldásait. Főhőse a szocialista Bostonban találja magát, miután felébred hosszú, mesterséges álmából, s vendéglátója, a türelmes dr. Leethe elmagyarázza neki, hogy mi történt az átaludt évszázadban. Megtudhatjuk, hogy a monopóliumok lassan egyetlen hatalmas monopóliummá olvadtak össze, melynek munkájába valamennyi állampolgár besegít, nyereségéből pedig hasznot húz, a végeredmény pedig valamiféle szürke egyöntetűség, hatalmas, bürokratikus szervezés mentén folyó, gépesített és rideg életmód, amivel viszont mindenki elégedett, minthogy ismeretlen az anyagi csőd, a munkahely elvesztése, és nem teszi tönkre az embertömegeket a folyamatos verseny sem.

Marx és 19. századi követői szükségesnek tartották, hogy egy fejlett technológiai bázison menjen végbe a társadalom átalakulása. Az új technológia mellé új társadalom igényét is felvetették, melyben a fejlődéssel párhuzamosan a szabadság és az erkölcsi tökéletesedés is megjelenik, Bellamy *Equality* (1897) című regénye is ezt a hozzáállást tükrözi.³¹ A *Visszatekintés* tipikus amerikai technológiai utópia, mely az európai utópistákénál sokkal nagyobb hangsúlyt fektet, vagy inkább gyógyírként tekint a társadalmi életet megváltoztató technológiára.³² Amíg Morus elképzelt világában a szabadidő növekedése, a hatórás munkanap az emberi vágyak tudatos minimalizálása és az állam racionális tervei alapján valósul meg, addig Bellamy – akárcsak Campanella – a szabadidőt, mint a technológiai fejlődés következményét jeleníti meg. A komplex technológiát használó társadalom maga is szinte gépesített: központosított politika vezénylete alatt élnek a rendszer szépségét és logikáját belátó, a rendszer működésében akarattal részt vevő polgárok, akik szabványosított termékek használatával lesznek úrrá a mindennapokon. Bellamy regényeiből is érződik, hogy a 19. században milyen erős volt a technológia áldásaiba vetett hit. Az utópikus szerzők kétkedés nélkül igyekeztek kidolgozni azokat a társadalompolitikai megoldásokat, amelyek az évszázad technológiai újításaihoz illeszkedve egy addig még nem látott, boldog és kényelmes korszakba vezethetik az emberiséget.

William Morris részben Bellamy utópiájának kritikájaként írja meg saját utópikus művét, *Hírek a seholból* című regényét 1908-ban, afféle ellenpéldaként, rámutatva

³¹ Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 14.

³² Howard P. Segal: *Edward Bellamy's Looking Backward and the American Ideology of Progress through Technology*. OAH Magazine of History, 4/2, 1989, 21.

Bellamy hibás, lehangoló szocializmus-felfogására.³³ Morris képzeletbeli munkásai nem hatalmas ipari komplexumokban dolgoznak, hanem jól karbantartott lakhelyük közelében, munkájukat segítő gépeken, s mindez csakis azért lehetséges, mert a morrisi szocializmus nem a passzív munkások feje felett alakult ki, hanem azok aktív cselekedeteként, forradalomként. A morrisi jövő munkásai osztálytudatuk birtokában vették kezükbe sorsukat, hogy megvalósítsák a marxi értelemben vett szocializmust Angliában, olyan polgárháborús hatalomátvétel révén, amely nem terrorba, hanem általános jólétbe torkollott.³⁴

H. G. Wells szerint egy modern álmodozó alkotta utópia nem hasonlíthat a korábbi korok képzelgéseire, nem szólhat tökéletes és statikus államokról, vagy a mindenki által elnyert boldogságról, a társadalom megannyi negatívumának helyrebillentéséről.³⁵ A legmodernebb kor szakadatlan fejlődése végképp eloszlatja a végre-valahára meglett boldogságról szóló tanmeséket – meg kell ugyanis barátkozni a változással, s reménykedni kell abban, hogy e folyamatot jó irányba terelheti az emberiség. A régi utópiák Wells szerint magukban hordozták azt a hipotézist, hogy megszabadulhatunk a tradícióktól, szokásoktól, törvényi kötelékektől, miáltal teljesen terméketlen fantazmagóriák születtek, melyekben a szereplők nem személyiségek, hanem általánosított, arctalan, boldog, jólöltözött és egészséges figurák, akik az élettel szembesítve igencsak hiteltelennek tűnnek.³⁶ Ebből következik, hogy Wells *Modern utópia* (1904) című nagyhatású regénye³⁷ nem pusztán álmodozás, hanem alaposan megtervezett elmélkedés, amely azt taglalja, hogy amennyiben az emberiség a 20. század szellemi és technikai vívmányaival a lehető leghelyesebb módon gazdálkodna, mit tapasztalna az utópiába keveredő idegen.

Wells gondolat kísérletének helyszíne a föld „mása”, egy ugyanazon földrajzi és biológiai tulajdonságokkal bíró égitest, afféle párhuzamos dimenzió, melyben az emberiség eltérő társadalmi fejlődést fut be. Ebben az utópiájában a tudomány és a technológia eddig soha nem látott módon fog össze, hogy létrehozzon egy pontról pontra megtervezett jóléti világállamot, és talán a mű egyik legfontosabb sajátossága is az, hogy globális méretű jólétet tár fel az olvasó előtt. Ez szöges ellentétben áll azzal a hagyománnyal, melyben az utópiák szigeteken vagy elszigetelt helyeken létesítettek,

³³ Graham Stanhope Rawson: *William Morris's political romance "News From Nowhere"*. Borna-Leipzig, 1914. 49.

³⁴ Anna Vaninskaya: *Janus-Faced Fictions - Socialism as Utopia and Dystopia in William Morris and George Orwell*. *Utopian Studies*, 14/2, 2003, 88.

³⁵ H. G. Wells: *A Modern Utopia*. Thomas Nelson and Sons Ltd, London, 1905, 16.

³⁶ Uo. 20.

³⁷ Mark. R. Hillegas: *The Future as Nightmare – H. G. Wells and the Anti-Utopians*. Oxford University Press, New York, 1967, 64.

bezárkóznak, és kicsiben mutatnak példát a világnak, azt sugallva, hogy milyenné kellene válnia³⁸ (pl. Morus, Campanella, vagy Bacon esetében).

Wells rendkívül nagyra becsüli a tudományos produktumokat, ki is fejt, hogy a Bacon által megálmodott Salamon háza egy modern utópiában megvalósulhat a tudomány hatékonysága folytán, mely hatékonyság ezen a helyszínen olyan „mint a zsákmányára lecsapó sasé a vak ember ügyetlenkedésével szemben”.³⁹ A *Modern utópia* ennek megfelelően tele van gépekkel, érződik az írásból, hogy Wells mennyire kedveli e szerkezeteket, s őszintén hiszi, hogy a gépek nem ártanak az embereknek, nem veszik el megélhetési lehetőségeiket. A gépek, mint írja, „nem csúnyák, mint ahogy a jól megtervezett eszközök, vashidak és más modern alkotmányok sem azok, mert csúnya az, ami gondolatszegény, ami tökéletlen, ami sikertelen vagy alacsony hatékonyságú”.⁴⁰ A folyamatos tökéletesítés termékei gyönyörűvé növik ki magukat az utópikus világban, míg a földi körülmények között majdnem minden változás és előrelépés visszaüt a tömegekre, mert számúzi őket korábbi munkahelyeikről, elveszi tőlük a magukénak érzett munkafolyamatokat. De mindez nem a gépesítés hibája – véli Wells – hanem az adott kapitalista társadalmi berendezkedése, mely rohan, siet, félmunkát végez, és elviselhetetlenné teszi az életet.⁴¹

A kapitalista társadalomban az emberek többsége körömszakadtáig ragaszkodik ahhoz a pozícióhoz, amelyet úgy-ahogy sikerül betöltenie, míg egy kisebbség – a tudósok, mérnökök, feltalálók – azon dolgozik, hogy a világ megváltozzon, a technológiai eljárások finomodjanak, hatékonyabbá váljanak. E hatékonyságot lesik a tőkés is: az újabb gépek és eljárások voltaképpen társadalomellenesek, minthogy folyamatosan felbolygatják a többség megtalálni vélt status quóját, sorstragédiákat idézve elő. A technológiai haladásban rejlő veszélyeket tehát Wells is elismeri és egy új, a nemzetállamot meghaladó társadalmi rendszer működésétől teszi függővé a technológiai vívmányok és a társadalom többsége között fennálló ellentétek kibékítését.

A wells-i utópia ezért a fejlődésre folyamatosan reagáló világállam, amely a változás szelét mindig vitorlájába fogja, s a megfelelő irányba mozdítja el a társadalmi folyamatokat. Wells centralizált világállamát az úgynevezett szamurájok – aszketikus jellemű, kimagasló intellektuális képességekkel bíró, hosszú ideig tartó képzésben részesített emberek vezetik, akik e tulajdonságaik révén a közjót maximálisan kiszolgálni

³⁸ Uo. 66.

³⁹ H. G. Wells: *A Modern Utopia*. Thomas Nelson and Sons Ltd, London, 1905, 68.

⁴⁰ Uo. 113.

⁴¹ Uo. 114.

és biztosítani képes rendszert működtetnek.⁴² E világállam egy globális bürokrácia, melyet ésszerűen, hatalmas adminisztratív alegységekre bontottak, a javak és szolgáltatások körforgását pedig egyfajta korlátozott kapitalizmus biztosítja, amelyben a magántulajdon az egyéni háztartás szintjén működik ugyan, míg a termőföld és a természeti kincsek a világállam tulajdonát képezik. Ennek viszont ára van: az állam rendkívüli módon odafigyel a népesedéspolitikára és a családi életre, szülő ugyanis csak az lehet, aki megfelel bizonyos szigorú minimumkövetelményeknek, mint a hatékony és értékteremtő életmód, megfelelő anyagi háttér, testi és szellemi egészség, valamint a szenvedélybetegségektől való mentesség.⁴³ A világállam tehát mindent megtesz annak érdekében, hogy a proletarizálódásnak még az írmagja se bontakozhasson ki az általa uralt planétán. Ezen kívül minden ember biológiai adatait egy hatalmas adatbankban tárolják.⁴⁴ Az egész utópikus világ rugalmas, az emberek folytonosan vándorolnak benne, mindig akkora populáció tartózkodik egy adott helyen, amekkora az ott zajló munkafolyamat elvégzéséhez szükséges.⁴⁵ Wells művét átszövik a darwini gondolatok is: a folyamatos tökéletesedés, a központi kormányzat által bevezetett megannyi technológiai-társadalmi vívmány, a statikus állapotok mellőzése mind ezt mutatják,⁴⁶ akárcsak a társadalomszervezetbe ágyazott eugenikai vonal.⁴⁷ A világállam mindent látó szeme folyamatosan kíséri az állampolgárokat, ennek ellenére a Wells által elképzelt törvények annyi szabadságot biztosítanak, hogy senkinek sem éri meg aláásni e világméretű megtervezettséget.⁴⁸

Wells műveiben mindent felvonultatott, hogy az emberiség pozitív evolúcióját elősegítse azon keresztül, hogy hatással van rendkívül népes olvasótáborára. Használta a science fiction, a realista regény, a történelem, valamint a gazdasági és politikai elemzés eszközeit, és mesteri szintre fejlesztett mesemondó képessége miatt hatása rendkívül jelentős volt. George Orwell szerint e hatás alól a két világháború között eszmélő angolok és amerikaiak nem is tudtak kitérni, minthogy a jövőről vallott illúzióik terén e kultúrkör emberei szinte Wells kreálmányainak tekinthetők. Wells gondolkodásának sarokpontja a

⁴² Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 18.

⁴³ H. G. Wells: *A Modern Utopia*. Thomas Nelson and Sons Ltd, London, 1905, 142.

⁴⁴ Uo. 163.

⁴⁵ Uo. 151.

⁴⁶ Harvey N. Quamen: *Unnatural Interbreeding: H. G. Wells's "A Modern Utopia" as Species and Genre*. Victorian Literature and Culture, 33/1, 2005, 72.

⁴⁷ John Batchelor: *H. G. Wells*. Cambridge University Press, 1985, 64. A mű számos pontján nyíltan az eugenikus elvek mellett foglal állást, lásd pl. 146. és 186.

⁴⁸ Mark. R. Hillegas: *The Future as Nightmare – H. G. Wells and the Anti-Utopians*. Oxford University Press, New York, 1967, 74.

tudomány és az általa idealizált – tehát nem a politikai harcokat vívó, taktikázó, hol meddő szócsepléssé, hol terrorba forduló bolsevizmussá változó – szocializmus⁴⁹ egységéből létrejövő világállam volt. „Amennyiben az emberiségnek sikerül kialakítani egy általános egyensúlyi helyzetet, akkor az hosszú időre stabilizálható. Az egyensúlyi helyzet előfeltétele illetve jellemzője: egy egységes világállam létrehozása, a lélekszám és a fogyasztás állandósulása, a tervezés és a posztmateriális értékek előtérbe kerülése.”⁵⁰ E világállamban az emberi faj megmentése érdekében a technológiai újítások globális elterjedése, valamint a társadalomszervezés tudományos elveinek érvényesülése egy békés, prosperáló helyé változtathatja a Földet. Wells évtizedeken keresztül, művek tucatjaiban igyekezett ráébreszteni az embereket arra, hogy a jövő záloga nem a széthúzó nemzetállamok kibékítésében, hanem a jóléti diktatúrát létrehozó világhatalom képében valósítható meg. Szenvedélyesen kikelt azok ellen – Aldous Huxley-t nevesíti is közülük – akik kifigurázzák világegyesítő, világjobbító terveit, mint amelyek megvalósításuk esetén monoton posványyá változtatnák a civilizációt.⁵¹

Wells különutas elképzeléseit saját sorsa is példázta: a szegény sorból érkező autodidakta géniusz a világ egyik legbefolyásosabb irodalmárává vált, és önmagát a kor legmodernebb tudományos elméleteivel felvértezve igyekezett a világ helyzetét is – noha csak elméletben – rendbe hozni. Mindig azt tartotta szem előtt, hogy regényei ne pusztán esztétikai funkcióval bírjanak, hanem a tömegtájékoztatás és a társadalmi változás céljaira is alkalmasak legyenek, mert abban hitt, hogy az emberiség egyetlen esélye a túlélésre a tudás, a folyamatos tanulás,⁵² így próbált olyan eszméket és elméleteket a tömegek fejébe plántálni, melyek a társadalmi haladás kívánalmi felé vezető gondolatokat szülhetnek. Egész életében az ostobaság, a korlátoltság ellen harcolt, és ennek oltárán sokszor feláldozott olyan általa avítottak bélyegzett társadalomvezető elveket, mint a hagyományok, a nacionalizmus, valamint az olyan előítéletek, melyek hiánya – és ezt Wells nem látta be – inkább gyengíti, mint felszabadítja a közösségeket.⁵³

⁴⁹ Patrick Parrinder: *Imagining the Future: Zamyatin and Wells*. Science Fiction Studies, 1/1, 1973, 19. Wells önmagát, mint nem marxista, nem erőszakos forradalmárt definiálta műveinek 1911-es orosz kiadásának előszavában.

⁵⁰ Tóth I. János - Gátiné Csala Katalin: Wells nézete az emberiség jövőjéről. Valóság, 1997/4, 3.

⁵¹ H. G. Wells: *The Fate of Homo Sapiens*. Secker and Warburg, London, 1939, 294.

⁵² Frank D. McConnell: *H. G. Wells: Utopia and Doomsday*. The Wilson Quarterly 1976, 4/3, 1980. 180.

⁵³ Orwell 1941-ben *Wells, Hitler és a világállam* című írásában üzen Wellsnek, akit mint író nagyra tart (legalábbis munkásságának 1920 előtti részét), háborús elemzőként azonban csapnivalónak, hogy a liberális és a baloldali elit nagy hibát vét, amikor lekicsinyli a Hitler által a világot fenyegető veszélyt. Nagyot tévednek, amikor úgy gondolják, hogy a „sikoltozó kis berlini fogyatékos” sokkal kisebb pont annál, semhogy rettegésben tartsa az olajozottan működő, jól ellenőrzött civilizációt. Az ilyen veszélyérzet nélküli állításokra rámutatva Orwell felteszi a kérdést: „Vajon mitől maradt talpon Anglia elmúlt egy év során? Részben kétségkívül valami homályos elképzeléstől egy jobb jövő iránt, de még inkább az atavisztikus hazafiság érzésétől, az angol nyelvű népek azon megrögzött hitétől,

2. A technológia negatív szerepe az antiutópiákban

A 19. század utópisztikus témákat érintő szerzői között kisebbséget képviseltek a technológiára gyanakvóan tekintő szerzők. Ilyen volt például Mary Shelley, aki 1818-ban írt *Frankeinsteinjében* a tudás félresiklásának lehetőségét taglalta: a zseniális anatómus-vegyész teremtménye az emberi jellemvonások negatívumait képes csak felvonultatni, kezelhetetlenné válik, kiirtja teremtőjét és annak családját.

Madách Imre *Az ember tragédiájában* (1861) a technológia isteníése és az idiotizmusig fajuló racionalizálás veszélyeire is rámutat a költemény 12. színében. Ádám Luciferrel történő, térben és időben folytatott álombeli utazása során ízelítőt kap az emberiség utópisztikus céljainak megvalósítási kísérleteiből – melyek mindegyike kudarc – ám a mű második felében egyértelműen antiutópisztikus környezetet találhatunk. Az egymást követő színek akár az elbukott utópiák nekrológjainak is tekinthetők, így nem légből kapott az a kijelentés, miszerint Madách e művével az antiutópiák megállapításainak egyik előfutára. „A mű erőteljesen figyelmeztet arra, hogy a menny és a pokol vallásos, biblikus keretei, illetve ennek szekularizált változatai, a politikailag megfogalmazott messianisztikus utópizmus, valamint korunk disztópikus társadalmainak rémálomszerű jelene között milyen meglepően szoros a kapcsolat. De figyelmeztet arra is, hogy a romantika reagált leginkább e jelenségekre, így válva a disztópikus regény előfutárává.”⁵⁴ A falanszter színben Fourier fantasztikus látomásának torzképpé változtatása ugyanakkor a mű kötelező velejárója: ha az ókori demokráciát, majd a szeretet vallását, s ezt követően az észkultuszt, végül pedig a szabad versenyt ígérő világot egyaránt pokollá tudja tenni, miért ne rontaná meg az ember a tudományos környezetet is? Madách művében a jövő felfedi valódi célját, a hasznosság hajszolását, az igényt arra, hogy mindent csak a tudomány révén hozzanak létre, s csak az maradjon természetétől fogva élő, amit még nem sikerült szintetizálni.

hogy felsőbbrendűek az idegeneknél. Az elmúlt húsz évben az angol baloldali értelmiség arra koncentrált, hogy megtörje ezt az érzést, és ha sikerült volna nekik, most a londoni utcákon járőröző SS-ekben gyönyörködhetnénk. [...] A világot valójában formáló energia érzelmekből táplálkozik – faji büszkeségből, vezérimádatból, vallásos hitből, a harc szeretetéből – melyeket a liberális értelmiség, mint korszerűtlen mechanikusan elutasít, s amelyet úgy kigyomlált magából, hogy minden cselekvőképességét elvesztette”. George Orwell: *Wells, Hitler and the World State*. In George Orwell: *Critical Essays*, Seckler and Warburg, London, 1946, 84-85.

⁵⁴ Erika Gottlieb: *Dystopian Fiction East and West: Universe of Terror and Trial*. McGill-Queen's University Press, Quebec, Canada, 2001, 49.

„Él ami hasznos, és mit ekkorig
a tudomány pótolni nem tudott:
a disznó és a birka, de korántse
olyan hiányosan már, mint minőnek
a kontár természet megalkotá:
az élő zsír, ez hús – s gyapjútömeg,
mely mint a lombik, céljainkra szolgál”

– foglalja össze a jövő elképzelt emberének viszonyát az őt körülvevő világhoz a falanszter egyik tudósa a költeményben.⁵⁵

Samuel Butler *Erewhon* (1872) című satirikus utópiájában szintén a tudományos-technológiai fejlődés félresiklásának lehetőségéről ír. A darwini evolúcióval hasonlítja össze a technológia evolúcióját, kifejtve, hogy a természet és benne az ember lassú evolúciós fejlődése ellentétes a technológia hallatlanul gyors fejlődésével, ami előbb-utóbb arra az eredményre vezet, hogy a gépek teremtőik uraivá válnak.⁵⁶

A század második felére az utópikus vágyakozás kezdett kifulladásra, még a tudomány és a technika nagyszerű alkotásai iránt őszintén lelkesedő Wells is számos sötét, az emberi gyengeségre utaló, valamint a gépek használatának átokba való átfordulásáról szóló figyelmeztetést tett, a 20. század közepére pedig Huxley és Orwell széles körben ismertté vált antiutópiái végleg felszámolták a Bacon óta a műfajt jellemző optimizmust.⁵⁷ 1895-ben Wells első, *Az időgép* című regényében – tehát pályájának kezdetén – rendkívül pesszimistán a tudományos-technológiai fejlettség és a jólét által létrejött tespedtséget, az emberi nem elkorcsosulását vizionálja.⁵⁸ Élete további részében – állítja Frank D. McOnnell – próbálta meg nem történtté tenni e kisiklást azzal, hogy a technológiai haladásba, az újításba és a technológián keresztül az egész emberi nem pozitív

⁵⁵ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Talentum Diákkönyvtár, 2002, 155.

⁵⁶ Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 1973, 16.

⁵⁷ George O'Har: *Technology and Its Discontents*. Technology and Culture, 45/2, 2004, 482.

⁵⁸ „Szomorúan gondoltam arra, hogy milyen rövid volt az emberi értelem álma. Az értelem öngyilkos lett. Állhatatosan haladt a kényelem és a nyugalom felé, egy kiegyensúlyozott társadalom felé, melynek jelszavai a biztonság és az állandóság, és végül e reményeket meg is valósította. Egyszerre el kellett jutnia a csaknem teljes élet és vagyonbiztonsághoz. A vagyonosok élvezték a jólétet és a biztonságot, a dolgozók pedig a munkát és az életet. E tökéletes világban kétségtelenül nem maradt megoldatlanul a munkanélküliség problémája vagy a társadalmi kérdés. Azután egy nagy csend következett. Átsiklottunk ama természeti törvény felett, hogy a változások, a veszély és a problémák leküzdéséhez a jutalma az intellektuális sokoldalúság. Egy állat tökéletes mechanizmus, ha teljes harmóniában él környezetével. A természet nem szorul rá az értelemre, amíg a szokások és az ösztönök már nem elegendők a túléléshez. Nem jelenik meg az értelem ott, ahol nincs változás, vagy igény a változásra. Csak azok az állatok részesülnek az értelemmel, amelyeknek rendkívül változatos szükségletekkel és veszélyekkel kell szembe nézniük.” H. G. Wells: *The Time Machine*. Henry Holt and Co, New York, 1895, 187.

átalakulásába vetett hittel írta műveit.⁵⁹ A sors iróniája, hogy még az általa 1914-ben, *A fölszabadult világ* című regényében megjövendőlt atomrobbanást is meg kellett érnie. Wells erőltetett optimizmussal átítatott életszemléletét ugyanaz a pesszimizmus zárja, mint amivel regényírói karrierje elkezdődött. 1939-ben a betegeskedő írótl meglátogatta Ernest Barker történész, akinek az 1920-as, 30-as évek ünnepezt szerzője, a kor legbefolyásosabb intellektüellje elpanaszolta, hogy rosszul érzi magát, de nem testi szenvedést tartotta a legnagyobb problémának, hanem az emberiség viselkedését. Mint mondta, a sírfeliratát fogalmazgatja, mely röviden így hangozhatna: „Az Isten verjen meg benneteket, én szóltam”.⁶⁰ E szomorú vallomás érzékelteti, hogy Wells irodalmi köntösbe öltöztetett társadalomjobbító álmait egyre inkább szertefoszlani látta. Az első regényében megjelenő katasztrófa érzékeltetését követően arra próbált rávilágítani, hogy a modern világot annak tudományos-technológiai fejlettségével együtt úgy is be lehet rendezni, hogy ne az elkorcsosulás legyen az emberiség osztályrésze. Az időgép utáni írásai – annak ellenére, hogy az első világháború borzalmas tapasztalatai az egész világot sokkolták – optimista hangvételűek maradtak, mert élt benne a hit, hogy egy ilyen kataklizma után egy új aranykornak kell következnie, melyben az ésszerű társadalomszervezés, valamint a tudományos haladás a múlt tapasztalatait feldolgozva egy virágzó jövő alapkövét fogja letenni. Ebben a szellemben írta *A történelem vázlatja* (1920), illetve *Az eljövendő dolgok formája* (1933) című nagyformátumú műveit is. Valójában állandó kísérője, a pesszimizmus sarkallta arra, hogy elméje e szomorú termőtalajról is folyamatosan optimista kicsengésű alkotásokkal rukkoljon elő.⁶¹

Max Nordau *Degeneration* (1893) című, nagy vitát kavart könyvében a 19. század végére az általa a művészetben és a mindennapokban egyaránt felfedezett elkorcsosulást veszi górcső alá mestere, Lombroso tanainak hatása alatt. Nordau művének középpontjában a képzőművészet, a zene és az irodalom áll, mint olyan területek, melyekre a lombrosói elméletet még nem alkalmazták, pedig – véli – a századvég ugyanazt a beteges silányságot produkálja e területeken, mint amit mestere a bűnözők osztályozása során tárt fel. Az efféle vizsgálat már csak azért is időszerű Nordau szerint, mert a jelen elkorcsosult irodalmárai, zenészei és festői hatványozottan rombolják majd a következő évszázad izlését, s ezen keresztül mindennapi életét is. A 19. század kulturális irányzatai Nordau számára egy zsúfolt elmekórházat jelentenek, melyben az urbánus beltenyészet létrehozta a

⁵⁹ Frank D. McConnell: *H. G. Wells: Utopia and Doomsday*. The Wilson Quarterly, 4/3, 1976, 176.

⁶⁰ Uo. 176.

⁶¹ Uo. 180.

civilizáció megannyi förmedvényét, s ezeket legkülönfélébb elmezavarok terhelik. A főbb kórtünetek: a figyelem összpontosítására és az érzelmek kontrolljára képtelen, így a magasabb agyi funkciók működtetésére tökéletesen alkalmatlan miszticizmus; az eltompult észleléssel megvert ego-mánia, mely ebből kifolyólag ferde hajlamait extra adag szervi benyomásokkal igyekszik ellensúlyozni; valamint a zavaros esztétikai teóriák által elbódított, pesszimizmusba temetkező, ugyanakkor magát mérhetetlen szabadossággal és útszélien kifejező hamis realizmus.⁶²

A több mint ötszáz oldalas kórismét követően Nordau sürgeti ezen állapotok felszámolását, mert a fentebb vázoltak csak egyfajta embrió állapotot jelölnek, és a 20. században bekövetkezhet a degenerációnak egy mindeddig elképzelhetetlen áradata is. Ennek során nem lehetetlen, hogy „minden városban öngyilkosok klubja létesül. Itt a legkülönözűbb módon élhetnek szenvedélyüknek a fojtogatást, önakasztást vagy a késeket kedvelők. Mai kocsmáink helyét elfoglalják az étert, kloroformot, naftát vagy hasist vásárolni szándékozóknak létesített egységek. Az ízlelés és szaglásficam olyan közkeletűvé válhat, hogy megéri ezek híveinek is boltokat nyitni, ahol a legkülönözűbb ocsmányságokat vehetik magukhoz, vagy éppen belélegezhetik a rothadásnak és a szennynek mindazon variánsait, melyek még nem ütköznek szépérzékük követelményeivel”.⁶³ Nordau vízióiban megjelennek olyan új szakmák képviselői is, mint a morfin és kokain injekciózó, vagy az agorafóbiásokat az utcai közlekedésben oltalmazó szakemberek, továbbá azok, akik a kétségbe esett emberek megnyugtásával keresik kenyerüket. Olyan világ lesz ez, ahol a feltűzelt, fokozottan idegbeteg emberek bűnözésre, hiperaktivításra, terrorizmusra, örijöngésre, szexuális pszichopátiára és az anómia tüneteinek minden egyéb formájára rendkívül fogékonyak.

Nordau e műve azzal, hogy szenvedélyesen pocskondiáz minden újdonságot, ami a látóterébe kerül, gúnyos és dühös kritikákat váltott ki kortársaiból,⁶⁴ mégis fontos kordokumentum, hiszen számos megállapítása és jövendölése vagy megvalósult,⁶⁵ vagy

⁶² Max Nordau: *Degeneration*. D. Appleton and Company, New York, 1895, 536.

⁶³ Uo. 538.

⁶⁴ Ilyen a számos újság-és folyóiratcikk mellett, a szintén 1895-ben, Nordau *Degeneration*jára válaszul Alfred Egmont által írt *Regeneration* című könyv, melyben – elismerve Nordau fontos, újszerű gondolatait – ellenpéldákkal igyekszik kiegyensúlyozni a szerinte a zsidókra jellemző ideggyengeség hatása által nagymértékben „összezavart” munka konklúzióit. A kapitalizmus károkozása, a technológia fejlődése, a proletarizálódás – véli Egmont – létező problémák, melyeken ugyanakkor úrrá lehet lenni anélkül, hogy a Nordau által jövendölt Armageddon bekövetkezne.

⁶⁵ Például az elüzletiesedett drogfogyasztás, a népbetegséggént számon tartott depresszió, illetve az elmebetegségek vagy a demencia mára oly gyakori fajtáinak burjánzása, továbbá az állandó gondot jelentő bűnözés, mellyel a tekintélyuralmi rendszerek játszva elbánnak ma is (pl. Irán vagy Szingapúr), a demokráciák számára azonban megoldhatatlan problémát jelentenek.

évtizedekkel később az antiutópiák lapjain tűnik fel, mint a szabadságától megfosztott – vagy arról önként lemondó – embert jellemző tünetcsoport.

Még fontosabb, hogy Nordau szenvedélyes kritikája a századvég, „Fin de Siècle” életérzéséből táplálkozik. Magyarázata szerint a civilizáció összetettsége, a modern életvitel rohanása összezavarja az emberek elméjét, pontosabban az elvileg vezetésre hivatott rétegek agyát, akik így a társadalom söpredékévé válnak,⁶⁶ és képtelenek lesznek arra, hogy világosan gondolkodjanak. Ebben az állapotban elutasítják az előző korok erkölcsét, de kísérletet sem tesznek arra, hogy újat állítsanak fel, és fennhézva sodródnak a katasztrófa felé, rossz példát mutatva az alsóbb néprétegeknek is. Nordau szerint a kór Angliában és az európai kontinensen egyaránt elterjedt és a technológiai fejlődés, a távközlés kiszélesedő lehetőségei segítségével egyre csak terjed az élet minden területén: a neveléses divat, a használhatatlan bútorok és az emberek képtelen vágyai mind erre utalnak. Az információáradat, a sajtó térhódítása miatt „ma a legkisebb falu lakójának sokkal tágabb földrajzi horizontja van és érdeklődési köre is jóval szélesebb, mint egy kis vagy közepes állam miniszterelnökének száz évvel ezelőtt [...], egy szakács több levelet fogad és küld, mint korábban egy professzor, egy mai utazó ügynök pedig sokkal többet lát a világból, mint az előző korok fejedelmei.”⁶⁷

Nordau példák sokaságával igyekszik igazolni, hogy a századvég motorizált, mechanizált, rohanó, határidőkhöz kötött életformája milyen romboló hatással van az emberi elmére és fizikumra. Rámutat például, hogy 1840-ben százezer emberre 714 bűncselekmény jutott, míg 1888-ban ez a szám már 1102, de utal arra is, hogy 1865-ben tízezer emberből még csak 63 lett öngyilkos, míg 1883-ra ez felkúszott 109-re, hogy a század utolsó évtizedeiben sok új idegbetegséget fedeztek fel, hogy a drogokhoz vagy az alkoholhoz menekülők aránya riasztóan nő, hogy az utóbbi generációk már hamarabb ösziülnek és kopaszodnak, hamarabb romlanak a fogaik és korábban szorulnak szemüvegre, gyorsabban öregszenek, és hogy a szívbetegségben elhunytak aránya több mint 100%-kal növekedett húsz év alatt, majd levonja a következtetést. „A felsorolt tünetek mindegyike a fáradtság és kimerültség következménye, ezek pedig a jelenlegi civilizáció számlájára írhatók. Eszeveszett életünk kavargására és sodrására, a mérhetetlenül megnövekedett érzéki benyomásokra és szervi reakciókra, amit tetéz az, hogy ítéleteink és fizikai tetteink az azonnaliság kényszerét kell, hogy elviseljük”.⁶⁸ A Nordau által feltárt degeneráció

⁶⁶ J. A.: *Max Nordau's Degeneration*. The Sewanee Review, 3/4, 1895, 504.

⁶⁷ Max Nordau: *Degeneration*. D. Appleton and Company, New York, 1895, 39.

⁶⁸ Uo. 42.

jellemvonásai a következőképpen határozhatók meg: 1. kóros akarathiány; 2. a figyelem összpontosítására való képtelenség, melynek következménye, hogy a lényegest nem képes az ember elválasztani a lényegtelenről; 3. hajlam az együgyű álmodozásra, vagyis szabad asszociáción alapuló gondolkodás; 4. homályos és zavaros gondolkodás; 5. érzelmi túltelítettség; 6. erkölcsi beszámíthatatlanság; 7. képtelenség a környezethez való igazodásra; 8. pesszimizmus; 9. ego-mánia.⁶⁹ Nordau a maga korában újszerűnek és tudományosnak tartotta megállapításait, mely tünetek nagy része később az antiutópiák képeletbeli helyszínein mint alternatív világok vezérelvei köszön vissza, de a modern és a posztmodern társadalmak mindennapjait is beszennyezi.

A 20. század elejére világossá vált, hogy sem a zabolázatlan, szabadkereskedelmen alapuló kapitalizmus, sem egy a létező társadalmi rend keretei között bevezetendő szocialisztikus reformsorozat nem képes olyan formában megvalósulni, hogy utópikus gondolatok táptalajává válva a valóságos világot átalakító tettek kiindulópontjává váljon. E ténytet támogatják alá C.F.G. Masterman, brit liberális politikus és újságíró 1909-es szavai. „A minden betegségre gyógyírt nyújtó tudomány; a háborúk szükségességét mellőző és minden népet egyetlen emberi családba tömörítő kereskedelem; az erkölcsöt és a vallást egy biztonságos alapra terelő kutatás; a találmány, mely az egész emberiség számára lehetővé teszi, hogy csak egy pár órát dolgozzon naponta, s ezt sem lélekromboló módon, fennmaradó idejében pedig gondtalan és boldog lehessen – mindezek immár meseszerű víziók”.⁷⁰

„A 20. század az antiutópiák százada.”⁷¹ A század folyamán az utópikus gondolkodástól történő fokozatos, majd szinte mániákus elhatárolódás tapasztalható. Ezen averziót a filozófusok és a szépirodalmi szerzők egyaránt magukévá tették, az utópizmus egyik legnagyobb bírálója, a liberális Karl Popper szemében például az utópizmus egyfajta „rossz racionalitás”, és a totalitarizmus melegágyát képviseli,⁷² de hasonló következtetésre

⁶⁹ Colin Martindale: *Psychoticism, Degeneration and Creativity*. *Psychological Inquiry*, 4/3, 1993, 210.

⁷⁰ Matthew Beaumont: *Utopia Ltd. Ideologies of Social Dreaming in England 1870-1900*. Brill Leiden Netherlands 2005, 14.

⁷¹ Huoranszki Ferenc: *Filozófia és utópia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 35.

⁷² A racionalitás Popper számára egy folyamat, állandó cselekvés, keresés, nyitottság, míg az utópia végecélokhoz kötött, zárt rendszer, így szigorúan filozófiai értelemben irracionális, vagyis zsákutca. Az utópista gondolkodó tehát nem flexibilis, van egyfajta vázlata (blueprint) a jövőről, melyet a jelen tapasztalatai alapján megtervez, vagy éppen a múltból halászik ki megismétlésre érdemes példát és tárja a betegnek bélyegzett jelen elé, de eközben rendkívül nagy áldozatot hoz. A végcél érdekében az utópista ugyanis a tudományos, vagy kísérleti módszert – a popperi gondolkodás lényegét, a fokozatos tervezést (piecemeal engineering) elhanyagolja, a felmerülő problémákat pedig a nagy egészhez való eljutás járulékos veszteségeként nem veszi elég komolyan, negligálja. Vagyis a korrekciók lehetőségeit nem használja ki, a hibás építményt nem bontja vissza, kritikussait pedig erőszakkal – amely a propagandától a kritika elnyomásán át az ellenérdekelt felek teljes megsemmisítéséig terjedhet – elhallgattatja. Karl Popper: *Utopia and Violence*. *World Affairs*, 149/1, 1986, 7.

jut a konzervatív gondolkodó, Molnár Tamás is.⁷³ Amint azt Huoranszki Ferenc megjegyzi, az antiutópiák sokszor történelemfilozófiai dimenziót öltenek, a bennük felvázolt jövőkép a jelennek szól, intó jelként, figyelmeztetésként vagy fenyegetésként. „Az antiutópiák műfaji sikerét talán jobban megérthetjük, ha nem az irodalmi alkotások, hanem a filozófia szempontjából vizsgáljuk a kérdést. A modern 20. századi politikai filozófiák közül szinte valamennyi igyekszik elhatárolni magát az utópiáktól⁷⁴. A politikai filozófia, mint az általa vizsgált politikai rendszerek, szükségszerűnek érzett korrekciójára vonatkozó normatív elméletként határozható meg, így könnyen megkaphatja kritikaként az „utópista” jelzót, a valóságtól való elrugaszkodás vádját, így módszeresen igyekszik lezárni ezt a támadási felületet.

A modern kor – állítja Huoranszki – abban a tekintetben kantiánus, hogy bizonyos alapfogalmakban nem egységes a közgondolkodás. Másként van ez az utópiák képzeletbeli világában, ahol vezetők és vezetettek nagy egyetértésben menetelnek a legjobb társadalom kiépítése felé (vagy – ha már ez a munka elvégeztetett – a társadalom folyamatos működtetése érdekében alakítanak ki példás összefogást), ugyanazt értik a boldogság és az igazságosság fogalma alatt. Az utópia dramaturgiája olyan nyersanyaggal dolgozik, amelyben ez a nagy egyetértés szükségszerű. Kant ugyanakkor azt állítja, hogy a boldogság eszméjét minden ember képzelőerejével és érzékeivel összefonódó értelmé által saját maga hozza létre, vagyis ahány ember, annyi boldogság-fogalom. A való életben ezért nincs olyan egységes kép, amelyet utópikus módon követhetne egy-egy közösség. A társadalmi boldogság kizárólag laboratóriumi körülmények között kanalizálható úgy, hogy ennek pozitív hozadéka mindenkire visszahulljon – ahogyan ezt az utópiákban olvashatjuk. „Az antiutópia-hősök mások boldogságról alkotott elképzeléseinek áldozatai, s ezzel ékes morális bizonyítékai és lehetőleg felkavaró érzelmi alátámasztásai a boldogságra, mint alapelvekre alapozott társadalomfilozófiai elképzeléseknek. Mitöbb, építőelemei egy hallgatóságos konszenzusnak abban a kérdésben, mi tartozhat a filozófia, és mi a művészetek tárgykörébe. A filozófia, mint a racionális diskurzus terepe le kellett, hogy mondjon a boldogsággal kapcsolatos fejtegetésekről [...] Az antiutópia mint irodalmi műfaj e filozófiai folyamat irodalmi kifejeződése”.⁷⁵ Az utópiák tehát univerzálisnak tekintenek a tömegek által merőben esetlegesen megalkotott fogalmakat, és az így felépített világokat joggal illetik kritikával az antiutópiák. „A filozófia lemondott a

⁷³ Thomas Molnar: *Myth and Utopia*. Modern Age, spring 1973, 76.

⁷⁴ Huoranszki Ferenc: *Filozófia és utópia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 37.

⁷⁵ Uo. 39.

boldogságról, mint a racionális diskurzus lehetséges tárgyáról, egy irodalmi műfaj viszont felvállalta, hogy az emberi boldogtalanságot teszi meg elsődleges tárgyául”⁷⁶.

Az antiutópia a szatíra ősi műfajának gúnyolódó, negatív sajátosságaiból származtatható, noha az utópiák egy része tartalmaz antiutópikus vonásokat is. Már Morus *Utópiája* is felvillantja a Tudor-kori Angliát, mint a regénybeli ideális társadalom ellenpéldáját, de Swift *Gulliverjében* is megtalálhatók a történet utópikus jegyei közé illesztett antiutópikus utalások.⁷⁷ Hasonlóképpen Bellamy vagy Wells utópikus művei is bírnak antiutópikusnak tekinthető betétekkel, de a beköszöntő 20. század gyökeresen megváltoztatja az utópikus látásmódot, külön irodalmi ellenműfajt teremtve. „A tudomány, a technológia és az anyagi termelés egyre növekvő szerepe, illetve a társadalomra és az értékekre gyakorolt hatása minden utópikus és ezzel ellenkező folyamat megvalósulásának lehetőségét is felvetette”.⁷⁸ Daniel Dinello szerint a technológiai utópia optimizmusa a gépkorszak során egyre erőtlenebbé vált, majd a második világháború tapasztalatainak tükrében elenyészett: a diktatúrák összecsapása során végrehajtott mechanizált öldöklés kiölte legtöbb hívéből a lelkesedést.⁷⁹

⁷⁶ Uo. 41.

⁷⁷ Annette Leddy: *Borges and Swift: Dystopian Reflections*. *Comparative Literature Studies*, 27/2, 1990, 118.

⁷⁸ Krishan Kumar: *Aspects of the Western Utopian Tradition*. *History of the Human Sciences*, 2003/16, 72.

⁷⁹ Daniel Dinello: *Technophobia*. University of Texas Press, Austin, 2005, 52.

2.1. Kreativitásvesztés és gépektől való végletes függés

E. M. Forster *The Machine Stops* címen 1909-ben megjelent novellája tekinthető 20. századi antiutópizmus nyitányának.⁸⁰ A történet meglehetősen sötét kiindulópont a műfaj számára, minthogy szó szerint a föld alá nyomja, mesterséges barlanglakóvá teszi az egész emberiséget. Ezen írás ellentétben a Wellsig húzódó, inkább optimista jövendölésekkel az emberi szabadságot eltipró, az embert megannyi módon gúzsba kötő szuperállamot jelenít meg, miközben sokban támaszkodik elődeinek naiv elképzeléseire, csakhogy fonák módon láttatja ábrándjaik végeredményét.

Forster szerint a Wells által elgondolt, a Földet tudományos kiszámítottsággal tökéletesítő bürokratikus világállam korántsem lenne örvendetes építmény, inkább az embereket elgépiesítő, a szabadság mindennemű formáját minimalizáló, visszatetsző tákolmány, amely voltaképpen egy nagy, lélektelen géppé változtatná az emberiséget.⁸¹ Forster, aki „H.G. Wells egyik korábbi mennyországára válaszul”⁸² írta e művét, érzékeli a modern civilizáció technológiafüggőségét, ráérez arra, hogy az embert segítő gépek elburjánzása visszaszorítja azt a spontaneitást, ami az ember legkiemelkedőbb tulajdonsága. A „túlsegített” létmód visszájára fordítja a létezést, lealacsonyítja, elcsökevényesíti az embert, ezért ismét rá kell lelni a múlt értékeire – állítja Forster – és tudatában kell lenni annak, hogy mennyire veszélyes dolog szakítani az egyszerűséggel a gépkultusz kedvéért.⁸³

A novella láttatja a gépektől való függés borzalmát, azt a fizikai és pszichikai tünet együttest, ami a szolga szolgájává történő degradálódás következménye, midőn az ember kreativitását veszített, szárnalmas lényé silányul. A Forster által lefestett emberi létmód cseppet sem irigylésre méltó. „Képzeld el, ha tudsz egy kis szobát, olyat, mint egy méhkaptár sejtje. A szoba fényt nem kap sem ablakból, sem lámpától, mégis lágy ragyogás tölti be. Nem láthatók szellőztetőnyílások sem, a levegő mégis friss. [...] Középen egy karosszék helyezkedik el, egyik oldalán egy olvasóasztal – ez minden bútor. A

⁸⁰ Mark R. Hillegas: *The Future as Nightmare – H. G. Wells and the Anti-Utopians*. Oxford University Press, New York, 1967, 82.

⁸¹ Uo. 88.

⁸² H. J. Oliver: *The Art of E. M. Forster*. Melbourne University Press, 1960, 21.

⁸³ Wilfred Stone: *Some Interviews with E. M. Forster, 1957-58, 1965*. Twentieth Century Literature, 43/1, 1997, 72.

karosszékben pedig egy bebugyolált húsdarab ül – egy nő, úgy öt láb magas, gombafehér arccal. Ez itt az ő birodalma”.⁸⁴

E leírás mindenkire alkalmazható ebben a világban, mindenki egyedül, kis hatszögletű szobájában üldögél csúcstechnológiájú telekommunikációs eszközökkel körülvéve a föld alatt, s minden szükségletét a Gépen keresztül bonyolítja le. A Gép, illetve ennek láthatatlan, de mindenhol jelen lévő személyzete egy rendszer, amely behálózza a Földet, mindenkit kiszolgál és közben mindenki életét egyformává teszi, megszüntetve a régi, földfelszíni társadalom minden intézményét, hagyományát. A föld alatt született generációk úgy tudják, hogy egy világháború beszennyezte a bolygó felszínét, így az élhetetlen világból az emberek a föld alá kényszerültek. Az ismert életforma, kultúra eltűnik, a Gép teljesen atomizálja, szolgáltatásaitól függővé teszi az embereket. A Gép lehetőségei, melyeket a föld alá kényszerült emberek kihasználhatnak, tulajdonképpen megegyeznek a mai internetével.⁸⁵ a Gépen keresztül leveleket küldhetnek és fogadhatnak, rádióelőadásokon vehetnek részt, és előadásokat tarthatnak, olvashatnak, zenét hallgathatnak, vagy vizuális telefonkapcsolatot létesíthetnek.⁸⁶ A novellából felsejlik a virtuális társadalom (avagy társadalmatlanság) mindennapi monotóniája, érezhető aggodalommal láttatva a jóléti poklot, melyben a Gép, mint minden létező alfája és omegája tulajdonképpen megistenül.⁸⁷ Minthogy a szereplők a tapasztalat helyett a tapasztalat szimulációját kénytelenek választani, igyekeznek ezt tökélyre fejleszteni: a megszülető gyermekeket azonnal eltávolítják édesanyjuk mellől, hogy a közös nevelőhelyeken cseperedjenek fel, ahonnan, ha elég érettek, a Gép kiutal számukra egy kényelmes hatszögletű szobát, hogy ők is az információfolyamra kapcsolt húsdarabokká válhassanak. A közvetlen tapasztalattól teljesen elválasztva az emberek élete szinte csak az agytevékenységre redukálódik.⁸⁸ Az elidegenedés, ami korábban oly sok problémát okozott a társadalomban, immár teljesen felszámoltatik: a kommunikáció majdnem mindig elektronikus úton zajlik, az emberi lények jóformán nem is találkoznak, sőt, leszoknak még a mozgástól is, a szó szoros értelmében semmi dolguk nincs már, sem a világban, sem pedig egymással, nem kínozza őket helyzetük szálnalmas volta. Büntetés pedig csak a semmittevés elleni lázadásért jár.

⁸⁴ E. M. Forster: *The Machine Stops*. In *Collected Short Stories of E.M. Forster*. Sidgwick and Jackson, London, 1947, 115.

⁸⁵ Dominic Head: Forster and the Short Story. In *The Cambridge Companion to E. M. Forster*, ed. David Bradshaw, Cambridge University Press, 2007, 81.

⁸⁶ Silvana Caporaletti: *Science as Nightmare: 'The Machine Stops' by E.M. Forster*. *Utopian Studies*, 8/2, 1997, 33.

⁸⁷ Thomas P. Dunn and Richard D. Erlich: *A Vision of Dystopia: Beehives and Mechanization*. *The Journal of General Education*, 33/1, 1981, 47.

⁸⁸ Daniel Dinello: *Technophobia*. University of Texas Press, Austin, 2005, 48.

E földalatti világ lakói szórakoznak, tanulnak (vagy ahogy ők nevezik, ideákat gyűjtenek), csevegnek egymással, miközben a körülöttük zümmögő mechanizmus mindennel ellátja őket, amit gondolatszegény elméjük megkívánhat.⁸⁹ Annak ellenére, hogy az érzéki benyomások durva és civilizálatlan módját igyekeznek minimalizálni, olyan esszéket küldözgetnek egymásnak, melyek témája például „az ausztráliai korszak zenéje”, vagy „a tenger”, noha kizárólag a folyamatosan újraértelmezett egykori tények romjai szerepelnek érvekként és kiindulópontként gondolataik között.

A kaptárlakók élvezik a csevegést a gépen keresztül, de fertelmesnek tartják, hogy a valóságban, szemtől szemben kommunikáljanak, vagy megérintsék egymást.⁹⁰ Az egy helyben ülő emberek másik közös tulajdonsága, hogy semmire sincs idejük, a Gép által keltett izgalmas nihil, a gombok, kapcsolók által generált megannyi érdekesség teljes egészében kitölti napjaikat, mintegy belefulladás a szabadidőbe, amit egyszersmind állandóan hiányolnak is. A küzdelem a természettel, az elemekkel visszavonul az irodalomba, a földalatti világ mindenütt egyformává lett, az utazásnak, a fizikai mozgással járó helyváltogatásnak – hála a tudomány fejlettségének – csak rendkívüli esetekben van értelme, legtöbbször ekkor is a Gép, vagy a Géphez kötődő Központi Tanács utasítására indul útnak egy-egy emberi lény, például szaporodási küldetés, vagy egyéb elkerülhetetlen feladat végrehajtása céljából.

Ahogy a gép egyre komplexebbé vált és egyre több feladatot vállalt át az emberektől, úgy váltak az emberek egyre degeneráltabb, önállótlanabb lényekké. Egyetlen emberben, a novella főhősében, Kunoban jelentkeznek adaptációs zavarok, ami miatt önálló gondolatai és cselekedetei támadnak. „Mi készítettük a Gépet, hogy azt tegye, amit akarunk, de már nincs így. Elrabolta tőlünk a tér és a tapintás érzetét, elhomályosított minden emberi viszonyt, a szerelmet pusztá testiséggé alacsonyította, megbénította a testünket és az akaratunkat, most pedig arra kényszerít, hogy imádjuk. A gép fejlődik, de nem úgy ahogy mi akarjuk. A gép cselekszik, de nem értünk teszi. Csak táplálék vagyunk neki, mintha a vér lennénk az ereiben, de ha tudna létezni nélkülünk, hagyná, hogy meghaljunk”.⁹¹ A földalatti világ Foster rémálmában tótágast áll: amíg a legújabb korig, az orvoslás magas fokra fejlesztéséig a gyengék szelektálódtak ki az emberi közösségekből, addig a távoli jövőben, a társadalmiasultság naplementéjének idején a túl erős csecsemőket

⁸⁹ E. M. Forster: *The Machine Stops*. In *Collected Short Stories of E.M. Forster*. Sidgwick and Jackson, London, 1947, 119.

⁹⁰ Rosalind Williams: *Notes on the Underground*. The MIT Press, 2008, 133.

⁹¹ E. M. Forster: *The Machine Stops*. In *Collected Short Stories of E.M. Forster*. Sidgwick and Jackson, London, 1947, 140-141.

éri el a végzet, eutanázia vár rájuk, melyet a Gép könyörtelenül végre is hajt, mert a túl erős testalkat nehezen kezelhető problémákat okozhat a nagy, mindent átható helyhez kötöttségben.

Kuno fáradtságos munkával kimászik a lenti mesterséges világból a külső, természetes közegbe. Fáj a tüdeje, amikor belélegzi a valódi levegőt, csodálkozva szemléli a növényekkel teli rétet, valamint az elé táruló naplementét. Valósággal újjá születik, de a gép utána nyúl és visszarántja gyűlölt világába. A természet itt nem csak a meglett személyes szabadságot érzékeltető metafora: tudat, hogy létezik a barlangban tapasztalttól teljesen különböző, a műfénytől eltérő természetes fény, hogy vannak növények, felhők – ez egyfajta morális referencia pont is Kuno számára. A természet bizonyítja, hogy másként is lehet élni, más is lehet jó a művilág kizárólagosnak hitt értékrendjén kívül. Kuno érzi, hogy az lenne az egészséges, ha az ember a természeti törvények fennhatósága alatt próbálna törvényt adni magának, nem pedig egy kreált világot berendezni a saját hedonisztikus igényei szerint, mert ez végül megsemmisíti, előbb vagy utóbb kénytelen belefulladásba, a hamisságba, s ettől a végzettől csak a természet és a társadalom újból megtalált szimbiózisa mentheti meg.⁹² Kuno a következőképpen érvel önnön eretnekségét illetően: „Elvesztettünk magunkból egy darabot. Elhatároztam, hogy visszaszerzem és elkezdtem a szobámon kívüli vasútállomáshoz felfelé és lefelé gyalog közlekedni. Le, fel, egészen addig, amíg el nem fáradtam, s így visszahódítottam a magam számára a »közel« és a »távol« fogalmát. A »közel« az a hely, ahová gyorsan eljuthatok a *lábaim* segítségével, tehát nem az a hely, ahová a vonat vagy a léghajó visz el rövid idő alatt. A »távol« pedig az a hely, amit gyalog nem érhetek el rövid idő alatt.”⁹³

Mint minden materiális alkotásban, idővel egyre több probléma jelentkezik az odúlakók inkubátor-létében is: a Gép által szolgáltatott zene disszonánssá válik, a gépköltészet ellaposodik, a fürdővíz bűzös szagot áraszt, a szintetikus élelmiszer zamata elvész, az emberek azonban kénytelenek mindehhez hozzászokni, mert autonómiájuk teljes hiánya a Gép minden szeszélyének elviselésére kötelezi őket. A Gép végül egy napon megáll, ami világméretű káoszt és pánikot okoz a föld alatt:, a fel-alá rohangáló, egymást agyontaposó, kaptárjaikból menekülni igyekvő nyomorultak utolsó perceikben rá kell,

⁹² Rosalind Williams: *Notes on the Underground*. The MIT Press, 2008, 146.

⁹³ Uo. 133.

hogy ébredjenek, hogy az általuk mindig is dicsőített civilizáció maga volt a kreativitás, szabadság, a lélek és a test ellen elkövetett bűn.⁹⁴

A Gép beférkőzött minden emberi kapcsolat közé, mígnem készítői patológikus módon függni kezdtek tőle, és annak ellenére, hogy imádat övezte, egyaránt felemésztette lelkileg és testileg az emberiséget.⁹⁵ Forster szerint a fizikai és a szellemi élet elválaszthatatlan, vagyis ha a test romlásnak indul, az kihat a lélekre is. Aki tehát visszahúzódik, gépekkel veszi körül magát, érzékelés és a tapasztalás megvonásával mintegy eleven rothadásra ítéli a testét, de a lelke is ilyenné válik. A novellában tulajdonképpen egyetlen élő dolog van: a Gép. Forster figyelmeztetése a modern ember számára nyilvánvaló: a túlgépesültség eltávolít a tapasztalattól, de elpusztítja azt a fajta tudatosságot is, amitől az ember az aki. Ezáltal, ha valaki a „géptelenség” állapotába kerül, olyannyira gyengén és védtelenül kénytelen szembe nézni a problémákkal, hogy könnyen belepusztulhat.⁹⁶

⁹⁴ E. M. Forster: *The Machine Stops*. In *Collected Short Stories of E.M. Forster*. Sidgwick and Jackson, London, 1947, 157.

⁹⁵ Daniel Dinello: *Technophobia*. University of Texas Press, Austin, 2005, 48.

⁹⁶ Thomas P. Dunn and Richard D. Erlich: *A Vision of Dystopia: Beehives and Mechanization*. *The Journal of General Education*, 33/1, 1981, 47.

2.2. Sablongondolkodás, természetellenesség, tudományos létrontás

Jevgenyij Zamjatyin 1921-ben írt *Mi* című regényének szintén egy wellsi típusú szuperállam a helyszíne a 26. században, egy olyan óriásváros képében, amely üvegfalal van elválasztva a természeti világtól, s épületei is az acélszilárdságú üvegből készültek. Zamjatyin úgy jellemzi regényét, mint ami „az emberiségre leselkedő kettős veszélyről szól: a gépek, valamint az államhatalom túlzott elburjánzásáról”.⁹⁷ A technológiai fejlettség valamint a szintetikus táplálékok – az emberek kőolajból nyert ételt esznek, mint a gépek – előállítására szakosodott ellátási rendszer ebben a világban maximális biztonságot nyújt a primitív és alacsonyrendű természet megannyi veszélye ellen. Mindeme vívmányok az évszázadok óta fennálló Egyesült Államnak köszönhetik létüket, amely az egész Földet uralma alá hajtotta, s a regény elején éppen azt ünnepli, hogy hamarosan elkészül az Integrálnak nevezett, üvegből épült, elektromos meghajtású űrhajó, melynek az a magasztos feladata, hogy integrálja a világegyetem végtelen egyenletét.

„Rátok vár, hogy az ismeretlen lényeket – akik más bolygókon élnek és talán még a szabadság vad állapotában léteznek – az értelem jótékony igája alá vonjátok. Ők talán nem értik meg, hogy a matematikailag hibátlan boldogságot kapják tőlünk, s akkor a mi feladatunk lesz belekényszeríteni őket a boldogságba. Mielőtt azonban a fegyverekhez nyúlnánk, meg kell próbálnunk szavakkal hatni rájuk”.⁹⁸ Ez egy felhívás az összes számhoz – az Egyesült Államban ugyanis nem néven nevezett, hanem számokkal jelzett emberek élnek –, hogy írjanak az államot dicsőítő költeményeket, melyek az űrhajó rakományát képezik majd. E felhívást, mint tettének kiindulópontját D-503, foglalkozását tekintve matematikus, az Integrál építője másolja le az olvasónak feljegyzései közé. D-503 ugyan nem poéta, de kötelességének érzi, hogy a maga módján üzenjen a világűr lakóinak, s a legőszintébb vallomással kíván előrukkolni imádott hazájával kapcsolatban, a könyv tehát az ő (illetve ők, minthogy az egyformaság boldogságában nincsenek különvélemények – innen a cím: *Mi*) akkurátusan megszámozott jegyzeteiből áll.

Az Egyesült Állam polgárai úgy élnek mint a gépek, szándékosan elfojtva, kiirtva önmagukban az egyéniséget, ami számukra egyfajta tökéletesedési folyamat. Alkatrészekké váltak, melyek logisztikai műveletek hatására mindig ott kerülnek alkalmazásra, ahol éppen szükség van rájuk. Ezt az eszközlétet igényelve és átlátva, a

⁹⁷ Patrick A. McCarthy: *Zamyatin and the Nightmare of Technology*. Science Fiction Studies, 11/2, 1984, 123.

⁹⁸ Yevgeny Zamyatin: *We*. Piunguin Modern Classics, Singapore, 1983, 19.

gépként működő, általuk létrehozott harmóniát őszintén élvezik. A szabadság minden formája bűn az Egyesült Államban, mint olyan állapot, amit meg kell változtatni úgy a Földön, mint a világegyetemben, s minthogy a Földön már rend van, az integrál elindul majd, hogy a világegyetem minden talpalatnyi helyét is rendbe rakja.

Az Egyesült Állam alapelve a matematikai képlet-szerűség, az élet minden formájának egyenletként való elrendezése. Tanulságos példa erre D-503 esztétikai töprengése is, aki nem az égen kúsó felhőpamacskok szépségéről elmélkedik, hanem a munkagépek mozgásából összeálló balett elragadó látványáról. A gépmozgás azért szép a szabálytalan alakú bárányszerűekkel szemben – tudjuk meg –, mert leírható, kiszámítható, vagyis nem szabad. A szabadság hiánya az Egyesült Államban mindenütt megfigyelhető: egyenes utcák, üvegfalú (magánéletet lehetetlenné tevő) házak, számozott, kék színű uniformisaikban egyszerre menetelő emberek, és az élet majdnem minden részletének előírt rituáléi.

Az egyengondolat krédója mindenre rátelepszik. „Hát nem világos, hogy az a feltételezés, miszerint az ének bármiféle joga lehet az állammal szemben, olyasmi, mintha azt mondanánk, hogy a gramm kiegyensúlyozhatja a tonnát” – teszi tisztába a helyzetet D-503.⁹⁹ A szabadság hiányának alapvető ténye a helyhez kötöttség is. Vannak ugyan városok a Földön, de nincsenek közöttük utak, és minden város zöld üvegfalal zárja el magát a természettől, s minthogy az emberek sok generáció óta élnek így, nem is gyötri őket az egyhelyben-lét.

Mindenki köteles az Órarend szerint élni, minek következtében milliók kelnek és fekszenek egyszerre, de így működik a műszakkezdés, a műszakzárás, az étkezés is (beleértve a rágómozgások számát). A szabadidő eltöltésére még az Egyesült Államnak sem sikerült képletet alkotnia, de ez a munka is halad a beteljesülés felé, hogy beilleszthetővé válhasson végre az általános egyenletbe. Szabadidejében van, aki sétálgat, míg más kivételesen elhúzhatja üvegfalú lakásának függönyét, hogy kötelező jelleggel kielégítse – természetesen jegyre igényelt partnerével – szexuális készletét.

A civilizáció tehát elérte a fejlődés csúcseit, ám amint D-503 retrospektív megjegyzéseiből kiderül, nagy utat kellett megtennie az emberiségnek, hogy lerázza magáról a szabadság koloncát. A történelem, mint tudomány megszűnik, csak sejtések és foszlányok maradnak meg az elmúlt korok történéseiről, egyedül a szépirodalmi értéként

⁹⁹ Uo. 119.

számon tartott „vasúti menetrend” és a taylorizmus¹⁰⁰ zseniális vívmánya képezi tisztelet tárgyát. „Volt alkalmam számos hihetetlen dolgot olvasni és hallani azokról az időkről, amikor az emberek még egy szabad – vagyis rendszerezetlen, vad – államban éltek. Ám volt egy dolog, ami mindig megdöbbenett, mégpedig az, hogy miként volt képes az állam (még ha oly kezdetleges volt is) megengedni nekik, hogy óránként végrehajtandó kötelességek rendszere nélkül éljenek, anélkül, hogy megtiltotta volna az önkéntes sétát, vagy az ötletszerű étkezést – hogy volt képes megengedni nekik, hogy kedvük szerint keljenek fel és feküdjenek le? Bizonyos történészek még arra is tesznek utalást, hogy akkoriban az utcák egész éjjel ki voltak világítva, az emberek pedig sétáltak és közlekedtek rajtuk”.¹⁰¹ De, véli D-503, a múltnak még számos, csakis az Egyesült Állam létrejöttével megoldott problémája volt, így például a szexuális élet szabad gyakorlásának engedélyezése, vagyis annak a felismerésnek a hiánya, hogy a gyermekeket nem véletlenszerűen nemzeni, hanem tudományosan tenyészteni kell, anyasági és apasági normák szigorú figyelembevételével.¹⁰² Az Egyesült Államban a család intézménye is a múlté, mindenki egyedül lakik üvegszobájában, s akit megkíván, azt rózsaszín szexutalvány ellenében magához rendelheti szabad óráiban: nincs féltékenység, válás, torzsalkodás, csak lineáris boldogság, mindörökké.

Miután az Egyesült Állam megszüntette az éhséget egy új, kőolaj alapú élelmiszer segítségével, hozzálátott matematikailag uralni a szerelmet is. A számok véréből nyert szexuális hormonok szerint kidolgozták a szexuális napok megfelelő táblázatát, s mindenki eszerint osztja be intim időtöltéseit – így tisztított meg a logika roppant ereje minden szenvedélyvezérelt folyamatot, s terjesztette el az általános boldogságot a számok között. A múlt rút hibáinak elkerülésére pedig garancia az Egyesült Állam demokratikusan, 100%-os többséggel megválasztott Jótevője, valamint az Örök tapasztalt szeme. A cenzúra totális, az Örök minden levelet elolvasnak, mielőtt az a címzetthez érne, beszivárognak mindenhová és fülelnek, figyelnek, az utcán minden sarkon érzékeny mikrofonok rögzítik a beszélgetéseket.

¹⁰⁰ Frederick Winslow Taylor üzemszervező mérnök volt, saját rendszerét tudományos menedzsmentnek nevezte, tanait pedig 1911-ben kiadott szakkönyvében foglalta össze. Magánéletét a rendkívüli önfegyelem jellemezte, részt vett a futószalag feltalálásában és tökéletesítésében. Rendkívüli módon érdekelték mind a munkafolyamatok, mind a munkaeszközök, de a munkakörnyezet, a képzés, a bérezés, valamint az elvégzett munka dokumentálása is olyan területek voltak, amelyeket nem hagyott figyelmen kívül. Igyekezett létrehozni a leggazdaságosabb és leggyorsabb munkafolyamatot, lehetőleg mindig standardok megállapításával. A precizitás iránti megszállottsága a rekreációs időtöltésekre is kiterjedt: újraformálta a teniszütőt, tovább fejlesztette a golfütőt, és néhány ötletével a golfpályatervezést is tökéletesítette. Caroline H. Rhodes: *Frederick Winslow Taylor's System of Scientific Management in Zamiatin's We*. The Journal of General Education, 28/1, 1976, 32.

¹⁰¹ Yevgeny Zamyatin: *We*. Pianguin Modern Classics, Singapore, 1983, 29.

¹⁰² Uo. 30.

Az egyengondolattól való eltérés, a lakosság egyes csoportjainak lázadása kapcsán a tudósok felfedezik az emberi agyban a fantázia góciát, amely röntgensugarakkal kiégethető, s az állam a Nagy Operációnak nevezett eljárást tömegesen kívánja végrehajtani a betegeken és egészségeseken egyaránt. A szabadság vad állapota felett győzedelmeskedik a logika, amit bizonyítanak D-503 utolsó sorai is: „Sikerült azonban létrehoznunk magasfeszültségű hullámokból egy ideiglenes falat az átellenes 40. körzetben. És remélem győzni fogunk. Mi több, biztos vagyok benne, hogy sikerül. A racionalitásnak győznie kell.”¹⁰³

Zamjatyin antiutópiája az egyengondolkodás, az irodalmi életet és a hétköznapokat uráló, ellentmondást nem tűró (a regény születésekor éppen bolsevik) dogmák ellen íródott, de nem egyértelmű, hogy a mű főként a bolsevizmus kritikája-e, s ezzel a szovjet rendszert igyekszik burkolt formában pellengérré állítani, vagy több ennél, és a szerző a világról alkotott tapasztalatait összegzi általa. A művel kapcsolatban George Orwell sem jut egyértelmű következtetésre: „Azonban valószínű, hogy Zamjatyin, nem kimondottan a szovjet rendszert akarta szatírájának középpontjába állítani. A körülbelül Lenin halálának idején írt műben még nem meríthetett a sztálini diktatúra tapasztalataiból, az 1923-as oroszországi viszonyok pedig senkit sem készíthettek a túlzottan biztonságos vagy kényelmes élet elleni lázadásra. Amit Zamjatyin a középpontba helyez, az nem valamely konkrét ország, hanem az ipari civilizáció általános törekvései. [...] 1906-ban a cári, majd 1922-ben a bolsevik kormányzat által ugyanazon börtön ugyanazon folyosóján raboskodni elég ok volt ahhoz, hogy gyűlölje az általa átélt politikai rendszereket, de könyve nem egyszerűen a sérelmek kifejezésére szolgál. A regény valójában a Gépről való töprengés, a dzsinről, melyet az ember gondatlanul kiengedett a palackból, de képtelen visszagyömöszölni.”¹⁰⁴

Noha valóban inkább a modern civilizációt ostromozza – Zamjatyin regényében sok helyen megmutatkozik a bolsevik hatalomátvételt követő jelenségek némelyike. A Jótevő, mint kultikus vezér például nagyon hasonlít Leninre, akit legalább akkora metafizikus, félelemmel vegyes tisztelet övezett életében és halála után, mint Zamjatyin Egyesült Államának urát. A D-503 által idézett Állami Újság-beli propagandacikkek nehezen különíthetők el az 1917-től eluralkodó bolsevista-cekista stílustól. Bolsevik vonásokat tükröz az a tény is, hogy a regényben folyamatosan jelen vannak az örök (ilyesmit

¹⁰³ Uo. 221.

¹⁰⁴ George Orwell: We by E. I. Zamyatin. In *In Front Of Your Nose. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1945-1950. Vol. 4.* ed. Sonia Orwell and Ian Angus, Secker and Wartburg, London, 1968, 75. Megjegyzendő, hogy Orwell tévesen 1923-ra teszi a mű születését.

Zamjatyin aligha tapasztalhatott Oroszországon kívül a köztereken), és érezni ugyan, hogy az agy mosott számok örülnek annak, hogy a Jótevő megvédi őket saját maguktól, de kényelmetlen is nekik, hogy soha nem tudhatják, ki figyeli őket, ki jelent róluk valamit, amire a kéznél lévő logikus magyarázat hiányában igen súlyos retorzió lehet a válasz.

Zamjatyin átélte a szovjethatalom megerősödését, jókora élményanyagot gyűjtve a kiábrándultságához, de ismerte a nyugatot is, évekig élt Angliában, és itteni tapasztalatait sem könyvelhette el pozitívumokként – így a taylorista termelési elvekkel való ismeretköltését sem. Az embergépek e természetellenes világát ezért nem csak a képzelőerő segítségével jelenítette meg, hanem saját tapasztalatait és munkaszervezési ismereteit is felhasználta.

Frederik W. Taylor, a tudományos munkaszervezés atyja rájött, hogy ha az embereket rá tudja kényszeríteni arra, hogy önmagukat, mint gépeket használják, a termelés rendkívüli mértékben növelhető. Ha a munkás ezen állapotba belenyugszik, kooperál a többiekkel ahelyett, hogy önmagát mint egyént, az őt megillető munkakörülményeket hangsúlyozná ki, akkor a munkáltató számára ideális feltételek állhatnak elő. E végsőkéig racionalizált, s ezáltal lelketlenné, kegyetlenné tett folyamatokat – melyeket a taylorista munkaszervezés Zamjatyin szeme láttára produkált – mindössze be kellett emelni a szovjet jelen egyéb borzalmi közé. A Taylorra való direkt utalásokon túl a hatékonyság és a szabványosítás taylorista igénye teljes egészében áthatja a művet és kifigurázva ugyan, de az Egyesült Állam vezérelveit is e logika alkotja.

A Zamjatyin által a regénybe beleszótt taylorizmus azon a valóságos taylori rendszeren alapult, amely nemzetközi szinten átjárta az ipart az első világháború előtt.¹⁰⁵ A taylori rendszer a kísérletezésen alapult, vagyis a megfigyelésen, a hipotézisek felállításán, a gyakorlatban történő próbán, majd a hagyományos munkafolyamat átalakításán. Taylor táblázatokban jegyezte fel, hogy bizonyos időszakokban hogyan teljesítenek a munkások, kiválasztotta közülük a legjobbat, legerősebbet, legkitartóbbat, és ezt a kiemelkedő teljesítményt határozta meg normaként, amelyhez a többi munkásnak is fel kellett zárkóznia. A mozdulatelemzés, az optimális munkafolyamat leképezése ezek után beépült a képzésbe, így bárhol, bármikor reprodukálhatóvá vált egy munkás számára az irányadó időkeretben az előírt munkamennyiség. Ez lehetővé tette a munkáltató számára a hosszú távú tervezést a termelékenység, a bérezés, a költségek, illetve a profit terén.¹⁰⁶ A

¹⁰⁵ Caroline H. Rhodes: *Frederick Winslow Taylor's System of Scientific Management in Zamiatin's We*. The Journal of General Education, 28/1, 1976. 31.

¹⁰⁶ Uo. 32.

taylorizmus alkalmazása ezen felül folyamatos felügyeletet is jelentett, a módszer elengedhetetlen velejárója volt, hogy az üzemekben fel-alá járkáljanak a stopperórával felszerelt művezetők, akik szükség esetén befolyásolhatták a munkások teljesítményét. A taylorizmus kulcsa tehát az üzemszervezési tudás: szükséges optimális erő kifejtés, szakértelem és képzés megállapítása a dolgozók, vagy ahogy Zamjatyin ábrázolásában látjuk, a számok részére.

A rendszer – mint a gyárak világa – Zamjatyinnál is személytelen. Az Egyesült Államban élők, akár csak a gépek, karbantartást kapnak, ha arra szükségük van: ha éhesek megetetik őket, ha szexuális készletük van, azt is levezetik, de oktatásuk is az üzemszerű működéshez szükséges szintre redukált, és pihenőidejük is éppen annyi van, hogy ennek leteltével ismét megbízhatóan működhessenek. D-503-nak az Egyesült Állam előtt élt, tehát vad emberek erkölcséről vallott idiotának tűnő nézetei is érthetőbbek, ha a taylorizmus logikáján keresztül közelítjük meg őket. „Az állam (emberiességéből kifolyólag) megtiltotta, hogy szándékosan embert öljenek, és mégsem akadályozta meg milliók félig legyilkolását. Egy ember megölése – vagyis az összpopuláció életvének csökkentése ötven évvel, bűn volt, de ötvenmillió évvel csökkenteni az összpopuláció életvének számát – az nem volt bűn. Ugyan már, hát nem nevetséges ez? Bármelyik tízéves szám közülünk fél perc alatt megoldja e matematikai morális problémát, de az ő összes Kantjuk képtelen volt erre – minthogy nem egy Kantjuknak törött bele a bicskája egy tudományos etika felépítésének kísérletébe, azaz egy olyan etikai rendszerbe, amely kivonáson, összeadáson, osztáson és szorzáson alapul”.¹⁰⁷ Ugyanez a precizitás és optimalizálás látható az oktatásban – a gyermekek ugyanis az oktatási finomítókba kerülnek – és az élet szinte minden más területén, beleértve az igazságszolgáltatást, vagyis az órarendtől való eltérés megtorlását, vagy a szülői normák szerinti utódtenyésztést, és az ebből következő eugenikus kontrollt, de még a művészetet is. A művészet létrehozatalának elsődleges oka a matematika, következménye pedig például a zene, melynek megfelelő mivoltát van hivatva ellenőrizni a muzikométer.¹⁰⁸ Zamjatyin láthatóan mindent megtesz, hogy kigúnyolja Taylor dehumanizáló tanait az elmebaj határait bőven átlépő kívánalmak és cselekedetek bemutatásával, melyek segítségével az Egyesült Állam rendületlenül menetel a tökéletesség felé.

Zamjatyin mint irodalmár kitűnően tájékozódott korának eszmeáramlatai között, mint mérnök pedig – eredeti szakmája hajóépítő mérnök volt – a kor technikai vívmányait

¹⁰⁷ Yevgeny Zamyatin: *We*. Piunguin Modern Classics, Singapore, 1983, 30.

¹⁰⁸ Uo. 33.

látta át éles szemmel. Nem meglepő, hogy az ember és a gép, valamint az őket magával ragadó világmegváltó kísérlet, a kommunizmus, illetve ennek számos zsákutcája egyedülálló keretet adott regénye megírásához, és ha ehhez még hozzáadjuk azt, hogy jól ismerte Wells műveit, érthetőbbé válik a regény viszonylagos megfoghatatlansága is.¹⁰⁹ Zamjatyin tudta, hogy Wells tudományos-fantasztikus képzelgésai többek, mint tündérmesék, kiérezte belőlük a társadalomkritikát, a satirikus vonásokat, és megkülönbözteti őket a meddő utópiáktól, minthogy Wells felvillantja a lehetőségeket, amelyeket a nyugati civilizáció elérhetne, utalrá, hogy miként lehetne élhetőbb, emberközelibb az ipusztriális világ, tehát nem valamiféle gyönyörúséges seholországról ábrándozik.

A *Mi* az Oroszországot az 1920-as évek elején érintő átmenetre rezonál, és egyben a világot érintő technológiai, munkaszervezési kérdésekről is véleményét mond, de nem a sajátos társadalmi vagy politikai szituációt veszi célba, hanem az ezekhez kötődő filozófiai kérdéseket.¹¹⁰ Érezni lehet a regényen a keletkezésekor tapasztalható történelmi helyzet számos visszasságát, melyeknek bemutatása rendkívül profetikus: a bolsevizmus térnyerésének kezdeti szakaszában írott jellemzés az Egyesült Állam beteges, torz ideáljairól, kultúraellenességéről tökéletesen alkalmazható a kifejlett bolsevizmus jellemzésére is.

A képzeletbeli Egyesült Állam éppen olyan szellemi önkasztrálást várt el lakosaitól, mint amelyet bolsevik párt követelt tagjaitól. Zamjatyin gépként gondolkodó és viselkedő, technológiába burkolózó emberei ugyanakkor nem a képzelet szülöttei, céljaik, önfeláldozásuk, mi-tudatuk megléte a Szovjetunióban működő, a taylorizmust ténylegesen a proletár öntudatba építeni igyekvő munkaszervezési iskola egyik vágyott célja volt. Még a regény főhőse, D-503 mintájául is egy létező személy, bizonyos Alekszej Gastev bolsevik funkcionárius szolgált, aki költő, vasmunkás és a Központi Munkaerő Intézet igazgatója volt, s akinek retorikáját és gondolkodásmódját Zamjatyin messzemenően felhasználta a regényben. Gastev a 20-as évektől kezdve életét a munkaszervezés tanulmányozásának, illetve ezen a téren szerzett tapasztalatai publikálásának szentelte. Komolyan vette hivatását, és bár értelmiségi családból származott, fémmunkásnak tanult,

¹⁰⁹ Zamjatyin így ír Wellsről: „Képzeljünk el egy országot, ahol az aszfalt az egyetlen termőtalaj. E talajon csak a gyárkémények dzsungele terem meg, és csak egyívású állatok vannak: automobilon; és nincs tavaszi illat, kivéve a benzinné szagát. Ez a köves, aszfaltos, fém, benzines, mechanikus ország a mai huszadik századi London, és természetesen még növelheti is önnön fém és automobilon szörnyeinek számát, kikölte saját mechanikus és vegyi tündérmeséit. Az efféle mesék léteznek: Herbert Wells mondja el őket. Ezek az ő fantasztikus regényei”. Mark. R. Hillegas: *The Future as Nightmare – H. G. Wells and the Anti-Utopians*. Oxford University Press, New York, 1967, 102.

¹¹⁰ Patricia Carden: *Utopia and Anti-Utopia: Aleksei Gastev and Evgeny Zamiatin*. Russian Review, 46/1, 1987, 2.

így kívülről-belülről ismerte a munkaszervezés problémáit és kívánalmait. Lunacsarszkij méltán tartotta őt a legtehetségesebb proletár írónak, Nyikolaj Aseev futurista költő a bányászok és fém munkások Ovidiusának nevezte, Mihail Svetlov pedig úgy vélte, Gastev nem csak költő, hanem egy tünemény.¹¹¹ Gastev a szovjet ipari közeljövő elismert és méltatott központi figurájaként ideális regényalaknak bizonyult, „egy valódi munkás, aki úgy írt, hogy a költők a csodájára jártak; olyan ember volt, aki a maga által teremtett költői nyelvbe meggyőzően emelte be a technológiai értékeket; és olyan író, aki áthidalta a kultúra és a technológiai innováció közötti szakadékot”.¹¹² Bár Gastev nem volt képes Majakovszkij színvonalán írni, az ipari zajok, sípok, esztergák, kohók világát kitűnően megragadta, romantikus vízióiban az ember és a gép egyé vált: a gépeket, mint a munkások meghosszabbított végtagjait tüntette fel, és általában, a proletár közönség előtt rendkívül szuggesztív felolvasóesteket tartott.¹¹³

Ilyen érzelmi töltettel Gastev taylorizmusa is átalakult, az általa idealizált munkaszervezést ugyanis a mi-tudat valóban áthatotta. A munkát az élet alapélményeként határozta meg, mint olyan tevékenységet, amely az egyes dolgozókat egységbe kovácsolja, létrehozva egy kollektív produkciót, ami ráadásul a vágyott kommunista jövő felé repíti a társadalmat és a civilizációt. Maga Lenin is dicsérte a taylori munkaszervezés elméletét és elismerte gyakorlati sikereit is. 1918 áprilisa és májusa között három esszét is szentelt e témának, olyan gyakorlati és elméleti segítséget látva a taylori elvekben, melyet sürgősen be kell illeszteni a szovjet rendszerbe.¹¹⁴ A tudományos menedzsment rendkívül intenzíven volt jelen az első világháború idején a hátszágok ipari üzemeiben, ami a teljesítménynövekedésen is meglátszott. Lenin ezen elvek bevezetésével kívánta versenyképessé tenni az európai és amerikai kapitalista államok ipari termelésével az új szovjet állam ipari kapacitását.¹¹⁵ Az ipari termelés felpörgetése érdekében tett agitáció mértéke elképesztő volt a 20-as évek Szovjetuniójában. Egy nyugati szemtanú ekkoriban megörökítette az egyik proletkult gyűlésen hallottakat, melyen egy izzó szemű fiatal „oktató” öklével az asztalt verve, egy elkobozott villában a következőket igyekezett elplántálni a hallgatóságban: „A társadalom mostanáig az emberi tudatosság közvetítése nélkül fejlődött. [...] Mostanáig nem született igazi alkotás, a festészet, a szobrászat, az

¹¹¹ Uo. 5.

¹¹² Uo. 6.

¹¹³ Kendall E. Bailes: *Aleksei Gastev and The Soviet Controversy Over Taylorism, 1918-1924*. Soviet Studies, 29/3, 1977, 374.

¹¹⁴ Patrick A. McCarthy: *Zamyatin and the Nightmare of Technology*. Science Fiction Studies, 11/2, 1984, 124.

¹¹⁵ Caroline H. Rhodes: *Frederick Winslow Taylor's System of Scientific Management in Zamyatin's We*. The Journal of General Education, 28/1, 1976, 32.

irodalom megtévesztő, képzelt kreálmányokban merült ki. [...] A jövő művészete mindenekelőtt a rutinmunka tökéletesítésében fog magára találni, elsőként a hasznos tárgyak létrehozatalának problémájára fog koncentrálni. [...] A jövőben a technikai találmányok kéz a kézben járnak majd a szellemiekkel, ezért a művészet csak úgy létezhet, ha szervesen összeforr a termeléssel. És tudjátok-e, hogy kiből lesz a jövő művésze? A gépészmérnökből.”¹¹⁶

Gastev számára a munka közösségképző ereje legalább olyan fontos volt, mint a késztermék. A kapitalista termelési viszonyok között bevezetett taylorizmus ellenben a végtermékre koncentrált, a fogyasztásra, a profitra, és bár retorikájában az ellenkezőjét állítja,¹¹⁷ a gyakorlatban sokadlagos számára a munkás hogyléte, a termelési folyamat során képződő – Marx által kitűnően feltérképezett – elidegenülés, a munkás elhasználódása, testi-lelki kiégése. Zamjatin regénybeli szereplői a gastevi érzésvilágot tükrözik: kedvvel, gyönyörűséggel végzik gépként feladataikat, csodálatosnak tartva jelenüket, és kívánatosnak a jövőt, melyben majd az űr természetességét logikus, megtervezett és humanizált világgá változtatják. Gastev szovjetizálta Taylort, a munkához szükséges idő és mozdulatsorok specialistáját, akárcsak a futószalag feltalálóját, Henry Fordot, de még Walt Whitmant is, akitől a jövő költői módon való ipari vizionálásának képességét leste el. Elbűvölte a lehetőség, hogy precíz, gépies, felesleges mozdulatok nélküli kollektívát kovácsolhat egy éppen megszületett hatalmas állam munkásaiból – Zamjatin ugyanakkor ezt a túlburjánzó lelkesedést joggal vélhette perverziónak. „Gastev szerelmes volt a gépekbe, valami olyan módon, mint egy autóőrült kölyök lehetett a michigani Flintből. Gastev generációja volt az első Oroszországban, amelynek e szerelem lehetősége megadatott”¹¹⁸.

Gastev így ír az új ember, a szovjet proletár gépszerúsítendőségéről: „Az elgépiesítés nemcsak a mozdulatok, nemcsak a termelési módszerek, de a mindennapi gondolkodás terén is, extrém racionalitással párosítva, meghökkentő mértékben szabványosítja a proletariátus pszichológiáját. [...] Ez kölcsönzi a proletár

¹¹⁶ Magdeline Marx: *The Romance of New Russia*. Thomas Seltzer, 1924, 163-165.

¹¹⁷ Taylor így vezeti fel tanainak lényegét: „A menedzsment elsődleges célja az kell legyen, hogy biztosítsa a maximális prosperitást a munkaadónak és az alkalmazottnak egyaránt. A maximális prosperitás a legtagabb értelemben használandó, így nem csak az üzem vagy a tulajdonos osztalékát értjük alatta, hanem az üzlet minden ágának legmesszebb menő tökéletesedését, miáltal a prosperitás tartóssá válhat. Ugyanígy a maximális prosperitás az alkalmazottak számára elérhető magasabb béreket is jelenti, de – ami ennél fontosabb – azt is, hogy minden ember a maximumot hozhatja ki magából. Így a természet adta képességeinek legjavát adva a legjobb minőségű munkára képes, melynek szinten tartására hosszú távon is lehetősége van”. Frederik Winslow Taylor: *The principles of Scientific Management*. Harper And Brothers Publishers, 1913, 9.

¹¹⁸ Patricia Carden: *Utopia and Anti-Utopia: Aleksei Gastev and Evgeny Zamiatin*. Russian Review, 46/1, 1987, 6.

pszichológiájának azt a meglepő anonimitást, amely lehetővé teszi a különböző proletár egységek A, B, C, vagy 325-ös, 0,75-ös, vagy 0-s csoportokba rangsorolását. A pszichológia e szabványosításában és dinamizmusában rejlik a proletár gondolkodás csodálatos ellenállhatatlanságának kulcsa [...] E pszichológiában a világ egyik végétől a másikig hatalmas folyamatok zajlanak, melyek egy világméretű fejjé változtatják embermilliók fejét. Ez a folyamat az elkövetkezőkben észrevétlenül lehetetlenné fogja tenni az egyéni gondolkodást, és a gondolkodás egy egész osztály objektív pszichikus folyamata lesz, pszichológiai váltó és blokkoló rendszerekkel felszerelve”.¹¹⁹ Ami a gépeknél a szabványosítás és a karbantartás szükségessége, az embernél a közepszerűség és a függőség, a vezéri iránymutatás igénylése. Mind a gépek, mind az emberek esetében szükségtelen a különleges példány, az egyedi modell, mert gépként karban tartani, emberként pedig idomítani nehezebb – ezért is fontos követelmény az esztétikai vakság fenntartása az Egyesült Állam lakóiban, ezért kell államérdekből a fantázia lokalizált góciát a regény végén mindenki fejéből kiegészíteni.

Gastev szinte lubickol a kommunista rendszer nyújtotta távlatokban, meglovagolja a tényt, hogy egy értelmiségi élcsapat birtokba vesz egy hatalmas országot és a szó szoros értelmében azt tehet amit akar: új morált, új életmódot, új célokat és új embert hozhat létre. A munka Gastev számára az osztály nélküli társadalom kovásza, melynek precizitása, hatékonysága – közös élvezete – a modern technológiai vívmányok nélkül elképzelhetetlen lenne. A bolsevik hatalom továbbá páratlan ipari fejlesztést kénytelen véghez vinni, minthogy egy fejletlen iparral bíró agrár országot kényszerül a marxizmus eredetileg fejlett ipari civilizációra méretezett paradigmája nyomán mintaállammá alakítani. Egy ilyen roppant vállalkozás mozgásba lendítésekor a gastevi, irracionálisba forduló racionalitáséhség megjelenése – a Cseka tombolásával aláfestve – egyáltalán nem meglepő. Az ideológiavezérelt, a valóságra, elfogadott értékekre, működő struktúrákra fittyet hányó szovjet gondolkodás a végcél ígézetében bármit képes volt gyökeresen megváltoztatni.¹²⁰

Ebben a társadalmi miliőben válik érthetővé a *Mi* néhány kulcsmondata: „két erő létezik a világban, az entrópia és az energia. Egyikük áldott nyugalomhoz vezet, boldog

¹¹⁹ Uo. 9.

¹²⁰ 1923. szeptember 23-án például egy diáklány, Alexandra Rachmanova ezt jegyezte le naplójába: „Újra megváltoztatják a fakultásunk tantervét. A filozófia teljesen eltűnik, helyébe a materializmus története lép. Eltűnik a lélektan, s helyette egyszerűen kurzust tartanak a reflexekről. Az orosz irodalom történetéből a társadalmi struktúrák története lesz. Filozófiatanárunk előadás nélkül marad, mert a materializmust egy, a párttól kiküldött lektor fogja előadni. Ugyanígy jár a lélektan professzora, mert helyét egy orvos foglalja el”. Alexandra Rachmanova: *Házasság a vörös viharban. Egy orosz diáklány naplója*. Kelenföld Kiadó, 1990, 210.

egyenlőséghez, a másik viszont az egyenlőség felborulását eredményezi, kegyetlen, örökös mozgásként”.¹²¹ A Szovjetunióban ahelyett, hogy az entrópia és az energia dinamikus szintéziséből egyfajta sohasem látott boldog építkezés jött volna létre, a terror tespedtsége lett az úr, a várva várt lehetőségek megvalósulása elveszett, a világmegváltó szándék és az ipari civilizáció ereje nem wellsli típusú utópiába torkollott, hanem ennek torzképébe, valódi totalitárius antiutópiába. Zamjatyin regényében az Egyesült Állam forradalma nyomán előálló boldogságban csupán a Föld lakosságának két százaléka részesül, a többiek nem élik túl a megpróbáltatásokat, és joggal tűnhetett úgy a szerzőnek, hogy a kommunizmus esetleges boldogságát sem fogják élvezni azok a milliók, akik valami miatt kilógnak a sorból.¹²² Zamjatyin az embert egyéniség létrehozatalára képes, szabad és kreatív lénynek tartja, és megmutatja, hogy éppen ezen tulajdonságokat fojtja el szükségszerűen egy technológiai szuperállam diktatúrája.¹²³

¹²¹ Yevgeny Zamyatin: *We*. Penguin Modern Classics, Singapore. 1983, 161.

¹²² Kilógott a sorból még Gastev is: hiába volt ízig-vérig a szovjet világ gyermeke, hiába üldözte korábban a cári hatalom, mégis a sajátjai tették el láb alól, ugyanis az 1938-at követő tisztogatások alatt „eltűnt”, akárcsak az általa vezetett intézet. Kendall E. Bailes: *Aleksei Gastev and The Soviet Controversy Over Taylorism, 1918-1924*. *Soviet Studies*, 29/3, 1977, 374.

¹²³ Daniel Dinello: *Technophobia*. University of Texas Press, Austin, 2005, 53.

2.3. Konzumidiotizmus, kondicionáltság, biotechnológiai predesztináció

„A nyelvnek és a kultúrának köszönhetően az emberi viselkedés összehasonlíthatatlanul intelligensebb, újszerűbb, kreatívabb és rugalmasabb, mint az állatok viselkedése, akiknek agya túl kicsi ahhoz, hogy képes legyen megfelelő számú neuront biztosítani a nyelv és a felhalmozható tudás vívmányainak produkálásához. De ugyancsak a nyelvnek és a kultúrának köszönhetően az emberi lények olymértékű hülyeséggel, ésszerűtlenséggel és totális élheterlenséggel viselkednek, melynek produkálására viszont az állatok képtelenek.”¹²⁴ Huxley e mondatai nagyszerűen jellemzik *Szép új világ* című, 1932-ben kiadott regényét is, melyben a jövőbeli technikai fejlődéssel párhuzamos infantilizálódást jósolja meg, valamint az egész utópista hagyományt – de főként H. G. Wells eszméit¹²⁵ – figurázza ki, rendkívüli sikerrel.

Ez a történet is egy világállamban játszódik, mégpedig a (Henry) Ford utáni 632. évben, s e távoli jövő társadalmának is az egyformaság a vezérelve, amint azt világraszóló jelmondata is mutatja: Közösség, Azonosság, Stabilitás. A társadalmi stabilitás legfőbb eszköze az egyforma ikrek előállításának módszere, melynek segítségével egyetlen petéből tucatnyi egyforma embrió gyártható. Az embereket minőségi osztályokba sorolják – vannak alfák, béták, gammák, delták és epszilonok, (ez utóbbiak már teljesen egyformák és a félhülyék kategóriájába tartoznak) – ami a társadalomra nézve rendkívüli haszonnal bír, mert „mindenki tudja, hogy az erény és a boldogság megteremtésében az összefüggések csak az intellektuálisan szükségszerű rosszat képviselik. Nem a filozófusok, hanem a barkácsolgatók és a bélyeggyűjtők alkotják a társadalom gerincét”,¹²⁶ ezért főként a gammák, delták és epszilonok sorozatgyártása a kívánatos.

Az így előállított embriók sorsába a tudományosan megtervezett világállam a továbbiakban is beleszól, csecsemőkoruktól kezdve kondicionálja őket aszerint, hogy milyen munkafolyamatra vannak kitenyésztve. Akiket például trópusi munkákra szánnak, hideg elleni kondicionálást kapnak még embrió korukban, miáltal képtelenek lesznek elhagyni majdani munkahelyeiket. „Minden kondicionálás arra irányul, hogy az

¹²⁴ Aldous Huxley: *Culture and the Individual*. In Michael Horowitz, Cynthia Palmer (ed.): *Moksha: writings on psychedelics and the visionary experience (1931-1963)*. Stonehill, New York, 1977, 248.

¹²⁵ Peter Firchow: *Wells and Lawrence in Huxley's "Brave New World"*. *Journal of Modern Literature*, 5/2, 1976, 260.

¹²⁶ Aldous Huxley: *Brave New World*. The Continental Book Company, Stockholm, 1943. 2.

emberekkel megszeretessük változtathatatlan társadalmi végzetüket”.¹²⁷ Az alacsonyabb kasztba tartozó egyéneket kondicionálják az esztétikum és a könyvek ellen is, hogy idejüket a rabszolgamunkára tudják összpontosítani, és ne fecsérelhessék haszontalanságokra, valamint, hogy minimalizálják azt a kockázatot, ami az olvasás és az akaratlan tanulás folytán kiolthatná a fáradtságosan beléjük oltott életvezénylő közhelyeket.

A tudomány haladása folytán az emberi lények már nem elevenszülők, évszázadok óta emberkeltető gyárakban jönnek a világra, majd kondicionáló-nevelő, vagyis predesztináló intézetekbe kerülnek, hogy értelmiségi vagy éppen csatornatisztító váljon belőlük, attól függően, hogy mikor mire mekkora szüksége van a világnak. A kondicionálás az osztály(vagy inkább kaszt)öntudatra is hatással van, egymás létének szükségességét súlykolják mindenkibe, ugyanakkor a másik csoport zsigeri lebecsülését is, kiirtva ezzel a rendszerellenes összefogás lehetőségét, de megkérdőjelezhetetlenné téve a szükségszerű együttműködés krédóját. „Egészen addig, amíg a gyermek elméje e sugalmazásokká nem válik, s e sugalmazások nem válnak a gyermek elméjévé. És nem csak a gyermekek elméje ilyen. A felnőtteké is – élethossziglan. Az elme, amely ítél és vágyakozik, e sugalmazások szerint működik. De mindeme sugalmazások a *mi* sugalmazásaink”.¹²⁸ E tenyésztés és kondicionálás a megdönthetetlen stabilitás érdekében történik, minthogy gondozni kell az egész Földet magában foglaló civilizációt, mégpedig a legszilárdabb jellemekkel, akik csakis arra ügyelnek, hogy az általuk betöltött posztot soha el ne hagyják, megtartva a tőlük elvárt színvonalat. Így az engedelmesség és boldogság világa egy múlttalan és jövőtlen mában létezik, a gépezetbe egyetlen porszem se kerül, és mindenki mindenkihez tartozik.

A kondicionálás védi az embereket az érzelmektől, az érzelmek okozta problémáktól, s az ezekben rejlő világraszóló veszélytől, amely, ha nem kanalizálnák tudományos szakszerűséggel, a civilizáció létét fenyegetné. A kondicionált ember előtt nincs leküzdhetetlen akadály, ismerős közeg veszi körül, csak ebben járatos, nem vágyakozik másfajta élet után, meglévő vágyait pedig számos könnyen elintézhető módon élheti ki. A vágyak kielégítése – minden kasztnak a maga szintjén – a promiszkuitás mellett leginkább a fogyasztásban érhető tetten Huxley regényében. „Mindig eldobjuk a

¹²⁷ Uo. 17.

¹²⁸ Uo. 32.

régi ruhákat. [...] Jobb eldobni, mint megjavítani. Minél több öltés, annál kevesebb költés”¹²⁹ – gajdolvák vidáman.

Huxley *Szép új világa* a technikai fejlettség magas fokát más oldalról is felmutatja, az emberek helikopterrel, rakétával közlekednek, nemcsak a boldogságot találták tehát fel, hanem a távolságot is maguk alá gyűrték a Föld minden pontján, így Londonban is, a regény szűkebb helyszínén. Minden túlbonyolított, még a legegyszerűbb szórakozások, játékok is rengeteg eszközzel, felszereléssel játszhatók (a fogyasztási kényszer miatt mindenhez szakajtónyi kiegészítő tartozik), így az ipari megrendelések sohasem csökkennek, ezért nem lehet egy labdával, vagy holmi jójával agyonütni a szabadidőt. A modernkori történelem kezdete is egy összetett eszköz, a Ford T-modell megjelenéséhez kapcsolódik, ezzel a dátummal ér véget a premodernitás. A tisztavirág életű újdonságok megszerzése egyként lefoglalja minden kasztbeli agyát, de ha még ezután is kétségeik támadnának világuk tökéletességét illetően, akkor gondjaikat a szóma nevű, mellékhatások nélküli kábítószerrel enyhíthetik, amely szintén tökéletes, így veszélytelen kirándulásokat biztosít a valóság elől, majd visszatérést az ismerős, kondicionált jelenbe, hermetikusan lezárva az egyének elől mindent, ami elvághatná őket a szükséges stabilitástól. Még az öregek sem kapnak felmentést a gyönyör alól, nem fordíthatnak hátat a világnak, nem gubózhatnak be, nem gondolkodhatnak a felettük elszállt időről kies magányukban, minthogy valójában megöregedni sem engedik őket, mert vérátömlesztéssel és más tudományos praktikákkal blokkolják bennük az idősödés fizikai és szellemi tüneteit.

Nincs tehát család, nincs apa vagy anya, férj vagy feleség, nincs monogámia, nincs romantika, ezek mind ismeretlen, egzotikus kifejezések, a múlt efféle tényei már csak mint a letűnt kort jellemző fogalmak vannak jelen. A családot a kondicionáló központok helyettesítik, melyeknek sivárságát Huxley szemléletesen ecseteli. „A bölcsőde mind a tizenegy emeletén etetési idő volt. Nyolcszáz palackból nyolcszáz gondosan felcímkézett csecsemő egyszerre nyelte mesterségesen kidolgozott, pasztörizált tápszeradagját. A felettük lévő tíz emelet hálókörleteiben azok a kisfiúk és kislányok, akiknek még szükségük volt a délutáni alvásra ugyanolyan serények voltak, mint akárki más, noha erről nem tudtak. Szakadatlanul hallgatták hypnopédikus higiénia, szociabilitás és osztálytudatleckéiket, valamint a totyogósok szerelmi életéről összeállított tudnivalókat. Felettük voltak a játszósobák, melyekben – minthogy esősre fordult az idő – kilencszáz idősebb gyermek szórakoztatta egymást építőköccákkal, gyurmázással, cipzárhúzogatóással

¹²⁹ Uo. 57.

és erotikus játékokkal”.¹³⁰ A szexuális szabadosság a szép új világban harminc éves korig szigorúan kötelező, de ez után is ajánlatos. Minden tartós, értékként számba jöhető kapcsolat tilos, a ragaszkodás akár partnerhez, akár valamilyen fogyasztási cikkhez a felszínesség birodalmában a szigorú konvenciók elleni véteknek számít. „Nem csoda, hogy e szegény premoderneknak örültek, gonoszak és szánalmasak voltak. Világuk nem engedte meg nekik, hogy könnyen vegyék a dolgokat, hogy egészséges elmével, erényesen és boldogan éljenek”.¹³¹

A stabilitás ára a közepszerűség, az érzelemmentesség, a kondicionáltság, a megtervezett degeneráció, mely milliányi klónozott kreténnel és kevés intelligens alfával tartható fenn. „Egy alfa palackból kikelő, alfa kondicionálású ember megőrülne, ha epsilon félhülyék munkáját kellene végeznie – megőrülne és elkezdene törni-zúzni. Az alfák teljes mértékben szocializálhatók, feltéve, hogy alfa jellegű munkát végeznek. Csak egy epsilon-tól várható el, hogy meghozza a kellő áldozatot, mégpedig azért, mert számára ez egyáltalán nem áldozat, ő ugyanis a legkisebb ellenállás felé mozdul el. Kondicionáltsága folytán életpályája zökkenőmentesen halad, nem segíthet magán, sorsa előre elrendeltetett”.¹³²

A változás a stabilitás ellensége, ezért a társadalmi gépezetet, miután beállt egy bizonyos ritmusra, abból kilendíteni bűn – ez a *Szép új világ* vezérelve. Mindebből következik, hogy nemcsak a művészet, de a tudomány is a stabilitás ellensége, a tudomány előrehaladása sem kívánatos bizonyos mértéken és területeken túl. Hasonló okból hal el a vallás is: az új világban az emberek fiatalok, jól megy a soruk, nem hanyatlanak sem testileg, sem szellemileg, s noha életük nem hosszabb, mint az átlagos emberi életkor, öntudatuk utolsó pillanatáig fiatalosak és gondtalanok maradnak, nem kell tehát a valláshoz menekülniük, nincs miért transzcendens támaszt igényelniük. „Isten összeférhetetlen a gépekkel és a tudományos orvoslással, valamint az egyetemes boldogsággal. Választani kell. A mi civilizációnk a gépeket, az orvoslást és a boldogságot választotta”.¹³³ Isten léte továbbá az ipari civilizációnak sem kedvez, a hívő ember önmegtartóztatása, aszketizmusra való hajlama ugyanis fogyasztásellenes, blokkolja a vágyak azonnali kielégítését és az örökös szórakozhatnékot, valamint veszélyeztetné a kondicionáltságot is. Mindenki anélkül dolgozza vagy szórakozza végig az életét – attól

¹³⁰ Uo. 273.

¹³¹ Uo. 47.

¹³² Uo. 262.

¹³³ Uo. 276.

függően, hogy milyen kasztba döngölték bele már embrió korában –, hogy bármiféle kihívás vagy szenvedés ütné fel fejét mindennapjaiban.

A Huxley által bemutatott világ egy üzemhez hasonlatos: a kémcsövekből kikelő emberek az évekig tartó hipnopédikus kondicionálás után mintegy futószalagon a megfelelő rendeltetési helyeikre kerülnek, az előre megtervezett világméretű boldogság alkatrészeiként. Minden úgy történik, ahogy az istenített Ford kitalálta, de idővel a világméretű konvektor eljutott a T-modelltől a társadalomépítés végletes racionalizációjáig, a biológiai tömegtermelésig. A civilizáció simán siklik előre az egyre fejlettebb díszletek között, minden steril, minden annál nagyszerűbb, minél művibb, minél távolabb áll a szörnyű és idegen természetességtől. A végletekig fejlesztett technológiában való folyamatos dagonyázás a gondolkodást, az alternatívák keresését totálisan felszámolja.

Huxley elítélően ábrázolja a haladást, s úgy véli, hogy az esztétikai és erkölcsi fejlődés rendkívüli módon lemarad a technológiai fejlődés mögött. Szembeötlő regényében a túlgépesültség szülte kreativitásvesztés, melyről az egy-egy munkafolyamatra kitenyészített emberalatti szörnyek, törpék, idióták esetében beszélni sem érdemes, de sajnos az alfák és a béták sem értenek máshoz, csak amire kondicionálták őket, és még ezen dolgok terén sem rendelkeznek alapos tudással. A társadalom rájuk szórja a gépeket, a szexet, a műzenét, a tapintható mozit (feelies) az érzékiségbe való mindjobban beletemetkezés érdekében, valamint a szómat, és ez szüli azt a paradoxont, hogy a rendkívüli civilizációs fejlettség dacára is fényévekre vannak a „premoderneknél” kreativitásától. A 27. századi modernnek a szexualitást is a pusztá szórakozás szintjére degradálják, a kötelező promiszkuitás is egyfajta gépies, inkább a mechanikához mint a biológikumhoz köthető cselekvéssé válik – annál is inkább, mert a reprodukcióhoz már semmi köze sincs. Mindazonáltal nem a technológia uralja az embereket, hanem az embereket uralják a technológián keresztül a világellenőrök, kihasználva az újdonságok, a lustaság, az élvettség, a kényelem iránti mindenkiben meglévő vágyat. Ennek folyamatos kielégítése révén tartható életben a *Szép új világ* bolygónyi korcstársadalma.

A regény azon a közkeletű felfogáson túl, hogy egy vádirat a technológia és a zsarnokság ellen, az ember transzcendencia előli meneküléseként is felfogható.¹³⁴ Ez az isteni transzcendencia elutasítását és az ember önmeghaladása iránti vágyát is érinti, a regény világában a szereplők ugyanis mindkettőt elfojtják kondicionáltságuk miatt. Huxley az emberi önmeghaladás vágyának hiányát a nyugati életstílus egyik alapkategóriájának

¹³⁴ John Attarian: *Brave New World and the Flight from God*. In *Bloom's Modern Critical Views: Aldous Huxley*. Infobase Publishing 2003, 9.

tartotta, aminek eredményeként a nyugati ember a vágyott boldogságot olyan transzcendenciamentes dolgoktól várja, mint a demokrácia illúziója, az egyenlőség, vagy éppen az üzleti hatékonyság. Érzése szerint a vallási szekularizáció és a transzcendencia iránti vágy csökkenése, valamint a technológiai haladás olyan az önfegyelmet aláásó, morális szempontokat figyelmen kívül hagyó életmódot eredményez, melynek vezérelve az élvhajzás lesz. Fontos eleme ennek a fogyasztás, mint a civilizált világ biztonságának alapköve: a tömegek marketingtechnikák által feltűzelve túlfogyasztanak, hogy elkerülhetővé váljon a túltermelés.¹³⁵

„A fordizmus, avagy az industrializmus filozófiája azt követeli tőlünk, hogy áldozzuk fel a természeti embert (és jórészt a gondolkodó, spirituális embert is) ... a gép érdekében. A gyárban, vagy abban a nagyobb gyárban, amely maga a modern iparosított világ, nincs helye sem a természetességnek, sem a művészeknek, a misztikusoknak, sőt végül már a személyiségeknek sem. Minden askétikus vallások közül a fordizmus az, amely az emberi psziché legkegyetlenebb megcsönkítését követeli [...] és mindközül ez adja a legkevesebb spiritualitást cserébe. Néhány generáción keresztül, szigorúan gyakorolva e félelmetes vallás úgy ér véget, hogy megsemmisíti az emberi fajt”¹³⁶ – vallja Huxley. Az ipari társadalom, a technológia által magasabb szintre emelt életszínvonal ajánl ugyan mókát, kényelmet konform módon élő, változásokat elutasító, a szintetikus világba belesimuló egyénnek, csak hogy ezzel éppen lényegét, kreativitását, emberi mivoltát adja fel a léha, modern életvitelért cserébe. „A siker és a hatékonyság imádata újabb átokként nehezedik világunkra. Amit elődeink a spiritualitás oltárán áldoztak fel, azt mi az anyagi javak és a taylorizmus oltárára helyezzük”.¹³⁷ A jó mód, az étellel-itallal való telítettség, melynek levezetésére nem az izmaikat, a kétékezi munkát használják a tömegek, hanem a szórakozást, arra ösztönzi a fejlett ipari társadalmakat, – különösen az Amerikai Egyesült Államokat – hogy mindinkább azon legyenek, hogy a mindennapi munka után kikapcsolódási lehetőségekkel árasszák el társadalmukat. Huxley már 1926-ban megállapítja, hogy „az amerikai vitalitás mindig szembeszökő módon nyilvánul meg. Erőteljesen mutatja magát a dob és a szaxofon, a telefoncsengések és az autók keltette zajban. Jelen van a siető gépkocsikban, a hatalmas, zajos tömegekben, a szónoklatokban, a

¹³⁵ Uo. 11.

¹³⁶ Uo. 12.

¹³⁷ Aldous Huxley: Spinoza's Worm. In Aldous Huxley: *Do What You Will*. Chatto & Windus, 1931. 83.

lakomákban, a kocsikázásokban, a jelszavakban, a fényreklámokban. Ez a sok lendület és zaj bugyogva, mint a fürdővíz, mind a lefolyóba kerül. Igen, a lefolyóba.”¹³⁸

Huxley egész életművében fenntartja azt a meggyőződését, hogy a technológiai vívmányok használata törvényszerűen átbillen a tömegek életének pozitív megváltoztatása felől az elnyomás, a világméretű kontroll felé. „A felebaráti szeretet hanyatlásával szorosan összefügg az emberek valóság iránti figyelmének lanyhulása. Nem volt még a világtörténelemnek olyan szakasza, amikor a szervezett hazugság olyan szégyentelenül tenyészett volna, vagy a modern technológiának köszönhetően ilyen hatékonyan vagy ilyen nagy mértékben gyakorolták volna, mint ahogy e században azt a politikai és gazdasági diktátorok teszik”.¹³⁹ A szervezett hazugság, a propaganda, a gyűlöletkeltés, a lakosság felkészítése a küszöbön álló háborúra, a még létező szolidaritás erodálása a nemzetközi politikai színtér minden szereplője által támogatott kíváncsi, írja 1937-ben megjelent *Ends and Means* című könyvében. Huxley is osztozik abban a gondolatban, hogy a 19. század végétől kezdve egyfajta végletes hanyatlás indul meg a nyugati típusú társadalmak életében. Az utóbbi ötven év – állítja – a monoteizmustól a bálványimádás felé tartó regressziót produkált, olyan „helyi istenségek” imádatát, mint a nemzet, az osztály – vagy – amikor már más nem maradt – az individuum. Ennek következtében az ember olyan világban találta magát, amelynek egyetlen kritériuma a haladás, de közben a háttérben egy erőteljes visszafejlődés is végbement, mert hiába a technológia fejlődése, ha az emberekből hiányzik az összetartás, a szeretet. A technológia haladása ilyen körülmények között haszontalan, sőt negatív tendencia. „A technológiai haladás mindössze arra volt jó, hogy még hatékonyabb eszközökkel végezhessük a visszafejlődést”.¹⁴⁰ A technológiai és tudományos haladás, párosulva a szervezés művészetének szintén magas fokú előrelépésével olyan lehetőséget nyújtott a kormányoknak, mely által uralmuk sokkal hatékonyabbá vált annál, amit Napóleon, Metternich, vagy a titkosrendőrség alkalmazásának egyéb virtuózai bármikor is remélhettek.

A 20. század diktátorai – de minden egyéb állam is – a technológiai haladásnak köszönhetően olyan szervezettséggel és csapásmérő erővel bírnak, amit elődeik elképzelni sem tudtak, sőt olyan tudományos fegyverek vannak, melyeket az átlagember, ha akarna sem tudna előállítani. Az egyén ezt a felette elterpeszkedő hatalmat mindössze egyfajta polgári engedetlenséggel, jól informáltsággal és ebből fakadóan a propagandára való

¹³⁸ Aldous Huxley: *Jesting Pilate*. Chatto & Windus, London, 1948, 284.

¹³⁹ Aldous Huxley: *Ends and Means*. Chatto & Windus, London, 1941. 7.

¹⁴⁰ Uo. 8.

immunitással tudja kijátszani, mert még a kegyetlenebb diktatúráknak is szüksége van a közvélemény támogatására.¹⁴¹ Minthogy a propaganda olyan eszközei, mint a sajtó, a rádió és a televízió már a modern életvitel elengedhetetlen kísérői, egy kevésbé éber társadalmat az audiovizuális propaganda akármilyen előre programozott, szintetikus közvélemény produkálására készíthet. Ettől kezdve a társadalom önmagát fogja lebontani, mert a belé táplált hazugságok, hiedelmek, tévhitek sokkal hatékonyabban teszik a diktatúrák eszközeivé a populációt, mint a titkosrendőrség bármilyen fondorlata.

Huxley csaknem három évtizeddel az 1932-ben kiadott *Szép új világ* után úgy érezte, érdemes áttekinteni a világhírű gúnyrajzában tett jóvendőlések alakulását. Ezek teljesülését a 26. századra tette, de tapasztalnia kellett, hogy számos jóslata néhány évtized elteltével máris a megvalósuláshoz közelít. Úgy vélte, hogy a liberalizmus redszertelensége és a *Szép új világ* tökéletes hatékonysága évszázadokon keresztül közelít majd egymás felé, míg össze nem olvad, és mindkettő negativumaiból egy új, a regényben vázolt társadalmi rend születik. Arra számított, hogy az átmeneti évszázadok majd az emberiség szerencsésebb felének többnyire e két pólus – a rendetlenség és a rend – pozitív hatásai révén kedveznek.¹⁴² Ezt a nyugati típusú társadalmak esetében beigazolódottnak látta, arra azonban, hogy a világ nagy területén ilyen gyorsan bolsevik szörnyállamok alakulnak ki, nem számított a harmincas évek elején. Huxley az ötvenes évek végén e folyamatok ellenére is úgy gondolja, hogy a jövőben nem Orwell rémvilágára, hanem az általa megjövendölt fejleményekre kell berendezkednie az emberiségnek, mert a tudomány és a technológia haladása folyamatos változást indukál, így az orwelli statikus képződmény kialakulása aligha valószínű. A második világháborút követően az államhatalmak nyugaton rájöttek – állapítja meg – hogy mindenkinek előnyösebb, ha a kívánatos viselkedés eléréséhez inkább jutalmaznak és adakoznak a büntetés és a megfosztás alkalmazása helyett. A tömegek viselkedése ugyanis ezzel a módszerrel sokkal inkább befolyásolható, megjósolható, tervezhető – márpedig a *Szép új világ* lényege éppen ez.¹⁴³

A kívánt viselkedés megerősítése csodákra képes – állapítja meg Huxley – minthogy az egyéniség eltörlésére és az egyen-viselkedés kialakítására az apró jutalmakból és lehetőségekből álló rendszer, a kényelem sokak számára felépíthető pilléreire nyugvó társadalom a leghatékonyabb, noha hosszú távon az elkorcsosulás szörnyű következményei akár orwelli vizekre is terelhetik a társadalmak fejlődését. Huxley azonban a demokratikus

¹⁴¹ Uo. 157.

¹⁴² Aldous Huxley: *Visszatérés a szép új világhoz*. Cartaphilus Könyvkiadó, 2008, 7.

¹⁴³ Uo. 9.

keretek között, hedonisztikusan eltorzuló jövőképre koncentrálnak, kijelentve, hogy „az utóbbi időben úgy tűnik, hogy bizonyos megfoghatatlan erők, amelyek fölött szinte semmi hatalmunk nincs, a *Szép új világ*-szerű rémálom felé taszítanak mindannyiunkat, és ezt a folyamatot a gazdasági és politikai szervezetek tudatosan fel is gyorsítják: egy bizonyos kisebbség érdekében a tömegek gondolkodásának és érzéseinek manipulálására alkalmas új eljárásokat fejlesztettek ki”.¹⁴⁴

Az efféle technikák azonban kisebb problémának tűnnek számára, mint a tudomány és a technológia által kitermelt legnagyobb veszély, a túlnépesedés. A 20. század második felére megfékeztek a félelmetes járványokat és sok azelőtt halálos betegségre is gyógyírt találtak, így bizonyos protokollok betartásával még egy szegényebb állam is megakadályozhatja a nagyobb népességpusztulást. A születésszabályozáshoz nem elég intelligens néptömegek viszont ilyen háttérrel a szó szoros értelmében teleszülnek a földet gyermekekkel, és az újabb és újabb nemzedékeket – melyek ugyanígy viselkednek – a Föld képtelen lesz eltartani. Ráadásul az ipari civilizáció perverz környezetkárosítása eleve lehetetlenné tesz minden olyan kísérletet, ami az ilyen ütemben növekvő emberiség hatékonyabb élelmiszerellátását elősegítené. Ez – jósolja meg Huxley – a demokrácia néhány évszázadon belüli megszűnését eredményezi.¹⁴⁵ E probléma nyomán először a fejletlen országokban alakulnak ki diktatúrák, minthogy az államoknak leginkább a fegyverkezésre kell koncentrálniuk, majd a fejlettebb demokratikus országok és az új diktatúrák szemben állása, a kötelező fegyverkezés fojtja meg a ma vezető demokratikus hatalmait is.

A Föld benépesítése terén „a magunk rendszertelen és szabályozatlan módján nem csak túlszűfoljuk bolygónkat, de mintha még arról is gondoskodnánk, hogy e nagyszámú egyed biológiailag gyengébb minőségű legyen”,¹⁴⁶ szükségtelen tehát a Bokanowski eljárás, az embriómérgezés a társadalmi rétegződés hiátusainak fenntartása érdekében. A modern közegészségügy, a gyógyszeripar és az erre irányuló társadalmi tudatosságnak köszönhetően a fogyatékos emberek többsége megéri a felnőttkort, utódokat nemz, és elkerülhetetlenül rontja a népesség általános fizikai állapotát és átlagos intelligencia szintjét.¹⁴⁷ „Az elesettek gyámolítása vitán felül nemes cél. Ám az előnytelen mutációk eredményeinek tovább adása leszármazottainknak, s ezáltal annak a közös génállománynak a folyamatos rontása, amelyből fajunk egyedeinek merítenie kell, legalább ennyire vitán

¹⁴⁴ Uo. 11.

¹⁴⁵ Uo. 15.

¹⁴⁶ Uo. 21.

¹⁴⁷ Uo. 21.

felül nemtelen. Erkölcsi válaszüton állunk, és az arany középút megtalálásához minden intelligenciánkra és jóakaratainkra szükségünk lesz”.¹⁴⁸

A műszaki vívmányok, melyekre oly büszke az emberiség, s amelyek rengeteg terhet vesznek le a válláról, ellenségévé lesznek és a demokratikus berendezkedés sírásóivá válnak, mert a politikai és a gazdasági hatalom összenő, központosul. A komoly géppark komoly árát csak azok bírják megfizetni, akik a tűzhöz – a politikához – is közel vannak, így az átlagember, a vállalkozó hiába kombinál, céljához csak a legkritkább esetben képes eljutni. „A Nagyemberrel versengve elveszíti pénzét, s végül önálló termelői egzisztenciáját is: a Nagyember felfalja”.¹⁴⁹ Huxley a probléma taglalásánál Erich Frommra hivatkozva megismétli azokat a szellemi és fizikai degenerációra utaló előrejelzéseket, illetve megállapításokat, amelyeket 1885-ben Max Nordau pontosan leírt vagy megjövendölt a maga lombrosói logikájával a *Degeneration*ban, H. G. Wells az *Időgép* fantasztikus keretei között villantott fel, az 1930-40-es években pedig Orwell ábrázolt nagyszerűen szociografikus műveiben. A mentális egészség romlása, az egyén belső biztonságérzetének, boldogságra és józan gondolkodásra való képességének felborulása, a mentális betegségek súlyosbodása, a munkamánia és az élvezetek hajszolása mögé rejtett kétségbeesés tünet együttese tehát Huxley számára is a kapitalista, demokratikus nyugat szükségszerű velejárója, civilizációs hordaléka.¹⁵⁰ Ebben az állapotban az a legborzasztóbb, hogy az emberek alkalmazkodnak a sivársághoz, normálisként élik meg azt a szánalmas létmódot, amelybe beledöngölte őket a gépkorszak. A Nagyember, illetve a hatalmi elit pedig mákonyként reklámokkal árasztja el őket, megszerzendő termékek képében ígérve feloldozást, önálló egyéniséget, biztonságot, öntudatot.

„Az evolúció során a természet mindent elkövetett, hogy egy adott egyén ne hasonlítson egyetlen más egyénre sem. [...] Bármely kultúra, amely az eredményesség érdekében, netán valamilyen politikai vagy vallási dogma nevében szabványosítani akarja az emberi egyéniséget, az ember biológiai természete elleni merényletet követ el. [...] E téren az irányíthatatlan sokféleség érthető egységgé való elméleti lefokozása, az emberi sokszínűség emberi egyformasággá, a szabadságnak szolgasággá történő gyakorlati lezüllesztése folyik”.¹⁵¹ A túlszabályozottság egy gépként működő mechanizmussá fejleszti – avagy degradálja – még a demokráciákat is, elfojtva a kreativitást. E folyamat

¹⁴⁸ Uo. 23.

¹⁴⁹ Uo. 25.

¹⁵⁰ Uo. 27.

¹⁵¹ Uo. 27-29.

tarthatatlanságára ráébredhetünk ugyan, injekciózhatjuk a bajt reformokkal, de a változáshoz nagy valószínűséggel a rendszer teljes összeomlása szükséges – véli Huxley. A bonyolult technológiák alkalmazása bonyolult szervezetséget is igényel, melynek legnagyobb ellensége az egyéniség,¹⁵² az „illetlen” kreativitás, mely a rendszer munkafolyamatai között felesleges, vagyis tulajdonképpen a lendületet visszafogó ellenerőként nyilvánul meg.

A szervezetséget, a nagy tömegben, olajozottan együttműködő emberi testek egybe terelését kizárólag a nagyvárosi élet képes biztosítani, ez viszont a lelki sivárságot, az elidegenülést termeli ki: „úgy tudjuk, hogy a skizofrénia épp az iparvárosok nyomornegyedeiben összezsúfolt lakók között fordul elő leggyakrabban”.¹⁵³ Az emberi élet célja, értelme ilyen körülmények között teljes mértékben elvész, és bár a modern demokráciák jellegzetes embergépei civilizációs körülményeik, illetve anyagi megbecsültségük tekintetében nem hasonlítanak a Marx által tipizált nyomorgó proletárra, az elidegenültség tekintetében rokonságot mutatnak e típussal. A legmodernebb kor bér munkása nem nyomornegyedben, hanem természetbolyhoz hasonlítható lakóhelyeken él, de soha nem válhat természé, minthogy „a társas rovar a nem egészében társas, nagy agyvelejű emlőstől óriási szakadék választja el, és habár az emlősnek minden tőle telhetőt el kellene követnie a rovar utánzására, a különbség azért mégis fennmaradna. Bármennyire igyekezzenek is az emberek, csak szervezetet hozhatnak létre, társas szerveződést nem”.¹⁵⁴ Az ember tehát dolgozik, rosszul érzi magát, kínjában időnként boldogságot mímelve viháncol, de mindenek felett szenved, noha agyát igyekeznek átmosni a már-már etikának is beillő mantrákkal. E mantrák azt próbálják elhíttetni, hogy a csapatmunka, a csapathűség, a csapatkreativitás és a hasonló művi ostobaságok értelmessé, tartalmassá tehetik az egyre

¹⁵² Arthur Koestler ugyanezt állapítja meg *Life in 1980 – The Rule of Mediocracy* című 1969-ben írt futurologiai esszéjében az egyéniség ballaszt-jellegéről. Koestler szerint a fejlődés üteme eddig nem tapasztalt módon felgyorsult, és szinte beláthatatlanok a távlatok, viszont e nagy rohanásban néhány fogódzó is akad: a világ bizonyos területeit bámulatos hatalom tartja egy helyben, ezek látszólag nem mozdulnak, mintha a körülöttük tomboló örvény elkerülné őket. Koestler két ilyen példát említ: a Brit Monarchiát, és azt a feltételezést, hogy akárki kormányozza is ezt az országot a jövőben, abban elsődleges lesz a mediokrácia szerepe. Mediokrácián Koestler a középszerűség uralmát értette, olyan állapotot, amikor semmi különös nem történik, és az „élite» az »átlagos» szinonimájává válik, a »középszerű» pedig a »megbízható» fogalmával lesz azonos”. Egy mediokráciában a sikeres mediokratát a common sense, azaz a józan ész, és az inercia, vagyis a tehetetlenség határozza meg, olyan embertípus tehát, aki a körülötte zajló robbanásszerű infrastrukturális és társadalmi fejlődést meglovagolva válik az „elit” tagjává, vagyis a folyamatosan talpon maradni képes megbízható átlagemberek közé tartozik. Valamiféle se hideg-se meleg, közepes tehetségű opportunistáról van tehát szó Koestler nem éppen hízelgő jellemzésében. Arthur Koestler: *Life in 1980 – The Rule of Mediocracy*. In *The Heel of Achilles, Essays 1968-1973*, Random House, New York, 1974, 42.

¹⁵³ Aldous Huxley: *Visszatérés a szép új világhoz*. Cartaphilus Könyvkiadó, 2008, 30.

¹⁵⁴ Uo. 31.

nagyobb teljesítményt igénylő bér munkás-létet.¹⁵⁵ Huxley érezhetően elborzadva említi a William Whyte *Organizational Man* című könyvében felvázolt „társadalmi etika” ide vágó passzusait.

A technológiai fejlődés áldásai a véleménynyilvánítás és az informálódás terén is messzire elkerülik az átlagembert. A diktatúrákban a politikai cenzúra lehetetleníti el a szólásszabadságot, míg a demokratikus nyugaton a gazdasági cenzúra éri el ugyanezt, így a világ eseményei a tömegek számára csak a „véleményformáló”, vagy „mértékadó” sajtó szűrőjén és didaktikus kommentárjain keresztül ismerhetők meg. Ami minden mennyiségben elérhető, az a propagandisztikus ponyvairodalom, valamint az újságok, rádiók és televíziók bőséges, primitív, non-stop agymosódaja.¹⁵⁶ Ezek együttesen éberem örködnek afelett, hogy a kötelező iskoláztatás által esetlegesen felpiszkált kíváncsiság vagy kreativitás a nagy többségben véletlenül se tudjon kifejlődni és bármiféle magasabb rendű produktumban testet ölteni.¹⁵⁷ „A rádió, hangszóró, filmfelvevő és a rotációs nyomdagép mellett a modern propagandista felhasználhatja a televíziót is, hogy megbízója képét és hangját világgá röptesse, mint ahogy mágnesszalagon hangot és képet is rögzíthet. A műszaki fejlődésnek köszönhetően a Nagy Testvér mára csaknem Istenhez hasonlóan mindenütt jelenvalóvá válhat”.¹⁵⁸ Ezen eszközökkel felvértezve a második világháború utáni propagandista, aki vette a fáradságot, hogy idejét rászánja a közelmúlt, és ezen belül leginkább a náci propaganda tanulmányozására, demokratikus keretek között úgy hatolhat be a tömegek agyába, mint kés a vajba, és bármit eladhat nekik: cigarettát, autót, politikust, stb.¹⁵⁹ A

¹⁵⁵ Gausz András *Építkezések* (2007) című tanulmányában kitűnően ábrázolja ezt a munkahelyeket már évtizedek óta átítató, szinte vallásos áhitattal végzett ködszurkálást, ami „csapatépítő tréning” néven vonult be a köztudatba. E jeles eseményeken extrém feladatok végrehajtása a cél, melyek sikerességéhez összedolgozó csapatokba verődve kell koncentráltan cselekedni az egyébként urbánus monotóniához szokott munkaerőnek, amely a pszichológusok és marketingszakemberek szerint az ilyen performanszok miatt úgy összeszokik, hogy unalmas munkáját a jövőben „csapatábként” végezve nagyobb profitot termel. A valósághoz közelebb áll Gausz megfigyelése, mely szerint az igencsak hibbant feladatok (munkatárs fémszerkezeten való célba taszigálása; munkatársak föliacsikban, lánctalpat idéző célba vonulása; fekvő munkatárs átegyensúlyozása egy magasan elhelyezett léccel felett) elvégzésekor „mindenki fegyelmезetten tette dolgát. Az eseményt gyerekjátékokra emlékeztető lelkes kacajok nem kísérték. Egy stopperóra pontosan mérte az eltelt időt.” Gausz András *Építkezések*. In Lackó Sándor, Dékány András (szerk) *Lábjegyzetek Platónhoz 7. Az igazságosság*. Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság, Szeged, 2009, 211.

¹⁵⁶ Huxley már a *Szép új világ* megírása előtt figyelmeztetett a modern nyugati mindennapokban általánossá váló primitívségre és durvaságra. *Popular Music* (1925) című esszéjében például a könnyűzene szándékosan ostoba szerkezetére hívja fel a figyelmet: „És ami a valcerral történt, az ment végbe a populáris zenében is. Ami ártatlan volt, az most provokatív; ami kristálytisza volt az most zavaros; ami elegáns volt, az most célzottan faragatlan. Hasonlítsuk össze a *Koldusopera* zenéjét egy mai revüével. Annyira elütnek egymástól, mint két, az Édenkertet és Gomorrhát ábrázoló műalkotás. Az egyik a bűnbeszés előtti légiesség, míg a másik közönséges, dagályos, szándékosan barbár és lármás.” Aldous Huxley: *Popular Music*. In *Rotunda – A Selection from the Works of Aldous Huxley*, Chatto & Windus, London, 1932, 868.

¹⁵⁷ Aldous Huxley: *Visszatérés a szép új világhoz*. Cartaphilus Könyvkiadó, 2008, 46.

¹⁵⁸ Uo. 49.

¹⁵⁹ Uo. 54.

vásárláskényszer nem csak a *Szép új világ*, de a létező demokratikus államok alapköve is. A túltermelés szülte agyzsibbasztó zsongás, a tegnap termékeinek minimálisan módosított, műanyagba, reménybe és státuszba csomagolt megállás nélküli reklámozása, valamint az idiótává nevelt fogyasztók transzserű vásárláskényszere nélkül a torz, beteg civilizáció villámgyorsan összeomlana.

A fiatal generációk számára pontosan ezért tilos a hatékony védekezés biztosítása a politikai és kereskedelmi propaganda és agymosás folyamatos ostroma ellen, nehogy megadasson számukra a valódi választás lehetősége. Huxley konkrét példaként említi az 1937-ben alapított Propagandaelemző Intézet rövid pályafutását: bár az intézet kidolgozta a középiskolások és egyetemisták képzésére, a manipulációs technikák átlátására, semlegesítésére alkalmas tananyagot, a rájuk zúduló ösztűz miatt be kellett szüntetniük tevékenységüket. A hadsereg kifogásolta, hogy a felvilágosított fiatalok felülbírálnák, kielemeznék az őket idomítani, megtörni igyekvő kiképzők módszereit; egyes pedagógusok szerint az efféle képzés cinizmust eredményezne a kamaszok között; a papság a hit aláadásától, a templomba járási hajlandóság csökkenésétől félt; a reklámszakemberek pedig a márkahűség gyengülésére és az eladások vélhető megcsappanására hivatkoztak.¹⁶⁰ Valódi, tartalmas értékek, nyitottság és kritikai attitűd nélkül azonban a *Szép új világ* birodalma a közeljövőben egyre markánsabban kifejlődhet. Huxley szerint cinikus antiutópiájának tendenciái rohamosan közelítenek, és a nihilista félkreténség állapota elől csak az térhet ki, aki nagyfokú autodidaktizmussal és fokozott éberséggel próbál átlátni a szelíden diktatórikus, elembertelenítő fogyasztói világ új etikáján, léleksivárító követelményein. A jövő a lusta, vezetést igénylő, megdolgozott agyú tömegembernek ugyanakkor ideális távlatokat nyújt. „Az egyre gyorsuló túlnépesedés és fokozódó túlszervezettség szüntelen nyomására, valamint a gondolatmanipuláció egyre hatékonyabb módszereinek segítségével megváltozik a demokráciák jellege: a furcsa, régi intézmények – választások, parlament, legfelsőbb bíróságok és a többi hozzájuk hasonló – fennmaradnak majd. Ám a mögöttük meghúzódó lényeg az erőszakmentes zsarnokság egy új formája lesz. A hagyományos elnevezések, a megszentelt jelszavak olyanok maradnak, mint a régi szép időkben. Demokráciáról és szabadságról szól majd minden adás és vezércikk, de ez szigorúan pickwicki értelemben vett demokrácia és szabadság lesz. Eközben az uralkodó oligarchia és kiválóan képzett katonai, rendőri, gondolatgyártó és gondolatmanipuláló elitje a belátása szerint igazgatja az országot”.¹⁶¹

¹⁶⁰ Uo. 126-127.

¹⁶¹ Uo. 132.

2.4. Totális elnyomás, nyelvrontás, szüntelen manipuláció, degeneráció

George Orwell, mind a fasizmus és a bolsevizmus kiteljesedésének, mind a demokrácia megingásának társadalmi-gazdasági és technológiai hátterét közlelről ismerte, rendkívül éberem figyelte e folyamatokat, és mindent megtett, hogy minél pontosabban megérthesse és megértethesse közönségével ezeket az elsöprö erejú társadalmi változásokat. Noha Orwell főként kései műveinek antitotalitárius attitűdje miatt tett szert világhírre, egész életművét tekintve jobban illik rá a modern ipari civilizáció kritikusa megnevezés – munkásságának mégis ez a legkevesebbet kutatott és elemzett területe.¹⁶²

Orwell korai műveiben is kitüntetett figyelmet szentelt a gépi civilizáció fejlődésének, illetve az ezzel párhuzamos hedonisztikus életfilozófia térnyerésének a mindennapi életben, és már a 30-as években hangot adott az általa egyértelműen amerikai ihletettséégűnek tartott fogyasztáskultusz iránti ellenszenvének. Egy párizsi hotel tányérmosójaként megvetően szemlélte azokat a vendégeket, akik drága, de rossz minőségű – viszont jól reklámozott – amerikai típusú ételeket tömtek magukba ahelyett, hogy a francia konyha remekeit rendelték volna olcsóbb áron.¹⁶³ Nagyon bántotta, hogy kortársai a sokat propagált, de silány termékeket választják a táplálóbb, funkcionálisabb, hosszabb életű, vagy egyszerűen szebb hagyományos, bevált megfelelőik helyett. A silányság diadalútja a 20. századi civilizációban Orwell későbbi műveinek is visszatérő témája maradt. Ezen felül dühítette egy másik 20. századi jelenség, a tömegtermelés jóvoltából kivitelezhető luxusutánczás, a könnyen megszerezhető műszaki cikkek áradata – például a gramofonoké, melyek szinte mindenhol ugyanazt a néhány tucat slábert játsszák.¹⁶⁴ E tendenciában Orwell felfedezi a 20. századi ember morális mélyrepülését, miközben a hagyományok és a vallás helyét a hedonizmus életcélként való megjelölése veszi át az emberek tudatában.

¹⁶² Gregory Claeys: *Industrialism and hedonism in Orwell's Literary and Political Development*. Albion, 18/2, 1986, 219.

¹⁶³ Uo. 220.

¹⁶⁴ Magánemberként, azaz „rászorulóként” ugyanakkor Orwell nem volt technológia ellenes. Egy újságcikkben a mosogató guszustalan, primitív mivoltát taglalva, illetve a hóolvadáskor szobája mennyezetéről rendszeresen lepotyogó, ázott vakolat „természetességén” bosszankodva ecseteli a jövő háztartásának lehetőségeit. Központi fűtésről, szép, világos, tiszta, alapvető háztartási gépekkel teli lakásokról, illetve mosogatószolgálátról álmodozik, amely a mosodák vagy a pelenkatisztítók mintájára megszabadítja a jövő emberét a jelen kínjaitól, melyek egy háziasszonyt a harmincas éveire elhasznált ronccsá változtatnak. „Ha a hadi tudományunk lépést tartott volna háztartási módszereink fejlődésével, csak mostanában találnánk fel a puskaport” – jegyzi meg gúnyolódva 1945. február 9-én *Tribune*-beli „As I Please” című rovatában. (Tanya Agathocleous: George Orwell: *Battling Big Brother*. Oxford University Press, New York, 2000, 74.)

Orwell 30-as években főként a szegényebb rétegekre irányította figyelmét Angliában, majd a spanyol polgárháborúban járva, és az emberi sorsok háttérében az ipari civilizáció negatívumait látta. Ezért különösen érdekelte az industrializmus általános hatása a társadalomra, jövőbeli kimenetelei, valamint az a kérdés, hogy mit tud kezdeni a szocializmus az ipari civilizáció hatalmas tömegeket nyomorba taszító sajátosságaival. E civilizáció „unalmas, egy kaptafára gyártott emberek százezreit produkálja, akiknek monoton, nyafogó önsajnálata és ostoba szokásai esetenként már nem is tűntek emberinek számára”.¹⁶⁵ Orwell kitűnően megfigyeli, hogy a nyomor, az emberi értékek kiveszése, az elsekélyesedés, nem szűnik meg az idő előre haladtával, hogy a tárgyi kultúra látszólagos javulása ellenére fennmarad az a korábbi állapot, melyben tulajdonképpen jóllakott milliók éheznek Angliában, mert silány, iparilag előállított ételt – vagy inkább tápot – esznek, miközben hallgatják a rádiót, mint a legújabb, mindenki számára elérhető civilizációs eszközt. V. György temetésén a koporsót követő tömeget figyelve a következő megállapításokat teszi: „lehetetlen volt nem megütközni a modern angol ember fizikai degenerációján. A körülöttem lévők nagyobb részét *nem* a munkásosztályhoz tartoztak; inkább a boltos-kereskedelmi ügynök típusba, és látszott rajtuk némi jólét. De ahogy kinéztek! Cingár lábak, beteges arcok a pityergő londoni ég alatt! Alig látni jó kiállítású férfit vagy csinos nőt, és sehol semmi üdeség. [...] Ha az angolok fizikumá hanyatlak, az vitathatatlanul annak köszönhető, hogy a Nagy Háború gondosan kiválogatott milliányi rátermett férfit Angliában, és még azelőtt lemészárolta őket, hogy szaporodhattak volna. De a folyamatnak ennél korábban kellett kezdődnie, és köze kell, hogy legyen az industrializmus szülte egészségtelen életmódhoz. Ezen nem a városi életmódot értem – talán a város számos tekintetben egészségesebb, mint a vidék – hanem azt a modern ipari technikát, amely mindennek az olcsó pótlékát juttatja az emberek közé. Hosszú távon talán arra az eredményre jutunk, hogy a konzervétel halálosabb fegyver a géppuskánál”.¹⁶⁶ Orwell a testi hanyatlást közvetlen összefüggésbe hozza a gépkorszak eljövételével, a munkagépek fejlődésével és a termelés gépesítésével. Úgy véli, az élethez szükséges erőfeszítés és izommunka, illetve a tervezés, problémamegoldás kiveszett a modern életmódból, és az így nyert kényelem és biztonság egyértelmű visszafejlődést eredményezett. Érdekes, hogy Orwell empirikus vizsgálatai éppen azt a tényt tárják fel, amit ötven évvel azelőtt H. G. Wells fantáziája segítségével már megjövendölt az *Időgép*

¹⁶⁵ Gregory Claeys: *Industrialism and Hedonism in Orwell's Literary and Political Development*. Albion, 18/2, 1986, 223.

¹⁶⁶ George Orwell: *The Road to Wigan Pier*. Berkeley Publishing Corporation, 1961, 9.

lapjain az eolik kapcsán.¹⁶⁷ Az emberek többségének már semmi szüksége arra, hogy az élethez erős testtel és fogékony elmével álljanak hozzá. „Az emberi lényeknek valóban nincs már arra okuk, hogy önállóan végezzék az evésen, iváson, lélegzésen és a nemzésen kívül egyéb dolgaikat; *minden mást* megold helyettük a gép. Így aztán a mechanikai fejlődés logikus következménye, hogy az emberi lényt valami olyasmivé redukálják, ami egy üvegben lebegő agyra emlékeztet”.¹⁶⁸ A gépkorszak lehetőségei, a gép által nyert kényelem, a tömegtermelés révén megszerezhető javak, az autók, a szabványok, a liftek, a gyógyszerek, fegyverek, reklámok kavalkádja elkábítja, rabul ejti az embereket, mert „a gép hasznos, veszélyes és függőségbe taszít, mint a kábítószer. Minél gyakrabban élünk vele, annál erősebb lesz a szorítása”.¹⁶⁹

Orwell kitartóan folytatja az industrializmus hatásainak feltárását és bírálatát 1939-ben írt *Coming Up for Air* című regényében is. Itt a középkorú, megfáradt főhős úgy próbálkozik a címben érzékeltetett levegővétel kivitelezésével, hogy unalmas, gyűlölt városi életéből kiszakadva egy rövid vakációt engedélyez magának gyermekkorra kisvárosába, azt remélve, hogy az emlékek majd kiszakítják a gyűlölt jelenből, és a vidéki környezet gyógyítólag hat világfájdalmára. Autóval utazik szülővárosába, és úti célja felé megrohanják az emlékek, ismét látja magát kisgyermekként, látja édesanyját tésztát gyúrni, hallja nagyapját a búr háborúkról mesélni, élvezi a pillanatokat, hogy évtizedek után ismét átélheti a szegény kis kereskedőváros lassú, monoton mindennapjaiból felbukkanó szilánkokat. Ahogy húsz év után ismét beér szülővárosába, izgatottan várja, hogy vajon pontosan emlékszik-e az egyes részletekre, de a kalandot elrontják az új élmények, melyek fájdalmasan felülírják a régi emlékeket. „Még öt perc és meglátom. Igen, itt vagyunk! Kuplung, fék és – Jézusom! Igen, tudom *Őn* tudta, hogy mi következik. De *én* nem tudtam. Mondhatja, hogy tökhülye voltam, hogy nem számítottam rá, és tényleg az voltam, de még nem történt velem ilyesmi ezelőtt. Az első kérdés, ami felmerült bennem, hogy hová *tűnt* Lower Binfield? Nem úgy értem, hogy lerombolták, hanem úgy, hogy lenyelték. A dolog, amit odalent láttam, egy jó nagy iparváros volt”.¹⁷⁰ Sökként éri a változás, az industrializmus nem várt térhódítása: az idilli halastó helyén szemétdomb, az emlékeiben élő városka helyén pedig amorffá dagadt, ronda gyárvárost talál, melyben a modernség minden visszataszító tartozéka megtalálható. „Orwell e művében még korábbi munkáinál is hatásosabban mutatja be azt a kapcsolatot, amely az ipari társadalom külső megjelenése,

¹⁶⁷ Tóth I. János - Gátiné Csala Katalin: *Wells nézete az emberiség jövőjéről*. Valóság, 1997/4, 29.

¹⁶⁸ Uo. 168.

¹⁶⁹ Uo. 170.

¹⁷⁰ George Orwell: *Coming Up for Air*. Pingvin Books, 1990, 188-189.

valamint az általa kitermelt, és az ipari társadalmat további fejlődésre sarkalló mentalitás között áll fenn”.¹⁷¹

A sima, áramvonalas, szabványos világ, melyben „minden valami másból készült”, azonban még veszélyesebbé és szánalmasabbá válik, ahogy eléri a második világháború előszele. Az industrializmus és a politikum egyesült erővel kezdi tolni a világot abba a pokolba, amelyet majd az 1984-ben bontakozik ki a maga teljességében. Ezen a ponton fogható meg az Orwell által használt totalitarizmus kifejezés lényege: ez az elnyomásnak egy új minősége, nem pusztán azért, mert korábban ismeretlen technológiai háttérrel bír, hanem mert az industrializmus által kitermelt lelki sivárság talajából nő ki. Orwell a háború kapcsán a győzelem és a vereség okaként, háttereként egyaránt az ipari civilizációt, illetve az általa kinevelt új generációkat azonosítja. A megalázottságából talpra álló németek és az elbizakodott, meglepett antant-hatalmak ugyanazon civilizációs vonulat két végletét képviselik. Németország gyors gazdasági sikerei, a véghez vitt haditechnikai újítások, a mérhetetlen mennyiségű hadi felszerelés üzembe helyezése Hitler részéről ugyanilyen mértékű fegyverkezést indukál a szövetségesek oldaláról.

Nem mindegy azonban – véli Orwell – hogy miként viszonyul a hátszín e megváltozott világhoz, mert amíg Németországban egy nacionalista, dühös, megalázottságát kompenzálni igyekvő nép és hadsereg akar elégtételt venni korábbi legyőzőin, addig Angliában úgy a hadsereg soraiban, mint az utca emberében egyfajta hedonizmus szülte komolytalanság jellemzi a küszöbön álló összecsapás megítélését. A liberális és baloldali értelmiség – melynek tipikus, Orwell által támadott célpontja H. G. Wells – akaratlanul is defetista hangulatot áraszt, mert elméjét a valóság elől gondosan bepólyálja a haladás, a modernség jóleső ábrándképeibe. „Akik szerint Hitler maga az Antikrisztus, vagy éppen ellenkezőleg, a Szentlélek, közelebb állnak az igazsághoz, mint az értelmiségiek, akik tíz szörnyű éve azt hajtogatják, hogy Hitler mindössze egy vígoperából vett figura, akit nem kell komolyan venni”.¹⁷² A realitásérzékét vesztett értelmiség tehát akaratlanul is szabotázszt hajtott vére, miáltal az utca embere sem kaphatott időben tiszta képet az őt fenyegető veszélyről, amiben az is szerepet játszhatott, hogy a háború első éveinek borzalmaiból Anglia lakossága kimaradt. Ezen felül az ipari civilizáció évtizedei, uniformizáló hatása Orwell szerint összemosza az egyes osztályok intellektuális elkülönülését, de a rossz értelemben: a középosztály a munkásosztály

¹⁷¹ Gregory Claeys: *Industrialism and hedonism in Orwell's Literary and Political Development*. Albion, 18/2, 1986, 228.

¹⁷² George Orwell: Wells, Hitler and the World State. In George Orwell: *Critical Essays*, Seckler and Warburg, London, 1946, 85.

ízléséhez, magatartásához és látásmódjához idomult, és felnőtt egy olyan generáció, melynek létmódja „egy inkább lármás, kultúrátlan élet, a konzerv étel, a képes magazinok, a rádió és a belső égésű motor körül zajlik”.¹⁷³

Orwell reménykedett benne, hogy ez a mentalitás nem teszi tönkre Angliát, hogy marad népében annyi tartalék szabadságszeretetből, a nemzeti kultúra ápolásából, hogy a következő évtizedek nem kezdik ki azután sem, hogy győztesként kerül ki a háborúból. Világosan látta, hogy a demokratikus világot alapvetően két szörnyűség fenyegeti a háború után: az orosz autoritarizmus, illetve az amerikai materializmus. Mindkettő az industrializmus emlőin növekedett valós veszéllyé, és különböző harcmódot igényel elkerülésük. Az első ellen fegyverkezéssel és szövetségi rendszerekkel eredményesen fel lehet venni a harcot, a másik azonban a tetségségre, kényelemre vágyó milliókat észrevétlenül fertőzi meg, az anyagi javak megszerzését és a gyors siker reményét elplántálva bennük az egyszer élünk-mentalitás jegyében.¹⁷⁴

Pleasure Spots című írásában Orwell e mentalitás 1946-ban tapasztalható elhatalmasodását térképezi fel egy színes magazinban olvasott vállalkozás-tervezetből levont következtetései alapján. A grandiózus vállalkozás a modern nagyközönség számára olyan szabadidő eltöltő komplexumokat hozna létre, melyek nagy területen – a szélsőséges angol időjárás miatt mozgatható tetővel, hatalmas, furfangosan világított táncterrel, panorámás teraszokon elhelyezett éttermekkel, tekepályákkal, hullámgéppel ellátott medencékkel, a komplexumot körbevevő parkokkal és autósmozival kiegészülve – terpeszkednének el. Orwell őszintén elborzad e szintetikus-hedonisztikus kavalkádtól, melyben – állapítja meg gúnyosan – minden megtalálható, amire egy életigenlő, modern ember vágyakozhat,¹⁷⁵ és szomorúan veszi tudomásul, hogy az efféle megalomán elképzelések illeszkednek leginkább a kor emberének kikapcsolódásról alkotott elképzeléseihez. Ennek kapcsán rendkívül fontos megállapításokat tesz arról, hogy milyen körülmények kelljenek ahhoz, hogy az ipari civilizáció formálta ember jól érezze magát: 1. soha ne legyen egyedül; 2. soha ne cselekedjen egyedül; 3. óvakodjon természeti környezettől; 4. a fény-és hőmérsékleti viszonyok mesterséges szabályozottsága; 5. mindig szóljon a zene. „A zene – amely vélhetően mindenki számára ugyanaz – a legfontosabb alkotóelem. Arra hivatott, hogy meggátolja a gondolkodást és a társalgást, kizárva minden

¹⁷³ George Orwell: *My Country Right or Left. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1942-1943. Vol. 2.* ed. Sonia Orwell and Ian Agnus, Nonpareil Books, 2000, 77.

¹⁷⁴ Gregory Claeys: *Industrialism and hedonism in Orwell's Literary and Political Development.* Albion, 18/2, 1986, 233.

¹⁷⁵ George Orwell: *Pleasure Spots.* In *In Front Of Your Nose. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1945-1950. Vol. 4.* ed. Sonia Orwell and Ian Agnus, Secker and Warburg, London, 1968. 79.

természetes hangot, mint a madárcsicsergést vagy a szél füttyülését, mely megzavarhatná ezt az állapotot. Sokan ugyanezért hallgatják a rádiót. A legtöbb angol otthonban a rádiót soha nem kapcsolják ki, noha időnként eltekerik, hogy biztosan könnyűzene szóljon belőle”.¹⁷⁶ Ez tulajdonképpen – állapítja meg Orwell – visszatérés az anyaméhbe technológiai segédlettel, mert az emberek ösztönösen rettegnek attól, amivé tették a civilizációt, ezt a túlbonyolított mű-létezését, amely lenyesegeti az ember alapvetően egyszerű képességeit, miáltal már nem korábbi önmagához, hanem inkább az állatokhoz válik hasonlóvá.¹⁷⁷

Az Ezerkilencszáznyolcvannégy talán a világ legismertebb antiutópiája, mely nem csupán a civilizált világ körül folyamatosan settenkedő, illetve azt részben birtokló diktatúra veszélyére hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy az ilyen hatalomátvétel a liberális demokráciák számtalan szerkezeti hibájából is adódhat. Orwell a műbe beledolgozza azt a több évtizedes technológia-kritikát, amelyet korábbi munkássága során kifejtett, a regény egyes fordulatai e téren tökéletesen beazonosíthatóvá teszik a korábbi művek következtetéseit. Nem véletlen, hanem figyelmeztetés az is, hogy a történet szűkebb helyszíne London, ahol a mindenkit nyomorba döntő, a kihágásokat brutálisan megtorló, az embert bürokratikus közönnyel semmibe vevő totális diktatúra üzemel, amelyben nyomorulttá tett emberi lények élnek mindennapjaikat. A világ ezen Óceániának nevezett, a Föld egyharmadán elterpeszkedő, társadalmi berendezkedését, hangoztatott elveit tekintve szocialista része egyszerűen ocsmány.¹⁷⁸ Orwell mindent elkövet, hogy lehangolja olvasóját, bármit láttat, az kopott, bűdös, rohadt és mocskos, és bárhová, bármikor bombák csapódhatnak (a szürke, nyirkos-füstös-ködös világ tehát éppen ellentéte a modern ember vágyott temperált hőmérsékleti és fényviszonyainak.) Az élettér leginkább egy bontási területre emlékeztet, a burjánzó természet pedig ettől távol, ritkán látogatott helyként létezik. Az emberek agyamosottak, a mindennapokhoz hozzátartozik a háborús készültség, a múltat pedig a központi irányító szervezet, a Párt kedve szerint változtatják, amihez a lakosságnak gondolkodás nélkül igazodnia kell. A műből áradó pesszimizmus talán annak is köszönhető, hogy Orwell elhatalmasodó tüdőbaja miatt tulajdonképpen halálraítéltként írta a regényt, és még időben összegezni akart mindent, amit a nyelvről, a politikáról és az emberi kapcsolatokról tudott.¹⁷⁹ „Ez egy az n-edik hatványra emelt Szovjetunió, egy

¹⁷⁶ Uo. 80.

¹⁷⁷ Uo. 80.

¹⁷⁸ George O'Har: *Technology and Its Discontents*. *Technology and Culture*, 45/2, 2004, 483.

¹⁷⁹ George Steiner: *True to Life*. In *George Orwell: The Critical Heritage*, ed. By Jeffrey Meyers, Routledge, 1997, 372.

Sztálinnal, aki sose hal meg, és egy a modern technológia minden eszközével felszerelt titkosrendőrséggel” – írja első megjelenése előtt a műről Fredric Warburg, Orwell barátja és kiadója.¹⁸⁰

Mindebből következik az általános megfélemlítettség, gyávaság, minthogy a hazugságtengerben bárkiről, bármikor, bármi állítható, bárki eltüntethető, átnevelhető. A technológiai vívmányok – amelyek minden szobában és helyiségben figyelik, lehallgatják az éppen ott tartózkodót, valamint a helikopterek, utcai mikrofonok – a terror eszközei, megfélemlítő hatásuk elől soha senki nem menekülhet. A félelemre igazán okot azonban a gondolatrendőrség intézménye ad, mely szervezet az agymosást és a mindennapok rettegését van hivatva szinten tartani, miáltal „úgy kellett élni, ösztönné nevelve a megszokást, hogy feltételezd minden általad kiadott hangról, hogy lehallgatják, és még sötétben is minden mozdulatról, hogy kielemezik”.¹⁸¹ Az ember tehát soha nincs egyedül, és soha nem cselekszik egyedül.

Ebben a világban él, tevékenykedik Winston Smith, az Igazságminisztérium alkalmazottja, évtizedekkel a szocializmus győzelme után, szakmája pedig a hazugság, a már megírt újságcikkek korrekciója a jelen irányvonala alapján, vagyis a múlt hazugságainak újabb hazugságokra való kicserélése. A múlt eltörlése maga után vonja a könyvek, újságok megsemmisítését, újranyomását, hamis adatokkal való megtöltését. Annak ellenére, hogy munkája a hazugság, Winston kétségbeesetten próbálja a maga számára rekonstruálni a múltat, próbál a jelen elviselhetetlen világa előtti „aranykor” nyomára bukkanni. Winston pontosan olyan, amilyenek a modern angol embert Orwell korábbi műveiben leírta: alutáplált (amit begyógyulni nem akaró lábszárfekélye is alátámaszt), alulinformált, szenvedő, nyomorúságos lény.

Az Óceániai társadalom alapvetően két nagy részre tagolódik: párttagok (köztük még belső hierarchia is uralkodik) és prolik népesítik be, utóbbiak természetesen többségben vannak, ők a műveletlen, alkalomadtán fegyvelmezendő tömeg. A Párt, melynek legfőbb embere a Sztálinra fizimiskájában és retorikájában egyaránt hasonlító – talán nem is létező – Nagy Testvér, a prolikat emberszámba sem veszi, számukra a szennyirodalmat – mint az állatoknak a tápszert – gépek állítják elő. Óceániában léteznek ugyan a családok, de a társadalom teljes egészében a Pártnak van alárendelve, a család csak formális keret, a gyerekek egyfajta elaljasodott úttörőszövetségben, a Kémek között kapják meg a

¹⁸⁰ Fredric Warburg: *Strictly Confidential*. In *George Orwell: The Critical Heritage*, ed. Jeffrey Meyers, Routledge, 1997, 247.

¹⁸¹ George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*. Penguin Books, England, London, 1990, 5.

szocializációs minimumot, aminek hatására bárkit feljelentenek vélt vagy valós bűneiért, a szülőket is beleértve. Az erotikát, a férfi és nő örömteli együttlétét lehetetlenné teszik, a házasság egy szigorú bizottsági eljárással párosul, amely a felek közötti legcsekélyebb szexuális vonzalom észlelésekor megtagadja az együttélés engedélyezését. A Szexualitásellenes Liga folyamatosan őrökdi a párttagok erkölcsi felett. Nyoma sincs már a hagyományoknak, régi szokásoknak, melyik kiveszésére Orwell oly sokszor és oly hosszú időn át figyelmeztetett. A hétköznapok egyfajta hadikommunizmusban telnek, az élelmiszer (vagy inkább élelmiszer-pótszer) fejadagok folyamatosan csökkennek, a nadrágszíjat mindig jobban és jobban meg kell húzni, Óceánia folyamatosan hadban áll valamely ellenségével – hol Eurázsiaival, hol pedig Keletázsiaival –, amelyikkel éppen nem, azzal szövetséget köt. Óceánia fő ellensége azonban a Goldstein nevű fantom, aki egykor a Nagy Testvér harcostársa volt, mostanra viszont közellenség lett.

A múlt ujjá alkotása természetesen rendkívül fejlett propagandatevékenységgel egészül ki, mely a pártpropagandát a sajtón kívül a filmekbe, a természettudományba, a szórakoztató termékekbe oltja. A vizuális kontroll, a technológia nyújtotta kötelező visszacsatolás folyamatosan jelen van a regényben, a teleképek nem csak a megfigyelés eszközei, azokon keresztül a megfigyelt egyén is látni kénytelen a megváltoztatott múltat, az átértékelt, újratorgatott eseményeket, a tegnap képeinek tetszőlegesen kommentált változatait (és mindig szól a mozgalmi zene). Ugyanez történik az írott kommunikáció szintjén is. Az újságcikkek, a múlt írott nyomainak javítása, megsemmisítése is ötletes szerkezetek segítségével megy végbe, melyek garantálják, hogy a tegnap igazságai megszűnjenek, az emlékezés lehetetlenné tétele pedig az agymosó technikák¹⁸² és a generációváltások következtében válik totálissá. Orwell kitűnően szemlélteti a nyomdagépeket, a különböző tárgyterületekhez tartozó szerkesztőket, tipográfusokat, a jól felszerelt fotóhamisító laborokat, dokumentumfilm-hamisító stábokat, a könyvfelkutató, begyűjtő, megsemmisítő, és kicserélő brigádokat, hivatalnokokat.¹⁸³ Ugyanezt megismétlik jóval alacsonyabb színvonalon a proliknak is. „Önálló osztályok egész láncolata foglalkozott a proletárirodalommal, zenével, drámákkal és általában a szórakoztatással. Itt készültek azok a színvonalatlan újságok, melyek jóformán semmit sem tartalmaztak

¹⁸² A Párt a kedve szerint szabályozza a valóságot a duplagondol nevű technika segítségével, melyet minden párttagnak el kell sajátítania. A duplagondol a tudatosan gerjesztett öntudatlanság kialakítása, majd ezután ismételt öntudatlanná válás az elkövetett szándékos önhipnózissal szemben. A duplagondol gyakorlati alkalmazására példa az óceániai főbb minisztériumok elnevezése is: a Békeminisztérium a háborúval, a Szeretetminisztérium a kínzásokkal és átneveléssel, a Bőségminisztérium a mesterséges áruhiánnyal, az Igazságminisztérium pedig a hazugságyártással, a múlt folyamatos retusálásával foglalkozik.

¹⁸³ Uo. 45.

sporton, bűnügyeken és asztrológián kívül, a szenzációhajhász ponyvaregények, szexfilmek és szentimentális dalok, melyeket mind mechanikus úton állítottak elő egyfajta különleges kaleidoszkóppal, amit versgyártónak neveztek”.¹⁸⁴ A proletárszórakoztatás így kizárólag olyan témák köré csoportosul, amelyek nem szolgálják sem a szellemi épülést, sem a politikai tudatosságot.¹⁸⁵

Ezzel párhuzamosan a Párt igyekszik elvenni az emberektől a nyelvet, primitivizálja, egyszerűsíti, szókincsében megcsonkítja, létrehozva az úgynevezett újbeszél, amely Óceánia hivatalos közigazgatási nyelve, és nincs messze az idő, hogy a lakosság körében is kötelezővé tegyék. Az újbeszél felszámolja a rokon értelmű szavak, szinonimák, nyelvi árnyalatok sokféleségét, még sivárabbá téve az életet, és ostobábbá, gépszerűbbé az embert. A nyelvirtás célja a gondolkodás területének leszűkítése, a gondolatbűn kivitelezhetetlenné tétele a korlátozott beszédkód szándékos létrehozatalával.¹⁸⁶ E folyamat akkor érhet véget, ha az emberi gondolkodás és nyelvhasználat tökéletessé válik, azaz tökéletesen képtelenné a pártszerűtlen és bűnös gondolatok világhozatalára. „És ha csődöt mond a memória, az írott emlékeket pedig meghamisítják – a párt azon állítása, hogy megjavította az emberi élet körülményeit – elfogadandóvá válik, mert nem létezik és nem is lesz olyan kritérium, mely ennek ellentmondana”.¹⁸⁷

Orwell megmutatja a regény nyomorúságos társadalmának történelmi előzményeit, együtt olvashatjuk a lázadó Winstonnal Goldstein csak beavatottak számára hozzá férhető könyvében, hogy a 19. század végétől a 20. század elejéig tartó időszakban nyomon követhető volt egy békés korszak, amely a tudomány segítségével viszonylagos jólétet teremtett még a legszegényebbek számára is. A gépesítés, az elkényelmesedés azonban veszélyeztette a hierarchikus rendet, így a lassan növekvő életszínvonalat megtörték a 30-

¹⁸⁴ Uo. 46.

¹⁸⁵ Gregory Claeys: *Industrialism and Hedonism in Orwell's Literary and Political Development*. Albion, 18/2, 1986, 242.

¹⁸⁶ Basil Bernstein az 1960-as évek elején tette közzé híres elméletét a korlátozott és a kifinomult beszédkód társadalmi hierarchiában betöltött szerepéről. Kimutatta, hogy a munkásszarmazású gyermekek továbbtanulása, társadalmi mobilitása már ott megreked, hogy az általuk használt, kevésbé képzett szüleiktől elsajátított nyelvezet elkülöníti őket a középosztály választékosabb beszédmódját igénylő kifejezésmódjától, amelyet az iskolák is használnak és jutalmaznak. Minden gyermek az adott társadalmi környezetet szívja magába a nyelvi kódokon keresztül, így megnyilatkozásai gyorsan beazonosíthatóvá teszik más csoportok számára, amelyek összezárnak, ha eltérést tapasztalnak. Basil Bernstein: *Elaborated and Restricted Codes: Their Social Origins and Some Consequences*. American Anthropologist, 66/6, 1964, 57.

Orwell az újbeszél bevezetésével (melyek a kommunista pártok dzsugasvilizmusai képeiben nagyon is létező nyelvrontó tényezőként évtizedek óta jelen voltak már a pártzsargonban) tulajdonképpen megelőlegezte Bernstein munkásságát: míg a bernsteini korlátozott kód használóját alacsony státusúvá teszi beszéde, s ezen keresztül szellemi horizontja, addig az orwelli világ újbeszélje hivatalossá tétele után idővel mindenkit korlátozott kódú kommunikátorrá, gondolatszegény alattvalóvá silányítana.

¹⁸⁷ Uo. 97.

as, 40-es évek háborúi, majd a világ három részre szakadása. A goldsteini gondolatokból kibontakozik, hogy a távközlés, vagyis a propaganda és a megfigyelés eszközeinek fejlődésére az államhatalomnak le kellett csapnia, mint olyan lehetőségre, amely fordulópontot jelent a vezetők és vezetettek viszonyában.¹⁸⁸ A propaganda által a többségnek nyújtott dezinformáció, a hatékonyság ellenőrzése, az esetleges problémákról való gyors visszacsatolás, a szükséges „javítások”, megtorlások kivitelezése – ez mind technológiafüggő feladat, s így a technológia virtuózai, továbbfejlesztői szinte korlátlan ideig hatalomban maradhatnak. „Kétségtelenül elképzelhető volt egy olyan társadalom, amelyben a *jólét* a személyes tulajdon és a luxuscikkek tekintetében egyenlő elosztásra kerülne, miközben a *hatalom* egy kis privilegizált kaszt kezében marad. Gyakorlatilag azonban az efféle társadalom nem állhatna fenn hosszú ideig. Ha mindenki egyként élvezné a szabadidőt és a biztonságot, akkor azok az embertömegek, akik normális esetben a szegénység által elbutítottak, kiművelhetnék magukat és megtanulhatnának önállóan gondolkodni; és ha ezt megtennék, előbb-utóbb rájönnének, hogy a kiváltságos kisebbségnek semmiféle funkciója nincs és elsöpörnék. Hosszú távon egy hierarchikus társadalom csak a szegénységre és a tudatlanságra alapozhatja a létét”.¹⁸⁹

Az ipari termelés, a javak nagy tömegű előállításával mellett is lehet egy társadalom szegény, ha a háborúk révén a megtermelt javakat megsemmisítik, a tömegeknek pedig jóformán nem juttatnak belőlük semmit, így a munkája miatt elfoglalt, kihasználta, alulfizetett, egyről a kettőre soha el nem jutó egyén folyamatosan foglalkoztatható, irányítható, nevelhető. Magától értetődő, hogy a művészet és a tudomány ilyen körülmények között nem virágozhat, a tudomány haditechnikává silányul, és mindaz, ami az életet a polgári létmódban előre vinné, megszűnik. „Az új arisztokrácia legnagyobbbrészt bürokratákból, tudósokból, technikusokból, szakszervezeti szervezőkből, propagandistákból, szociológusokból, tanárokból, újságírókból és professzionális politikusokból épült fel. Ezeket az embereket, akik a jól fizetett középosztályból és a munkásosztály felső rétegeiből származtak az ipari monopóliumok és a központosított kormányzás sivár világa formálta és terelte össze. Az elmúlt korok elitjéhez viszonyítva kevésbé voltak fősvények, luxusra vágyók, éhesebbek voltak viszont a puszta hatalomra, és, mindenek felett tudatosabban tették a dolgukat, és jobban odafigyeltek arra, hogy letörjék az ellenállást. Ez az utolsó különbség volt a döntő. A maiakkal összehasonlítva, minden hajdani zsarnokság félgőzzel és

¹⁸⁸ Michael Yeo: *Propaganda and Surveillance in George Orwell's Nineteen Eighty-Four: Two Sides of the Same Coin*. Global Media Journal, Canadian Edition 3/2. 2010, 56.

¹⁸⁹ George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*. Penguin Books, England, London, 1990, 198.

hatástalanul működött. Az uralkodó osztályokat mindig megfertőzték valamilyen mértékben a liberális eszmék, és megelégedtek azzal, hogy mindenféle elvarratlan szálakat hagytak, csak a bűncselekményekre figyeltek oda, és nem érdekelte őket, hogy mi jár az alattvalóik fejében”.¹⁹⁰

Orwell és Huxley világa tulajdonképpen egy töről fakad: a technológia mindkét esetben elengedhetetlen szerepet játszik az elnyomás, a világméretű status quo kiépítésében és működtetésében. Huxleynál a technológia ajándék, a boldogságba dorongolt, kondicionált populáció mákonya, míg Orwellnél az egész életen át tartó tanulás, avagy averzív kondicionálás, a félelem, a brutális kontroll eszköze, de itt is csak eszköz az elnyomó kisebbség kezében, amellyel végleg eltüntetik az autonóm magatartás lehetőségét a társadalom minden tagja számára. Orwell ezzel a maga részéről már 1939 januárjában leszámolt, mondván „teljesen nyilvánvaló, hogy egy olyan korszakba süllyedtünk, amelyben ha a Vezér azt mondja, akkor kettő meg kettő öt lesz”.¹⁹¹ Az *Ezerkilencszáznyolcvannégyben* pedig megtalálta azokat a kereteket is – jórészt a hatalomvággyal vegyes hitványság szolgálatába állított technológiai vívmányok és általában a technokrata gondolkodás képében, amelyek segítségével rémvilágát minden addigi antiutópiánál valóságosabbá tette.¹⁹²

¹⁹⁰ Uo. 214.

¹⁹¹ George Orwell: Review of *Power: A New Social Analysis* by Bertrand Russell. In *An Age like This. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1920-1940*. Edited by Sonia Orwell and Ian Angus. Nonpareil Books, Boston, 2000, 376.

¹⁹² Az alapok tekintetében azonban nem tudott elszakadni a zamjatyini sémától. A *Mi-t* 1944 februárjában olvasta először, és említi is, hogy sok jó ötletet merített belőle egy előbb-utóbb megírandó, hasonló témájú könyvhöz. Két évvel később kritikát írt Zamjatyin antiutópiájáról, melyet ugyan magasabb színvonalúnak tartott, mint Huxley *Szép új világát*, de mégsem sorolta az első rendű könyvek közé. (George Steiner: True to Life. In *George Orwell: The Critical Heritage*, ed. by Jeffrey Meyers, Routledge, 1997, 372.) Ennek ellenére az 1984-ben számos ponton nyilvánvalóvá válik, hogy milyen mélyen inspirálta Orwellt a zamjatyini történet. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány alapvető szerkezeti elem: a Nagy Testvér és a Jótevő hasonlósága; az embertelen célokra használt technológiai vívmányok; a múlt eltörlésének vágya; a gondolkodás területének leszűkítése; a hatalom által tökéletesen átlátható társadalom, melyben egyetlen mozzanat sem maradhat rejtve (Zamjatyin üvegfalú házai és termikrofonjai, Orwell teleképei); az Egyesült Állam őrei, illetve Óceánia gondolatrendőrsége; az a tény, hogy a főszereplőknek kódja és nem neve van (Orwell főhőse a hatalom szemében 6079 Smith W); az elnyomott vagy időkeretek közé kényszerített szexualitás; mindkét főhős fizikai és pszichikai kinzása, majd „meggyógyítása”. George Steiner: Killing Time. In *George Steiner at the New Yorker* ed. by Robert Boyers, New Directions Books, New York, 2009, 103.

Az 1984 ugyanakkor ennek ellenére újszerű remekmű, köszönhetően Orwell azon szinte társadalompatológiai meglátásainak, melyek mára a védjegyévé váltak, mint például a duplagondol, az újbeszél, a párttagok-prolik dichotómia nagyszerű érzékeltetése, illetve a regény egész atmoszférája. Orwell kezére játszott a tehetségen és a lényeglátáson túl az a tény is, hogy a *Mi* megjelenése és saját regényének megírása között több mint húsz évet töltött a diktatúrák, a terror és a bürokrácia lélektanának megfigyelésével.

2.5. Nyüzgés, rohanás, felszínesség és vidám életuntság

Az idős Ray Bradbury egy 1999-es interjújában megkülönbözteti a képzelet születe történeteket, vagyis fantáziákat a tudományos-fantasztikus művektől, mégpedig a következőképpen: „Nem vagyok tudományos-fantasztikus író. Csupán egyetlen könyvet írtam, amely tudományos-fantasztikusnak minősül, ez a *Fahrenheit 451*. Minden más, amit írtam, fantázia. [...] a fantázia olyasmi, ami sohasem történhet meg, a tudományos-fantasztikus művek pedig arról szólnak, ami megvalósulhat”.¹⁹³ Ezt az állítását Bradbury kritikussai sem utasítják vissza. „A tudomány ritkán fordul elő Bradbury munkásságában, sokat szerepelteti ugyanakkor a gépeket, abban az értelemben, hogy mit tesznek hozzá egy társadalom – de nem a tudomány – fejlődéséhez.”¹⁹⁴ Állítása szerint Bradbury nem arra tett kísérletet sem az elmúlt fél évszázadban, sem regénye megalkotásakor, hogy megjósolja a jövőt, hanem arra, hogy megvédje.

A *Fahrenheit 451* egy részint Huxleytól, részint Orwelltől megismert világot mutat be, minthogy egy múltüldöző, könyvégető, de az emberi szórakozást maximálisan pártoló, a nímanddá tett átlagembert mindenféle technikai vívmánnyal elárasztó jövőbeli társadalomról szól. A főhős itt is agy mosott: Montag, az antitűzoltó, aki tűzoltó egyenruhájában és tűzoltófecs kendőjével a múlt eltörlésének eszköze. Társaival szirénázó tűzoltóautóval érkezik oda, ahová a besúgók irányítják őket, ahol fennáll a könyvrejtegetés gyanúja. Lángszóróval pusztítják el e veszélyesnek ítélt és gyűlölt objektumokat, melyek dacolnak a világban uralkodó egyengondolattal – ezért a tűzoltók különös és fontos személyek a tűzbiztos házak korszakában, a béke és a nyugalom letéteményesei. Montag az uralkodó ideológia elsőrendű szolgája, a Lenin-fíúk és az SS-legények buzgalomával végzi feladatát, a pusztításban perverz öröm vezérli: „arcán a lángok hatalmába került férfiak vad vigyora ült. Tudta, hogy amikor majd visszamegy a tűzoltóságra, feketére mázolt pojáca-önmagára kacsinthat a tükörben. Később, elalvás előtt ismét tudatában lesz az arcizmaiba égett tüzes vigyornak a sötétben. S ezt a vigyort ki tudja mióta már, semmi sem tudta letörölni az arcáról”.¹⁹⁵

Ebben a jövőbeni világban az olvasás, a tudás és a tapasztalat elraktározása törvényellenes, a vizuális kommunikációt a négyzetméternyi televíziókészülékek és a

¹⁹³ Steven L. Aggelis: *Conversations With Ray Bradbury*. University Press Of Missisipi, Jackson, 2004, 185.

¹⁹⁴ Gary K. Wolfe: The Frontier Myth in Ray Bradbury. In *Bloom's Modern Critical Views: Ray Bradbury*. Infobase Publishing, 2001, 105.

¹⁹⁵ Ray Bradbury: *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, New York. 1980, 4.

képregények uralják, aminek egyenes következménye, hogy a történelem és az irodalom megszűnik létezni. Montag például szentül hiszi, hogy olyasmi, mint tűz-*oltó*¹⁹⁶ sohasem létezett, hogy munkaadó szervezetének mindig is a tűzgyújtás volt a rendeltetése, hogy az első tűzoltó Benjamin Franklin¹⁹⁷ volt, és hogy a házak – akárcsak a regénybeli jelenben – a múltban is tűzbiztosak voltak, tűzre tehát csak akkor volt szükség, ha az állam veszélyt hordozó dolgok megsemmisítését várta el a tűzoltóságtól.

Montag élete azonban egy napon kisiklik, a boldog kretenitás vágányáról leugrasztja egy fiatal lány, Clarisse, az új szomszéd megjelenése, akinek veszélyes, antiszociális hobbija van: a gondolkodás. A lány a regényben katalizátor-figura, a „rendszerrel” szembe kerülő főhős gyors eszmélését hivatott elősegíteni.¹⁹⁸ Beszélgetéseik során dominóként borulnak fel Montag gondolatsablonjai, rádöbben, hogy nem boldog, csúcstechnológiával felszerelt lakása, depressziós felesége és voltaképpen semmiről sem szóló élete korántsem irigylésre méltó. Ráésszmél, hogy sodródik valami homályos, kezdet és múlt nélküli folyamatban, megsemmisítve a könyveket, amelyekről azt sem tudja, hogy voltaképpen micsodák. A Montagot körülvevő sivár, irodalom és történelem nélküli, szellemtelen világban népbetegség a depresszió, rutinos, gyomormosó és vérátömlesztő gépekkel felszerelt kisiparosok járnak a várost, hogy visszahozzák az életbe és a fogyasztásba, a zombiként végigélt konzumkultúra kebelére – mintegy gépként megjavítva – a naponta önmagukat tucatjával öngyilkosságba altatózó szerencsétleneket.

A világ – veszi észre Montag – élhetetlen: az emberek rohannak, nincs idejük egymás számára, otthon pedig nem beszélgetnek, televíziójukat bámulják, és interaktív színdarabokban vesznek részt a képernyő előtt. Az autók száguldanak, lassítani bűn, az útmenti reklámtáblák pedig abnormális méretűek, hogy a kötelező száguldás mellett is értelmezni lehessen őket.¹⁹⁹ A fiatalok megszokott világa a folyamatos sport, tv-nézés, az iskolában a filmre vett tanár előadását kell bámulniuk ahelyett, hogy kommunikálnának

¹⁹⁶ fireman

¹⁹⁷ A Benjamin Franklin által 1790-ben alapított tűzoltósának – a *Fahrenheit 451* világában legalábbis – az volt a rendeltetése, hogy a gyarmatokon angol nyelvű könyveket semmisítsen meg. Az intézmény öt szabály alapján végezte magasztos feladatát: 1. Reagálj a riadóra gyorsan; 2. Gyűjtsd meg a tüzet nyomban; 3. Égess el mindent; 4. Tégy jelentést a tűzoltóságon; 5. Várd készenlétben az újabb riadót. Uo. 37.

¹⁹⁸ David Seed: *The Flight from the Good Life: "Fahrenheit 451" in the Context of Postwar American Dystopias*. In.: *Journal of American Studies*, 28/2, 1994, 233.

¹⁹⁹ A száguldást ha nem is kötelezővé, de választhatóvá tették 1978-ban az NSZK hatóságok az autópályákon. A döntés részint technológiai, részint kereskedelmi ihletettséű volt. Paul Virilio *Az ösbaleset* című tanulmányában bemutatja a döntés magyarázataként felhozott indokot: „ha 150 vagy 200 km/h sebességre képes járműveket 130 km/h sebességre ítélik – így érvelnek a német autógyártók –, akkor a technikai haladást, és általa a német ipar világszertei helyét ítélik el és ezzel a munkanélküliségnek nyitnak utat. [...] E felfogás szerint a közutak áldozatai egyúttal a haladás áldozatai. Minden egyes autóvezető ezáltal a technikai haladás érdekében tesztpilótává válik.” Paul Virilio: *Az ösbaleset*. In.: *A későújkori józansága I.* (Szerk.) Tillmann János. Göncöl kiadó, Budapest. 1994. 209.

egymással vagy tanáraikkal, szabadidejükben pedig autóval száguldoznak vagy egymásra lövöldöznek. Az emberek mind ugyanazt mondják és teszik, a fogyasztói társadalom által beléjük sulykolt értékeket bőförik vissza az élet minden színterén.

A regénybeli jelenhez való eljutást, a társadalom szellemi leépülését Bradbury a mű meghasonlott főhősébe lelket önteni kívánó tűzoltóparancsnok szavain keresztül láttatja. Beatty kapitány felvázolja könyvégetéstől megcsömörlött beosztottja számára közelmúlt eseményeit, kezdve a tömegkultúra elterjedésével, az ezzel párhuzamos színvonalésással, folytatva a színvonalés hatványozódásával, a kultúra leépülésével és elsekélyesedésével. „Lerövidült az iskoláztatás ideje, meglazult a fegyelem, a filozófia, a történelem és a nyelvek kikoptak, a helyesírás fokozatosan háttérbe szorult, míg végül teljesen semmivé lett. Csak a munka számít, s utána mindenkinek felett a szórakozás. Minek megtanulni bármit, ha minden gombnyomásra, kapcsolók és fogantyúk elfordítására működik”.²⁰⁰

A sport, a zsvivaj, a kötelező társas élet, – melyben mindenki akaratlanul ellenőrzi a másikat – eluralkodása a mindennapokon már önmagában kivédhetetlen csapás, e mellé sorakoznak a képregények, filmek, tv-játékok tízezrei azt sugallva, hogy mindenki hajszolja a boldogságot, rohanjon valahonnan valahová napi munkája után. A házaknak jó ideje már verandája sincs a kertvárosokban, nehogy valahol összejöhessen a család egy beszélgetésre.²⁰¹ Tudatosan építenek a tudat alatti manipulációs technikákra a mindenre odafigyelő, mindent irányító „operátorok”, az egész társadalmat folyamatosan kalibrálva, mintha egy keverőpulton dolgoznának.

A *Fahrenheit 451* világából kikopott a kritika lehetősége: bármiről próbáltak komolyan beszélni vagy írni, az valamilyen kisebbséget sértett, az ellen valaki tiltakozott, a tömegeket kizárólag a semleges irományok, a giccs volt képes politikailag korrekt elfoglaltsághoz juttatni, az értelmiség pedig gyáván hallgatott. Minthogy a könyvek csak ellentéteket szítottak a jól idomított közönség idővel nem is vásárolta őket. A mű oldalakon át foglalozik a kisebbségeknek való kedvezés túlzásokba eső, ostobaságig fokozott, káros hatásaival, világosan rámutatva, hogy mivé válik a demokratikus társadalom, ha elszabadulnak benne a jogok. „Vegyük példának okáért civilizációnk kisebbségeit. Minél nagyobb a népesség, annál több a kisebbség. Vigyázzunk, nehogy megsértsük a kutyásokat, macskatartókat, orvosokat, ügyvédeket, mormonokat, baptistákat, unitáriusokat, másodgenerációs kínaiakat, svédeket, olaszokat, németeket, texasiakat,

²⁰⁰ Ray Bradbury: *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, New York. 1980, 59.

²⁰¹ Jack Zipes: Mass Degradation of Humanity and Massive Contradictions in Bradbury's Vision of America in *Fahrenheit 451*. In *Bloom's Modern Critical Interpretations: Fahrenheit 451*. Infobase Publishing, New York, 2008, 8.

brooklyniakat, oregoniakat, esetleg a mexikóiakat. Az adott könyvben vagy tv-műsorban megjelenő karakterek véletlenül sem azonosak egy valóságos festővel, térképésszel vagy műszerésszel sem. [...] Szerzők, telve ördögi gondolatokkal, zárjátok el az írógépeiteket! Megtették. [...] Nem a kormány intézte így, nem volt kényszer vagy cenzúra. A technológia, a tömegtermelés és a kisebbségek nyomása vitte véghez a trükköt, hála Istennek. Manapság nekik köszönhetően örök vidámságban olvashatjuk a képregényeket, a jó öreg önvallomásokat és kereskedelmi értesítőket. [...] Egyformának kell lennünk. Nem mindenki születik szabadnak és egyenlőnek, mint ahogy az alkotmány mondja, de mindenkit egyenlővé tesznek. Mindenki a többiek képmása, így mindenki boldog, nincs széthúzás, vetélkedés”.²⁰²

Jól látható a fegyelmző társadalom működése Bradbury megvilágításában: az állam elindít egy folyamatot, a köztudatba dob valamit, ami egy egészséges, célokkal és öntudattal rendelkező közösségben fel sem merülhetne, s az ötletet a tömeg örömmel fogadja – minthogy a gondolkodás nyugétól szabadulhat meg általa. A tömeg tehát választ, nem diktátumot teljesít – majd alulról jövő kezdeményezésként számtalan úton-módon kikényszeríti az újdonságokat, persze állami segédlettel (jogvédelem, oktatási reform, vagy az e trendeket bírálók megbélyegzése²⁰³), mígnem létrejön a sekélyesség és középszerűség birodalma. Beatty kapitány szavai végigvezetik az olvasót az amerikai konformizmus kialakulásának grádicsain, majd láttatják az alternatív jövőt, melyben az ipari és technológiai vívmányok, a média, a minden lakásban elhelyezett televízió mutat példát, életstílust mindenkinek. Az irány – akárcsak Huxleynál – véletlenül sem a transzcendencia, hanem a legalantasabb létmódok felé mutat.

Bradbury mintha belelátott volna a 20-21. század fordulójának audiovizuális világába és design-jába. A *Fahrenheit 451*-ben az emberi lét legfontosabb kelléke, a televízió falnyi méretű, kikerülhetetlen tárgy (többnyire a lakások összes falán van egy készülék), amely nem pusztán a szobában van, hanem körülveszi, mintegy birtokolja tulajdonosát. A regényben ábrázolt műsorok kusza ostobasága is korunkat idézi. „Az egyik falon egy nő egyszerre mosolygott és narancslevet ivott. Hogy képes mindkettőt egyszerre csinálni – tűnődött Montag zavartan. A többi falon ugyanez a nő volt látható, amint röntgensugarakkal átvilágított testében a néző nyomon követhette az elfogyasztott ital útját egészen a gyomráig. A szoba hirtelen rakétává változott, mely a felhőket szelte, majd a

²⁰² Uo. 62.

²⁰³ McCarthy idejében, a *Fahrenheit 451* születésekor például kommunistának, korunkban éppen (megint) nácinak, fasisztának, valamint a legújabb leleményként terroristának.

zöldeskék tengerbe csapódott, ahol kék halak vörös és sárga halakat ettek. Egy perccel később egy rajzfilmben három bohóc hahotázva kaszabolta le egymás végtagjait. Két percre rá a szoba egy sugárhajtású autóversenyt mutatott, az autók vadul köröztek az arénában, majd összeütköztek, visszatolattak és ismét egymásnak hajtottak. Montag emberi testeket is látott repülni a levegőben.²⁰⁴

Montag regénybeli eszmélése során lelkiileg újból emberi alakot ölt, kimenekül a városból, a technológia lüktetéséből, és eljut az erdőbe, ahol a könyveket szó szerint megtanuló, a még el nem pusztított emberi tudást a jövőnek megőrző remetéek rejtőzködnek. Eközben a civilizált kultúrátlanság világát is csapás éri: küszöbön áll az atomháború, mely a primitív, erkölcstelen és hedonista társadalom céltalan zakatolásának egyenes következménye. A remetéek vezére, Granger így magyarázza ezt a végkifejletet: „Élt egyszer, időszámításunk előtt egy átkozottul ostoba madár, amit főnixnek hívtak és párszáz évenként máglyát rakott, elégetve magát. Talán ő volt az ember első unokatestvére. De akárhányszor is égette el magát, mindig újjá született. Úgy tűnik mi is ezt tesszük újra meg újra, de egy dologban különbözünk a főnixtől. Tudatában vagyunk az összes ostobaságnak, amit ezer éve művelünk, és minthogy tudunk róla, hisz látjuk magunk körül, eljöhét a napja, hogy abbahagyjuk e halotti máglyák építését, és beléjük ugrunk”.²⁰⁵ Bradbury regénybeli optimizmusa az elembertelenedett civilizáció önpusztító végzete utáni építkezésen alapul, melyet a kívülállók, a könyvrejtegetők, a szeparatisták, a törvényen kívüliek kezdeményezhetnek. E csoport vezérének, Grangernek a neve visszamutat az amerikai múltba: az 1860-70-es évek civilizációból kivonuló protestálóra utal, akiknek szintén Granger nevű vezérük volt. A csoport az agrártelepüléseket átformáló kapitalizmus elleni tiltakozásul, hagyományos értékeik védelmében utasította el a modernizációt.²⁰⁶

Bradbury nagyban leegyszerűsíti a karaktereket, alapvetően kétféle szereplővel dolgozik: az élőhalottként egzisztáló, a „demokrácia” kívánalmainak ellenállni képtelen, fogyasztással meghatározható tömegemberrel, valamint a renitens „könyvolvasóval”, aki több dimenzióban is képes gondolkodni, tervezni, vágyakozni. Figyelmeztetéseit azonban nem egyszerűsíti le ennyire, nem pusztán azt jövendőli, hogy az ember televízió függő fogyasztógépként végzi a nyugati társadalmakban. Fontosabb ennél az a félelme, hogy az anti-intellektualitás, az etalonná váló ostobaság mértéktelenül elterjed, és a csorda

²⁰⁴ Ray Bradbury: *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, New York. 1980, 102.

²⁰⁵ Ray Bradbury: *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, New York. 1980, 177.

²⁰⁶ David Seed: *The Flight from the Good Life: "Fahrenheit 451" in the Context of Postwar American Dystopias*. *Journal of American Studies*, 28/2, 1994, 239.

egyszerűen kiröhögi azt, aki tanul, képzí magát.²⁰⁷ „Azáltal, hogy az iskolák több futót, ugrót, zokét, bukmékert, kapust, csatárt, repülőt és úszót képeznek kutatók, kritikusok, tudósok vagy képzelőerővel bíró, teremtésre képes emberek helyett, az 'intellektuális' szitokszóvá vált, s megérdemelt helyére került”.²⁰⁸ A *Fahrenheit 451* híján van a politikai összefüggéseknek, mindössze annyit tudunk, hogy egy „hatalmas civilizációról” van szó, de ezt a hiányosságot betudhatjuk Bradbury jóstehetségének. Noha a regény a McCarthy korszak hidegháborús légkörében született, a benne megjövendőlt politikai korrektség és a normává emelt primitívség, pontosabban civilizált kultúrátlanság nagyonis maivá teszi a történetet.

Az ember e sivár talajon könnyen folyamosodhat a benne élő destruktív elemhez, minthogy kreatív oldala – a technológiai újítások létrehozatala kivételével – nagymértékben visszaszorul, s ez a jövőjébe kerülhet Baradbury szerint. A nyugati kultúra örökségének módszeres felszámolása, a múlt megtagadásának normává tétele könnyen kihúzhatja a talajt a mindig újdonságra áhító, gyökereiktől egyre távolabb kerülő tömegek talpa alól. A *Fahrenheit 451*-ben ábrázolt társadalom mozgatórugója a felelőtlenség,²⁰⁹ a problémákkal való szembe nem nézés, a zavaró tényezők – a múlt, a történelem, a felelősség, illetve az ezeket egybe foglaló kultúra – megsemmisítése. Végül a nyugalom megzavarására alkalmas gondolatokat tartalmazó könyvek elégetése és néhány ostobává tett generáció felcseperedése után egy technológiából, fogyasztásközpontú viselkedésből és a javak előállításához szükséges munka világából álló, lélektelen, primitív civilizáció születik. Bradbury mindazonáltal nem gépellenes, a gépek szerinte csak üres kesztyűk, s a kéz, mely magára húzza őket, cselekszik jót vagy gonoszat.²¹⁰

A történetből kiolvasható az a lehetőség, hogy a legmodernebb kor kapitalizmusa egyéniségvesztéshez, sztereotip tömegviselkedéshez vezethet, melynek végeredménye olyasmi, mint amire Gastev vágyott az 1920-as évek Szovjetuniójában az átlagember átalakítása, illetve újrateremtése során. A kapitalizmus végső soron ugyanolyan egyformán cselekvő és gondolkodó masszát gyúr a társadalom tagjaiból, mint amelyet a bolsevik agytröszt erőltetett az általa birtokolt területek populációira. A különbség az, hogy

²⁰⁷ Steven E. Kagle: *Homage to Melville: Ray Bradbury and the Nineteenth-Century American Romance* In *Fahrenheit 451*. In *Bloom's Modern Critical Interpretations: Fahrenheit 451*. Infobase Publishing, New York, 2008, 28.

²⁰⁸ Ray Bradbury: *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, New York, 1980, 62.

²⁰⁹ Donald Watt: *Burning Bright: Fahrenheit 451 as Symbolic Dystopia*. In *Bloom's Literary Themes: Alienation*. ed. Harold Bloom, Infobase Publishing, 2009, 76.

²¹⁰ Jack Zipes: *Mass Degradation of Humanity and Massive Contradictions in Bradbury's Vision of America in Fahrenheit 451*. In *Bloom's Modern Critical Interpretations: Fahrenheit 451*, Infobase Publishing, New York, 2008, 11.

míg a szovjet elnyomás könnyen beazonosítható eszközei (Cseka, GPU, stb.) és grafomán vezetői nyíltan vállalták céljukat, addig a kapitalista „operátorok” szelíden, demokratikusan, a tömegek felhatalmazásával, ám mégis a színpalak mögötti opálos homályban terelgetik olyan irányba a társadalmat, melynek tanulmányozása a Huxley és Bradbury-féle gondolkodókat antiutópiák megírására készítette.

Mordecai Roschwald²¹¹ szociológus 1958-ban írt *Quo Wadis America?* Című tanulmányában társadalomtudósként igazolta a Bradbury és a II. világháború utáni korszak antiutópikus vonulata által feszegetett probléma súlyos voltát. „Az emberiséget számos fizikai veszély fenyegeti korunkban, olyanok, melyek felülmúlják az előző generációk rémálmaid. De az atomháború nem az egyetlen átok, ami az atomkort sújtja! Az alapvető morális normák erejének csökkenése, a hamis hatalom imádata, a hagyomány eltűnése, a család széthullása, az alapelvek nélküli oktatás – e veszedelmeket spirituálisnak nevezhetjük ugyan, de nem választhatók el az emberi civilizáció materiális és fizikai sajátosságaitól. Ezekre figyelmeztetni és harcolni ellenük, az emberi túlélés harcmezejének második frontvonalára lehet, de az emberi méltóságért folytatott harc terén ez az elsődleges feladat”.²¹² Roschwald *The Concept of Freedom* (1969) című későbbi írásában is folytatja e rendszer boncolgatását, mely a szabadságot visszaszorító, mechanizált mindennapok képében veszi el az emberi kiteljesedés lehetőségeit. Az ember a természet elleni harcában prométheuszi képességek birtokában, a technológiára támaszkodva olyan életkörülményeket teremt, amelyek a múlt státus-és osztálykülönbségeit sikeresen felülírhatják az amerikai demokráciában – állítja – de közben saját lehetőségeit, képességeit korlátozza, degradálja a tény, hogy az uralkodó fogyasztói ideológia egyfajta pavlovi-watsoni-skinneri látásmóddal tekint a tömegekre. Az amerikai életstílust Roschwald szerint egyrészt a törvények, másrészt a divat tisztelete jellemzi – tehát nem a morál, az esztétikum, vagy a társadalmi működést régóta jól segítő szokások az irányjelzők, hanem a mindig változó kívánalmak követése – a törvény szabta kereteken belül.²¹³ Ugyanezt állítja Bradbury is: a törvény lesújt arra, aki nem az aktuális életfelfogás szerint él, aki nem elég naprakész az instabil, folyton változó vezérelvek és patológussá csigázott vágyak világában.

A *Fahrenheit 451* azt is megmutatja, hogy a fejlett technológia használata, a kegyetlenségek mindennapi folyama televízió keresztül mekkora morális deficitet

²¹¹ Aki maga is írt *Level 7* címen egy, a technológia problematikáját taglaló antiutópiát 1949-ben.

²¹² Mordecai Roschwald: *Quo Wadis America?* Modern Age, 1958, Spring, 198.

²¹³ Mordecai Roschwald: *The Concept of Freedom: A Framework for the Study of Civilizations*. Philosophy and Phenomenological Research, 30/1, 1969, 107.

eredményez. Megelőlegezi a kábeltelevíziók által helikopterről közvetített autós üldözéseket, a minden híradóban helyet kapó, biztonsági kamerákkal rögzített terrorcselekmények és egyéb brutalitások, valamint a fotelből követhető háborúk világát, és az ehhez viszonyuló néző lelkeségét is. Montag menekülése a városból a televízió nézők számára szórakoztató reality show, a földön és a levegőből kamerákkal követik útját, a lebegő rendőrök és a földön rá vadászó elektromos kopó nyújtotta színelőadást. Így részben a tömegember a haditechnika élményéből, a távoli, a néző számára csak a képernyőn, elektromos jelek által megjelenő ember szenvedése, agóniája már alig megrendítő, sőt megszokott, igényelt, a műsorkészítők számára kötelezően beillesztendő blokk, mint a reklám vagy az időjárás jelentés. Az így közvetített, folyamatosan láttatott gyilkolás és katasztrófa felhívja az alapvető morális gátlásokat, látványossággá, vagy éppen mókává változtatva a szenvedést.²¹⁴ E tényezőnek is szerepe van abban, hogy a szolidaritás, a felelősségvállalás példái igazi szenzációként jelenhetnek meg a médiában, mint érdekes és természetellenes színpontok a versenyen alapuló demokratikus társadalmak rideg, elidegenült világában.

²¹⁴ M. Camara: *Ray Brdbury's Fahrenheit 451: Themes and Aesthetics*. Annales de l'Université Marien Ngouabi, 2007, 8/1, 77.

2.6. Emberszelídítés a polgári társadalom kopott díszletei között

„Szomorúan legépeltem egy új címet – *A Clockwork Orange* – és azon töprengtem, hogy miféle történet illeszthető hozzá”²¹⁵ – írja önéletrajzában regénye címeről Anthony Burgess. Már a furcsa, megfajtásra váró cím – Óramű narancs²¹⁶ – is azt mutatja, hogy az olvasónak igencsak igénybe kell vennie asszociációs készségét, ha e nem mindennapi regénybe belefog. A szerző számos satirikus, meghökkentő művében az élet meglepő szemléletéről ad tanúbizonyságot, de a *Clockwork Orange*, hatásánál fogva jóformán a védjegyévé vált. Burgess később szívesen megszabadult volna e megítéléstől, főként azután, hogy Stanley Kubrick zseniális filmet forgatott (1971) a mű alapján a szintén briliáns Malcolm McDowell főszereplésével, valódi esztétikai élménnyé magasztosítva az erőszakot.

A regény a tudománykritikai szakirodalomban gyakran helyet kap, egyfajta viszonyítási pontként, példaként,²¹⁷ de *Clockwork Orange* kódnévvel a brit titkosszolgálat is végzett viselkedésmódosító kísérleteket,²¹⁸ illetve egyéb, a bűnözők magatartásának megváltoztatását célzó programok gyűjtőnévét is Burgess regénycímétől kölcsönözték.²¹⁹ „Az óramű hasonlat egyaránt régi tradíciója a nyugati természet-és társadalomtudományoknak. Az emberi viselkedés kiszámításáról és irányításáról való ábrándozás a társadalom irányításáról és a viselkedés megváltoztatásáról szóló rémálmokhoz vezetett. 1962-ben e viselkedéstudományi és társadalomtudományi modellek kifejtése került Anthony Burgess legismertebb munkájának, a *Clockwork Orange*-nak a középpontjába”.²²⁰

²¹⁵ Anthony Burgess: *You've Had Your Time*. William Heinemann Ltd. 1990, 26.

²¹⁶ Mely a maláj orang, azaz ember szó használatával óramű-embernek is fordítható. Burgess, mint nyelvész nagyon kedvelte a szavakkal való játszadozást.

²¹⁷ William Leiss: *Ideology and Science*. *Social Studies of Science*, 5/2, 1975, 194. „A behaviorista társadalomtudományok ma még egy történelmi elmaradástól szenvednek; de, ahogyan arra a disztópikus regények a *Mi-től* a *Clockwork Orange*-ig rámutatnak, végül az emberi környezet és az egyén személyiségének mesterséges átaliakítása válik az instrumentális ész épületének legfőbb alapjává.”

²¹⁸ Pat J. Gehrke: *Deviant Subjects in Foucault and A Clockwork Orange: Congruent Critiques of Criminological Constructions of Subjectivity*. *Critical Studies in Media Communication*. 18/3 2001, 274.

²¹⁹ „A *Clockwork Orange* módszer során a viselkedéskutatók elektródákat erősítenek a fogvatartott bőréhez, kamaszlányok és meztelen fiúk képeit villantják fel előtte a képernyőn és ezzel egyidőben elektromos sokknak teszik ki.” David J. Rothman: *Behavior Modification in Total Institutions*. *The Hastings Center Report*, 5/1, 1975, 22.

²²⁰ Pat J. Gehrke: *Deviant Subjects in Foucault and A Clockwork Orange: Congruent Critiques of Criminological Constructions of Subjectivity*. *Critical Studies in Media Communication*. 18/3 2001, 270.

Burgess nagy múltú elméletet kritizál művében, a kortárs pszichológiai és pszichiátriai gondolkodásmód egyik vezető irányzatát, a behaviorizmust,²²¹ illetve az ezen eszme hozadékaként kidolgozott eljárások, technikák alkalmazását. Tágabb értelemben ugyanakkor nem e kezelések ellen tiltakozik, hanem a kezelés egész elmélete ellen: hogy a tudomány nem a problémát célozza (a szétmálló társadalmat, az anómia okát), hanem az okozatot vagy áldozatot, aki képtelen adaptálódni az élheterlen világhoz. Burgess az eltorzult világba visszadobott, maradék cselekvőképességétől is megfosztott, tehát korábbi, nyomorult mivoltának megtöbbszörözésével „kikúrált” emberi lény létrehozása ellen emeli fel a szavát.

A behaviorista vizsgálódások területe szigorúan az állati vagy emberi koponyán belül helyezkedett el, az eredmények e néhány köbcentiméterből kiindulva építették fel a tudati folyamatot, kizárva az egyéb, évezredes feltételezéseket. Előtérbe került a környezet szerepe a viselkedés alakításában, vagyis a tanulás, mely laboratóriumi körülmények között leginkább kondicionálásként volt kivitelezhető. Watson sokat idézett mondása volt, hogy ha egészséges csecsemőket kaphatna, akkor saját laboratóriumi világában felnevelve őket, azzá válhatnának, amivé csak akarná: lehetne belőlük orvos, ügyvéd, művész, vagy éppen koldus, esetleg tolvaj is, és ebbe öröklött tulajdonságaik nem szólhatnának bele.²²² Watson a kondicionálást a Pavlov által bejártatott módszerekre alapozta, annak mintájára, ahogyan a környezet is formálja az állatot, és a leghatékonyabb adaptációs technikákra veszi rá a sikeres létfenntartás érdekében. E módszereket fejlesztette tovább B. F. Skinner, aki a társadalmi és az emberi viselkedés megváltoztatását tartotta elsődleges céljának. Skinner komolyan hitt abban, hogy a viselkedésmódosítás technológiájával az emberi élet és a társadalom problémái megoldhatók – feltéve, hogy az emberek lemondanak az egyéni szabadság illúziójának kergetéséről.

²²¹ A 19. század végén a pszichológia igyekezett empirikus tudományként megalapozni magát, ám az e tárgykörrel foglalkozó laboratóriumok – mint például Wundt Németországban, vagy James Amerikában – nem az elmét, hanem a tudatosságot vizsgálták introspekción alapuló beszámolók segítségével. Az empirikus adatfelhalmozás és elemzés terén ez a megoldás zsákutcát jelentett, mérhető eredményeket ígért ugyanakkor egy másik irány, az állatok viselkedésének tanulmányozása, befolyásolása. E kutatási eredmények birtokában összehasonlító vizsgálatokat lehetett végezni az emberi viselkedés vonatkozásában is. J. B. Watson 1912-ben tartott híres előadásain kijelentette, hogy a pszichológiának a viselkedéssel kellene foglalkoznia ahelyett, hogy meddő tapogatózásokat tesz a tudatosság terén, s ezt a nézetet az angolszász akadémikus pszichológia hamar el is fogadta. Az így megalapított behaviorista mozgalom az állati és emberi viselkedést leíró tudományos irányultságként határozta meg magát. A viselkedés megváltoztatására, irányítására tett kísérletek folytatása azért is előnyösnek bizonyult, mert a lélekre, az elmére vagy a tudatosságra vonatkozó filozófiai hipotézisek nem zavarhatták az inger-válasz összefüggéseket kereső publikációk eredményeit, az új tudománynak így nem kellett a régi kérdésekkel és elméletekkel foglalkoznia. Leslie Stevenson & David Haberman: *Ten Theories of Human Nature*. Oxford University Press, 1998.

²²² Uo. 192.

Skinner azt vallotta, hogy az emberiség legnagyobb hányada rendre vágyik, azt pedig tapasztalta, hogy a rend még a legdemokratikusabb körülmények között sem jöhet létre, ezért olyan rendteremtők működését látta szükségszerűnek, akik a legmegfelelőbb alapelvek mentén újraszervezik a társadalmakat. „Az emberi viselkedés úgynevezett ’demokratikus filozófiája’ egyre inkább konfliktusba kerül azzal a tudományos igényű ügymenettel, mellyel a világ dolgait intézni kellene. Ha a helyzet tartósan ilyen marad, a demokrácia végcéljai hosszú távon elérhetetlenek maradnak”.²²³ Skinner nem sok különbséget látott a tudomány és a technológia között, úgy vélte, hogy a tudomány nem pusztán felfedi, és lehetőleg előre látja a történéseket, hanem azokat irányítani is kell.²²⁴ A társadalmak egyéb vezérlő elveit, mint például a vallást mérő manipulációs technikának tartotta, az értékítéletekről pedig az volt a véleménye, hogy a társadalmi csoportok egymásra gyakorolt nyomása következtében állnak elő. Az ember a tanulás által felépített egység Skinner szerint, így a vágyak, a hit, az érzelmek, a szándékok és döntések, vagy a tudatalatti mind tudományosan vizsgálhatatlan dolgoknak tekinthetők.²²⁵

Eszerint ember a tanulás által formálható, célzottan a megfelelő irányba fejleszhető, hibás viselkedési mintái pedig ugyanígy kioltathatók. Egy jól működő társadalom tagjai jól informáltak, képzettek, jól viselkedő és produktív lények, ilyenné viszont csak akkor válhatnak, ha nem önös érdekeket vagy propagandacélokat követnek, mert ebben az esetben a társadalom számára az egyénben rejlő lehetőségek nagy része elvész. A kísérleti tudomány módszere Skinner szerint számos alakot ölthet: nem kell becipelni a céltárgyat a laboratóriumba, hanem a világot kell laboratóriummá változtatni, feladva a pszichológusok bátortalan hozzáállását. A társadalmi haladás toporog, mert az iskolákban a liberális tantervek kaotikus és sikertelen alkalmazásával bíbelődnek, míg a pszichológiai technikák élvonalát a reklámszakemberek, propagandisták és demagógok alkalmazzák, tehát tudománytalanul, szabadon garázdálkodhatnak Amerikában, kimondottan káros folyamatokat indítva el.²²⁶

Skinner célja egyértelmű: egy jól működő társadalom felépítése, ésszerűen – és nem csapongó véletlenszerűséggel összetákolt követelmények mentén – oktatott emberekkel, akik nem önérdékkövető, atomizált tömegként viselkednek. Ezen új világ létrehozatalához a technológia minden fajtáját be kell vetni: „belépünk abba a korba,

²²³ B. F. Skinner: Freedom and the Control of Men. In B. F. Skinner: *Cumulative Report*. Appleton-Century-Crofts 1961, 3.

²²⁴ Leslie Stevenson & David Haberman: *Ten Theories of Human Nature*. Oxford University Press, 1998, 193.

²²⁵ Uo. 195.

²²⁶ B. F. Skinner: Current Trends in Experimental Psychology. In B. F. Skinner: *Cumulative Report*. Appleton-Century-Crofts, 1961, 228.

amelyben vegyi úton irányíthatjuk az emberi viselkedést. Erre a célra drogokat használnak amióta az első ember szándékosan lerészegedett. Most azonban jobb drogokkal rendelkezünk, és nem csak az idegesség enyhítésére, vagy egyéb hasonló célokra használhatjuk őket. Kormányunk valószínűleg nem habozna bevetni egy olyan drogot, amelyet a személyzet csata előtt adna be a katonáknak, így küszöbölve ki a félelem minden jelét, megfosztva az egyént az evolúció hosszú folyamata által belé táplált védekező mechanizmusoktól. A nem túl távoli jövőben a normális, mindennapi életben a motivációs és érzelmi állapot bármely vágyott irányba történő befolyásolása céljából drogokat fogunk használni. [...] A módszerek, amelyekkel az emberek más emberek viselkedését átalakítják, változnak, így az etikai szabályoknak is változniuk kell”.²²⁷ Burgess realista volt, míg Skinner – minden tudományossága mellett is – idealista: tudományos alapon megszervezett társadalomról beszélni nyilvánvalóan badarság, az egyént átalakító pszichológiai-vegyi technika alkalmazása ugyanakkor lehetséges.

Az 1960-70-es évek alatt tovább fejlődtek a viselkedésmódosító technikák – mint például az averziós terápia – folyamatos muníciót szolgáltatva ezen eljárások kritikusainak. 1965 és 1975 között averziós terápiák százairól közöltek tanulmányokat az orvosi és pszichológiai folyóiratok,²²⁸ melyek helyszínül egyaránt választottak börtönöket, kórházakat vagy magánrendelőket. Burgess regényének mondanivalója az, hogy az államot és a tudományt nem szabad naiv módon a civilizáció vitathatatlan védelmezőiként kezelni.²²⁹ A bűnözők, akikkel szemben az állam a civilizációt védelmezi, szintén az állam teremtményei, azon folyamatok által befolyásolt, alakított aktorok, melyeknek az állam teret engedett, vagy képtelen volt semlegesíteni.

A fiatalok bűnözőkről és a hozzájuk viszonyuló államról szóló regény kapcsán Burgess utal arra, hogy már az 1950-es évek végén is észrevehető volt Angliában egy különös jelenség, a bandaháborúk mindennapossá válása, amit már akkoriban is különösnek tartott. Miután néhány évre elhagyta Angliát, s csak 1960-ban látta újból, immár agresszívebb huligánokkal találkozott: a modok és a rockerek csépelték egymást egyre derekasabban az utcákon, Anglia tehát e rövid idő alatt is rengeteget változott. Az összetűzések oka ugyanakkor – vélte Burgess – nem az anyagi javak szűkössége miatt kilátástalan helyzetbe kerülő generáció frusztrált magaviselete volt, hanem a céltalanság

²²⁷ B. F. Skinner: The Control of Human Behavior. In B. F. Skinner: *Cumulative Report*. Appleton-Century-Crofts 1961, 20-21.

²²⁸ Pat J. Gehrke: *Deviant Subjects in Foucault and A Clockwork Orange: Congruent Critiques of Criminological Constructions of Subjectivity*. *Critical Studies in Media Communication*. 18/3 2001., 283.

²²⁹ Uo. 272.

okozta energiatöbblet szintén frusztrációt szülő felhalmozódása, amelyet így vezetett le ez a generáció. Az agressziót láthatóan magáért az agresszióért alkalmazták.²³⁰ E felfedezése szülte Burgess azon vízióját, amely a közeljövőben keletkező büntengerről szól, ami arra készíti a kormányzatot, hogy a bűnözőkből skinneri technikával akarja kiirtani a rosszat, oly módon kondicionálva a kezükbe kerülő huligánokat, hogy már az erőszak gondolatától is a rosszullét fogja el őket, s így akaratlanul is „jók” maradjanak. A regény alaptémája tehát a veszélyesnek tekintett szabad akarat megregulázásának kérdése, vagyis az, hogy ki a gonoszabb: aki csak a pusztítás reflexszerű útját ismeri, vagy aki megszünteti még ezt a protestálási lehetőséget is. Ezzel kapcsolatban Burgess a következőképpen fogalmaz: „[...] a központi téma olyasmi, ami számomra egyébként nagyon fontos. A szabad akarat eszméje. Ez nem holmi félig átsült egzisztencializmus, hanem egy régi katolikus téma. A választás, a választás az egyetlen ami számít, a jót kikényszeríteni pedig gonosz dolog, gonoszt *cselekedni* jobb, mint kicsikarni a jót”.²³¹

A *Clockwork Orange* világa csaknem olyan sivár, mint az *Ezerkilencszáznyolcvannégyé*, míg a kondicionálás alkalmazása a *Szép új világ*ból lehet ismerős, ugyanakkor könyv főként a rendkívül ötletes nyelvhasználat miatt tesz szert egyedi minőségre.²³² Egy hajókiránduláson, orosz tengerészek között született meg Burgess fejében a nagy ötlet: beszéljenek a jövő huligánjai angol proletárdialektust orosz szavakkal fűszerezve – ez lett a nadsat-szöveg az orosz *надцати* és az angol teen szavak átfordításából, ami számos nyelvi bravúrra adott lehetőséget.²³³ „Míthogy a könyv maga az agy mosásról szólt, a szöveg önmagában is alkalmasnak látszott arra, hogy agy mosó eszközzé váljon. Az olvasó rákényszerült arra, hogy minimálisan megtanuljon oroszul”.²³⁴ Az angolszász közönség nyilván igen különösnek találta az orosz szavaktól hemzsegő szöveget, de egy valamelyik egykori szovjet provinciáról származó olvasó (feltéve, hogy nem túl fiatal) otthonosabban mozog ebben a nyelvi közegben, ahol a szereplők rukáikban nózst vagy britvát tartva esnek egymásnak, esetleg balsoj bakancsokkal rúgják egymást

²³⁰ Anthony Burgess: *You've Had Your Time*. William Heinemann Ltd. 1990, 26.

²³¹ Earl G. Ingersoll and Mary C. Ingersoll: *Conversations With Anthony Burgess*. University Press of Mississippi, 2008, 8.

²³² Mark. R. Hillegas: *The Future as Nightmare – H. G. Wells and the Anti-Utopians*. Oxford University Press, New York 1967, 149.

²³³ Earl G. Ingersoll and Mary C. Ingersoll (Ed.): *Conversations With Anthony Burgess*. University Press of Mississippi, 2008, 7. Burgess Leningrádi kirándulásán (ahol szintén egymással harcoló tinédzserbandákba botlott) találta ki, hogy nem a hamar elavuló angolszász szleng lesz hőseinek beszédstílusa, hanem orosz szavakkal vegyíti az angol proletárdialektust. Szimata nem csapta be: az általa teremtett világ máig is újszerű az olvasók számára. Voltak azonban érdekes reakciók is, mert Angliában bizonyos körökben használni is kezdték a Burgess által teremtett nyelvet.

²³⁴ Anthony Burgess: *You've Had Your Time*. William Heinemann Ltd. 1990, 38.

licón, galaván vagy róton, s mindeközben igen gyakran elered a króv. Burgess zseniális álprimitívsséggel megírt regényében szinte katedrális épít az erőszakból, miközben bemutatja főhőse Alex (ez a név is szójáték, akár a cím: a-lex), a tizenéves, munkásszármazású, javítóintézetet is megjárt bandavezér kálváriáját a hátborzongató londoni jövőben.

Alex és három drúgja, egy mindenre elszánt, rombolásra, gyilkosságra, nemi erőszakra kész vidám kvartett, elindulnak a Karova Tejbárból, törzshelyükről az éjszakába, hogy a szokott módon üssék agyon az estét, és azokat is, akiket a sors az este folyamán feljük vezérel. Érdekes és tanulságos egy kicsit elidőzni a Karova tejbárban, amely, noha Burgess nem adja meg pontosan, hogy mikori jövőről fantáziál regényében, ötven év után is tökéletesen illeszkedik a 21. század olvasójának rémképei közé. A Karova „egy tej-plusz mészto volt, és talán, ó testvéreim, el is felejtettétek már hogy milyenek voltak ezek a mésztok, a dolgok oly szkóró változnak mostanában, mindenki gyorsan felejt, az újságokat meg alig olvassák.”²³⁵ Nos, amit itt árultak az tej volt, meg még valami más. Arra nem volt engedélyük, hogy alkoholt áruljanak, de az ellen sem volt még törvény, hogy az új véscsek közül tegyenek valamit a jó öreg molokóba, úgyhogy pittyelhetted vellocettel, synthemesccel, drenchrommal vagy egy-két más véscsel, amitől negyed órán át szép horrorsón csodálhattad a Bógot És Az Ő Minden Angyalát a Szentekkel a bal cipődön, miközben fények villódtak keresztül a mozgodon. De pittyelhettél kés a tejbent is – ahogy mondani szoktuk – ami úgy kifente az embert, hogy nyolctól egyig is állta a sarat, ezt pittyeltük mi is azon az estén, amikor a történet elkezdődött.”²³⁶

Olyan angolszász jövőről van tehát szó, amelyben szintetikus kábítószerrel feltöltekezett ifjú huligánok ássák alá a közrendet éjszakáról éjszakára, a kormányzat pedig – gondoljunk Orwell intelmeire a figyelmetlen és öntelt liberális vagy baloldali hatalomról – tehetetlennek mutatkozik az irracionális rombolás láttán. Jószerivel csak a helyszínelésre és a felderített bűnesetek elkövetőinek embertelenül „példás” megbüntetésére futja a karhatalom erejéből. Burgess naturalisztikusan ábrázolja a fiatalok sötétedés utáni elfoglaltságait, a könyv első 20-25 oldalán láttatja – az általa kidolgozott műnyelv segítségével rendkívüli atmoszférát teremtve, hogy a tejbárt elhagyva mihez kezd a kis csapat. Ez az erőszak-orgia igen fontos része a regénynek, a gazzettek színhelyei megmutatják, hogy a jövő polgári módon élni kívánó emberének nem nyújt már

²³⁵ Noha Burgess antiutópiája talán a „legföldhözragadtabb” az itt tárgyaltak közül, a felejtés, a jelenbe ragadtság itt is alapvető sajátossága a populációnak.

²³⁶ Anthony Burgess: *A Clockwork Orange*. Penguin Books, London, 1994, 5.

biztonságot sem a magánlakás, sem az utca, sem a közösségi terek bármelyike. „Ez egy bűdös világ, mert megengedi a fiataloknak, hogy azt tegyék az öregekkel, amit ti tesztek, és nincs törvény, nincs rend, nincs semmi. [...] Miféle világ ez egyáltalán? Ember van a Holdon és emberek köröznék a Föld körül, mint a muslicák a lámpa körül, és senki sem figyel a földi törvényre, rendre, semmire”²³⁷ – panasolja egy alkoholista, miközben összeverése közben szusszanásnyi szünetet tart a kis csapat.

Vezérüket a drúgok másnap egy betörés során rendőrkézre juttatják, minek következtében az utca királyát az őrszoba, majd a 14 éves börtönbüntetés várja. Elítéltként Alexnek egy teljesen másfajta rendhez kell hozzászoknia, mely ugyanolyan kegyetlenül megtorolja az eltéréseket, ahogyan korábban ő uralta mások világát. A börtönben a heteronómia gépiességéről van szó, csak az engedelmesség önfeladásába lehet menekülni a testi fenyegetés elől. Az a tény, hogy Alex átkerülhet a harmadik szerepkörbe és az elmeógyógyintézet páciensévé válhat, nemcsak a mindennapi életet szervező és irányító politikum, de a hagyományos büntető rendszer csődjét hivatott jelezni. Alex – mint a visszaeső bűnözők általában – ugyanis immunis a börtön brutalitására, kontrolljára. A börtön nem változtatja meg, itt egyszerűen tárolják egy ideig, mint problémagócot, aki a társadalomba visszahelyezve ott folytatja a rombolást, ahol abbahagyta. Két évet kell várnia, mire rámosolyog a szerencse: őt jelölik ki az úgynevezett Ludovico-eljárás kísérleti alanyának, mert a börtönben ismét embert öl. Maga a belügyminiszter kíván példát mutatni a világnak Alex megjavításával. „A kormányzat nem elégedhet meg többé a divatjamúlt büntetési teóriákkal. Zsúfold össze a bűnözőket, és nézd, mi történik. Ez csak a bűnözés koncentrálása, bűn a bűnhődés közepén. Hamarosan szükségünk lehet minden börtönférőhelyre a politikai bűnözők számára”.²³⁸ Ebből látható az unalomig ismert cseberből vederbe effektus: a demokrácia illúzióját megvalósítani képtelen kormányzat a demokratikus keretek között szervezkedő ellenzékét antidemokratikusan börtönbe készül kényszeríteni. Az élehetlenné váló, zárt rendszer önmaga ellentétébe fordul át, dacára a kényelmi, technológiai áldásoknak, reformoknak, programoknak és egyéb biztonsági szelep-szerű leleményeknek, amit a jóléti társadalom alkalmaz a jó közérzet biztosítása érdekében.

A Ludovico-eljárás egy a szervezetbe juttatott szérum és az averzív kondicionálás egyvelege, melyet erőszakos cselekményeket tartalmazó filmekre építve alkalmaznak. A kezelések sorozata képtelenné teszi az alanyt az erőszak elkövetésére, azaz jóvá,

²³⁷ Uo. 15.

²³⁸ Uo. 73.

gyógyulttá teszi. Az ember eme átprogramozása automatikus, nem választáson alapuló „jószágot” produkál, nem az autonóm döntésen van tehát a hangsúly, hanem az erőszak okozta kellemetlen érzés elkerülésén. Alex ezt egyrészt nem fogja fel, másrészt bármit kész megtenni, hogy a túlterhelt börtönből, a mocskos és perverz raboktól, valamint a tőlük kizárólag az egyenruha miatt megkülönböztethető öröktől megszabaduljon, hogy újra „szabad málcsik” lehessen. Két héten át nyomják bele az injekciókat, nézetik vele az „ultra-erőszakot”, és melléktermékként a klasszikus zene ellen is kondicionálják, mert véletlenül kedvenc zeneszerzője, Beethoven műveit alkalmazzák a borzalmak aláfestő zenéjeként. Ezáltal megfosztják mindkét szenvedélyétől, a sikeres kezelés után pedig szélnek eresztik, menjen ahová akar.

Alex eddig a pontig többé-kevésbé a maga ura volt, és szentül hitte, hogy ebből a helyzetből is kihazudhatja, kitrükközheti magát, színelve a sikeres gyógykezelést, de a Ludovico eljárás valóban hat, így értetlenül áll a tény előtt, hogy a kondicionálás legyőzte őt. Úgy érzi, mintha elátkozták, vagy elvarázsolták volna, mert „személyiségének egy bizonyos részét leszállították pusztán inger-válasz tevékenységre, valamiféle egysejtű-ethoszra. Ez a merev és egyszerű erkölcsi struktúra képtelenné teszi Alexet arra, hogy kezelje a társadalmi élet változatosságát és összetettségét”.²³⁹ E folyamat eredményeként egy bárki által leüthető paraszt lesz a sakkasztalon, egy szellem, aki nem rendelkezik a teste felett. A doktorok mintapolgárt faragtak belőle „kívülről aranyos, tiszta és elbűvölő, belülről azonban valamiféle Istennek, vagy Descartes gonosz szellemének, vagy a kettő mindenütt jelenlévő pótlékának, a tudománynak és az államnak a felhúzó játéka lesz”,²⁴⁰ egy csak a jóra képes kis gép.²⁴¹ Létrejön tehát a félmunka, az állam „megjavítja” az okozatot, miközben az ok érintetlen marad, így elsiklik afelett, hogy Alex viselkedése, gyilkos hajlamai nem öncélúak, nem a semmiből érkező parttalan pszichopátia megnyilatkozási formái, hanem reakciók a társadalmi környezetre, az állam kezéből kicsúszó gyeplőre, az anómiára.

Tökéletes állampolgárként arra is képtelen, hogy önvédelemből alkalmazzon erőszakot, így Alex az érdekérvényesítés minimumától is elesik, egykori áldozatai, a megvert idős emberek hamar felismerik és bosszút állnak rajta, menedéket pedig csak az általa egykor összevert írónál talál, aki nem ismeri fel, mert annak idején maszkban dolgoztak barátaival. Ebben a gondoskodásban sincs számára sok köszönet, mert a

²³⁹ Pat J. Gehrke: *Deviant Subjects in Foucault and A Clockwork Orange: Congruent Critiques of Criminological Constructions of Subjectivity*. Critical Studies in Media Communication. 18/3 2001, 278.

²⁴⁰ Uo. 273.

²⁴¹ Anthony Burgess: *A Clockwork Orange*. Penguin Books, London. 1994, 122.

kormány elleni politikai kampányhoz kívánják felhasználni, vagyis a hatalom által hasznavehetetlenné tett fiatalembert állapota hasznossá teszi a politikai harcban. Ezt felismerve öngyilkosságot kísérel meg, és a kómából visszatérve észreveszi, hogy a kórházban dekondicionálták, így ismét képes lehet régi kedvenceivel, az erőszakkal és a klasszikus zenével foglalkozni. Ugyanakkor arra is rá kell jönnie, hogy már nem élhet úgy mint azelőtt: elfárad, hiszen négyféle szerepkörben kellett helyt állnia. Bandavezérből börtönlakó, majd az elmeógyógyintézet ápolója, végül pedig a büntengerbe visszadobott esélytelen állampolgár, aki nem mellesleg a tudomány legújabb, selejtes terméke, majd a szerepköréből is kiesett, mint kiégett gonosztevő.

A regény végén nincs happy end, Alex meggyőződése szerint a társadalom az ő romboló tevékenysége nélkül is tovább erodálódik,²⁴² mintegy az anómiamegmaradás törvényének szellemében – bár az legalább biztató, hogy Alex kiszáll ebből a verkluból. Amíg Forster, Zamjatin, Huxley, Orwell vagy Bradbury antiutópiáiban legalább felcsillan a remény a változásra (mindenütt van egy jobbítani akaró főhős, még ha legtöbbször el is bukik), addig a *Clockwork Orange* minden esélyt megtagad a társadalom helyzetének jobbra fordulásától.²⁴³ A tudomány, a technológia és a demokrácia legsötétebb oldala egyvelegének a burgessi verziója egy élnélküli világba torkollik, melyből az ember vadállat módjára igyekszik kitörni, esélytelenül. Burgessnél az ellenség technológiai gyökerű: egy eljárás, amely az elrontott civilizáció végtermékét – a renitens, brutális, megbántott és másokat is bántó lényt próbálja helyes útra terelni egy minden ízében elrontott rendszerben.

²⁴² Uo. 148.

²⁴³ Robert O. Evans: *Nadsat: The Argot and Its Implications in Anthony Burgess' "A Clockwork Orange"*. *Journal of Modern Literature*, 1/3, 1971, 408.

3. A technicizált világ vizsgálatának előtérbe kerülése a filozófiában

A technológia egyfajta közeg, az emberi fejlődés szükségszerű velejárója, kiszolgálója, melynek jelenléte olyan természetessé vált az ember számára, mint a levegőé, vagy a gravitációé. A technológia és általában a mesteremberek tudása hosszú ideig lefokozott, másodlagos entitás volt a filozófiai gondolkodásban, így jelent meg például Platón és Arisztotelész írásaiban is: a praktikus és a teoretikus tudás értéktöbblettel bíró megkülönböztetést kapott.²⁴⁴

A praxis másodlagos szerepe nyilvánvalóvá válik például *Az állam* 7. könyvében, itt ugyanis kitűnik Szókratész hozzáállásából, hogy a tudomány művelői, amennyiben a praxissal vesződnek, félresiklanak. Így járnak például a csillagászok, mert amiket vizsgálnak, azok „a látható világ tarkaságai, messze elmaradnak az igazi csillagoktól és azok mozgásától, amelyekben az igazi sebesség és lassúság az igazi számok szerint az igazi egymás közti konstellációkban mozog, s egyben mozgat minden benne lévő; ezeket ugyanis csak értelemmel és gondolkodással lehet felfogni, szemmel nem”.²⁴⁵ De ugyanilyen félresiklást végeznek a zenészek is, mert az isteni dolgokat figyelmen kívül hagyva „kutatják a hallott összhangokban a számviszonyokat, de nem emelkednek fel az igazi kérdések magaslatáig: melyek az összhangzó számok, melyek nem azok és miért”.²⁴⁶ Szókratész azt is kifejti, hogy az egzakt tudományokra támaszkodás részint azért nem célra vezető, mert művelői nem a legfőbb elveket követik vizsgálódásaik során, de azért sem, mert széttartóan, a saját szakállukra kutatnak. Vagyis hiányzik egyfajta tudományos, vagy inkább állam-tudományos filozófiai vezetés, mely elveket nyújtana, hogy felsorakozhassanak alá az egzakt tudományok művelői. A filozófusok által irányított állam részéről felállított direktívák mentén fejlődő természettudomány művelése, azaz Platón álma nem valósulhatott meg, ilyen környezet hiányában viszont a dialektika az egyetlen komolyan vehető tudomány Platón szerint,²⁴⁷ így a végső dolgok kutatása előnyt kell, hogy élvezzen a földi dolgok természettudományos egzaktsággal való feltárásánál.

Arisztotelész szintén alacsonyabb és magasabb megértési fokot különböztetett meg a világ megismerésére irányuló törekvésben. Osztozott Platón azon felfogásában, hogy a

²⁴⁴ Robert C. Scharff, Val Dusek: *Philosophy of Technology: The Technological Condition*. Blackwell Publishing, 2003. 5.

²⁴⁵ Platón: *Az állam*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988, 284.

²⁴⁶ Uo. 286.

²⁴⁷ Leonid Zhmud: *Plato as "Architect of Science"*. Phronesis, 43/3, 1998, 242.

világról való racionális elmélkedés, az episztémé az igazán tudományos, vagyis filozofikus hozzáállás,²⁴⁸ míg a praktikus-technikai (és művészi) tevékenység és látásmód, a techné szerepe ehhez képest másodlagos.²⁴⁹ Az erény megítélésének tekintetében különbözött a platóni és az arisztotelészi felfogás, mert az utóbbi az erényt inkább a praxis, a gyakorlás, a tanulható jellemformálás eredményeként fogta fel, semmint a végső dolgokba való beavatottság bizonyítékaként. Arisztotelész leszállította az absztrakt matematikai gondolkodás szerepét is, azt szintén a praxisba helyezve, míg Platónnál az államvezetés alapját képező felsőfokú tudásként szerepel a matematika alapos ismerete.

Az ókori görög és római gondolkodásban a praxis területén felmerülő problémák megoldásai általában az öröklétnek szóltak, s e korok máig csodálható építményei, gazdasági vagy mechanikai eljárásai, államelméleti teljesítményei egy kompakt, harmonikus világképet tükröztek, mely maximálisan tartalmazta mindazt, amit a hierarchiában magasabban elhelyezkedő filozófiai tudásból az anyagi világba átvihető. A létezés lényegének feltárása tehát a görögök által sokkal többre becsült képesség, mint bármilyen mesterségbeli tudás, legyen bár a végeredmény egy asztal, egy szónoklat vagy éppen egy megfelelően működő hadsereg. Ezek ugyanis lényeglátás nélküli, megtanulható, ráadásul – és ez a legfontosabb – helytelen célok szolgálatába állítható végeredményhez is vezethetnek. Az igazságos és jó cselekedetekhez és döntésekhez így a technéből kiaknázható tudás kevés. A techné nyújtotta lehetőségek e látásmód szerint korlátozott hatókörű, bizonyos problémák megoldására szolgáló „tudáscsomagok”, vitathatatlan hasznosságuk mellett azonban nem lehetnek előbbre valók a tudományos igényű dialektikus vizsgálódásnál, nem biztosítanak kellően széles látókört.

A tiszta szándék az igazán fontos elem a cselekvés során, nem a cselekvőt jellemző szaktudás. Az antik görög gondolkodásnak – és ezt a mögöttünk álló történelmi tények is bizonyítják – tökéletesen igaza van: sok esetben valóban lényeglátás és bölcsesség szükséges ahhoz, hogy helyesen hajtson végre valamit az ember, illetve, hogy egyáltalán belekezdjen-e egy-egy vállalkozásba. Kellő szakértelemmel az elképzelt célok megvalósíthatók ugyan, de kimenetelükről csak a bölcsnek lehet fogalma. A bölcs praxis fölé emelkedő teoretikus tudása szükségeltetik tehát ahhoz, hogy a világ megváltoztatásának képességével bíró ember tevékenységét a helyes mederben tartsa, hogy cselekedeteivel ne rombolja az erkölcsi rendet, hogy a közösség belső harmóniája, illetve a természet harmóniája ne borulhasson fel. E nézet szerint a világgal való összhang

²⁴⁸ Aristotle: *The Nicomachean Ethics*. Oxford University Press, New York, 2009, 194-196. (1177a11-1178a14)

²⁴⁹ Uo. 106. (1140a24-1140b30)

biztosítása az elsődleges, és nem az, hogy a világ működésének feltárása nyomán úgy kezdje az ember megváltoztatni azt, hogy miközben saját képére formálja, bekebelezi, fel- és-elhasználja, megrontja.²⁵⁰

Az igazság nem anyagi mivolta és a fizikai világ lefokozottsága más nézőpontból ugyan, de a középkorban is fennmaradt, és Francis Bacon munkássága kellett ahhoz, hogy a tudás megítélése az ellenkező irányba forduljon, hogy az anyagi világ tanulmányozása, megmunkálása, uralása új látásmódhoz és új spirituális fejlődési irányhoz vezessen.²⁵¹ Természetesen már Bacon előtt, a 16. század folyamán komoly rangra emelkedtek a mérnöki tudományok, amit például Biringuccio *Pyrotechnia* (1540), Agricola *De Re Metallica* (1556) és Ramelli *Le Diverse et Artificiose Machine* (1588) című munkái is bizonyítanak.²⁵² A baconi, sokszor utópikus víziók nélkül ugyanakkor ezen eredmények jóval lassabban szivárogtak volna át a mindennapokba, így az angol gondolkodó katalizátor-szerepe vitathatatlan. A szemlélődés addigi horizontja ezzel zárójelbe került, az anyagi világ természettudományos egzaktsággal történő megváltoztatása, uralni akarása, a munkavégzés átalakulása, a kapott eredmények tudományos és politikai hozadékának elemzése, az erre épített haszonmaximalizálás már a modern európai gondolkodásmód terméke. Az új, tapasztalati tényeket alapnak tekintő gondolkodók máshogy közelítettek a kozmológiához. Erre példa Kepler óramű-szerű univerzuma, vagy Newton mechanikus világlátása: mindketten ember alkotta, összetett szerkezeteket használtak analógiaként világmagyarázatukhoz, s a világ egyfajta gépkonglomerátumként jelent meg a szemük előtt. E bámulatos szerkezet-együttes működésének feltárása, a természeti törvények megismerése gyökeresen átalakította a nyugati ember gondolkodásmódját, új életcélokat, illetve az elérésükhöz szükséges új eszközöket eredményezve.

A bibliai felszólítás, mely arra bátorította az embert, hogy hajtsa uralma alá a Földet,²⁵³ most új értelmet nyert: tudományos eszközökkel, megsokszorozott erővel látott neki e gigászi feladatnak. Mindez megkívánta az új módszertani hozzáállás kifejlesztését

²⁵⁰ Andrew Feenberg: *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*. Routledge, New York, 2005. 12.

²⁵¹ Robert C. Scharff, Val Dusek: *Philosophy of Technology: The Technological Condition*. Blackwell Publishing, 2003. 5.

²⁵² Andrew Jamison: *Technology's Theorists: Conceptions of Innovation in Relation to Science and Technology Policy*. Technology and Culture, 30/3, 1989, 507.

²⁵³ „Szaporodjatok, sokasodjatok és töltsétek be a földet! Féljen és rettegjen titeket a föld minden állata, az ég minden madara, és minden, ami mozog a földön; a tenger minden halát is kezetekbe adtam! Minden, ami mozog és él, eledelül szolgáljon nektek: mint a zöld növényzetet, íme, ezeket is mind odaadtam nektek, csak a húst a vérével ne egyétek. A ti életetek vért is számon kérem minden állattól és az embertől: számon kérem az ember életét az embertől, a testvérétől. Aki embervért ont, ember ontsa ki annak vérét, mert az ember Isten képére alkotott. Ti pedig szaporodjatok és sokasodjatok: járjatok-keljetek a földön, és uralkodjatok rajta!” Mózes I. könyve 9. rész.

is, mert az ember már nem pusztán eszközvetkeztetésekkel, gondolati-logikai úton szerzett ismereteket, hanem számos eszköz közbeiktatásával. Az egyre duzzadó eszközpark használatának metodológiáját is meg kellett határozni, még hozzá egységesen felépítve a tudományos közösségen belül. Az általánosan elfogadott módszertan kidolgozása az egyetemek és tudományos közlönyök segítségével új paradigmához vezetett.²⁵⁴ Az újkori tudományosság már nem öncélú, az egyes tudományágak képviselői – mintegy megfogadva Platón intelmét – a társadalmi érdekek mentén tevékenykedtek. A tudósok és mérnökök nem véletlenül, hanem a szükségletek figyelembevételével dolgozták ki a csapadékelvezetés, a haditechnika, vagy a kereskedelem és a hajózás szempontjából elengedhetetlen berendezéseket. A tudományos kutatás már a 17. századra is olymértékben technológiaigényes volt, hogy a 18. század ipari forradalma, robbanásszerű fejlődése, a gyártási folyamatok, a szállítás kapacitásának bővítése szinte magától értetődő volt e közegben.

A világ áttekintése, vizsgálata immár a „felhők alatti” térben történik, a tapasztalatra alapozott törvények segítségével, ahogyan azt Kant egy rövid elmélkedése, az *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről* is tükrözi. Kant itt kijelenti, hogy minden élőlény természetes képességei oly módon alakultak ki, hogy célszerűen és teljes mértékben kifejleszthesse azokat. A természet semmit nem alkotott meg véletlenszerűen, céltalanul, a világban így mindennek megadatott az a lehetőség, hogy beteljesítse küldetését. Az emberi faj egyes egyedei ugyan birtokolják azon képességeket, melyek egyedüli eszes lényként felülmúlhatatlanná teszik, teljesen kihasználni e képességeket csak a faj, az egyedek összessége, a generációk egymásutánja tudja.²⁵⁵ Az ember ez által felhalmozza tudását, kísérletezik, gyakorol, pontosít, úgy a fizikai világban szerzett praktikus ismeretek, mint az erkölcs terén. Az embert tehát nem az ösztönök vagy a vakhit, hanem a tapasztalatra alapozott tudás vezeti ama kiteljesedés felé, melynek elérésére meglévő képességei alapján törekedni hivatott. Erre sarkallja gyámoltalansága, sebezhetősége is: szüntelenül fejleszteni, feltalálni, a meglévőt tökéletesíteni – ez az emberiség sorsa. E folyamat során az ember társadalmat épít, ezt hosszú évszázadokon át polgári társadalommá csiszolja, miközben kimunkálja az ilyen bonyolult alkotás működését lehetővé tevő erkölcsöt is, a vágyakat, jogokat és kötelességeket pedig a polgári társadalom alkotmányán keresztül igyekszik egyensúlyba hozni.

²⁵⁴ Uo. 511.

²⁵⁵ Immanuel Kant: Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Perspective. In Immanuel Kant: *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*. Yale University Press, 2006, 5.

Kant elképzelésében az egymással versengő emberek megfékezését, produktivitásuk, kreativitásuk, energiáik összpontosítását a nemzetállamok végzik el, a versengő nemzetállamokat pedig egy államszövetség és egy világalkotmány rendezi egymás mellé az ésszerű fejlődés végpontjaként.²⁵⁶ Kant megállapítja, hogy az embereket „nagyértékben pallérozták a művészetek és tudományok. És bosszantó mértékben civilizált minket a társadalmi udvariasság és az alkalmazkodás megannyi formája. Ugyanakkor azt mondani, hogy morális értelemben is célba értünk volna, még nagyon korai. Az erkölcsiség ideája ugyanis a kultúra része. De ennek az ideának oly módon való használata, amely mindössze emlékeztet az erkölcsre, minthogy a méltóság és a külsőleges tisztesség szeretetében nyilvánul meg, még nem jut túl a puszta civilizáció hatókörén”.²⁵⁷ Ez ízig-vérig modern elgondolás, minthogy a természeti embert, az emberi faj problémamegoldó képességét helyezi a középpontba. Kant úgy véli, az ember már csaknem révbe ért: a tudomány, a művészet és a valódi erkölcsiség megízlelése eljuttatta a polgári társadalomba, vagyis megfelelő sémákra lelt, melyek követésével az önálló nemzetállamok formájában hatalmas történelmi fejlődést produkált.

E remekül felépített esszé megmutatja, hogy a modern gazdaságban, a modern munkamegosztásban minden mindennel összefügg, az egyes államok egymásra utaltsága növekszik, és ennek elkerülhetetlen következményként tálalja a világegység, az általános világpolgári állapot eljövételét, mint a fejlődés csúcspontját. Az ív a természetes vadság állapotától az általános világpolgári állapotig ugyanakkor az ember által előre el nem tervezett kibomlás, egy később Hegeltől és Marxtól megismert „nem tudják, de teszik” típusú folyamat következménye. Így „ha feltételezhető, hogy a természet előrehaladása nem nélkülöz egy tervet és egy végcél, mely az emberi szabadság gyakorlásán keresztül hat, akkor e gondolat valóban hasznosnak bizonyul; és még ha túl rövidlátóak is vagyunk ahhoz, hogy a természet titkos mechanizmusait megértsük, egy ilyen elgondolás vezérfonalul szolgálhat egy máskülönb terv nélküli emberi cselekedet-együttes általános rendszerként történő ábrázolásához”.²⁵⁸ Kant a történelem menetére visszatekintő, a tanulságokat feldolgozó, a jövőt tudatosan, felvilágosultan építeni igyekvő nembeli embert ábrázolja, akit a természet a tapasztalat segítségével rávezeti a helyes megoldásokra, és nem a végső okokat kutató individuumot. Ezen optikán keresztül a természet a gondviseléssel lesz azonos, miáltal a tökéletesség felé való haladás az ember

²⁵⁶ Uo. 12.

²⁵⁷ Uo. 12.

²⁵⁸ Uo. 15.

társadalomalakító és természetátalakító tevékenysége képében válik megfigyelhetővé. A világpolgári gondolkodás számára ezzel a megoldással elérhetővé válik a vallás, és a benne rejlő erkölcsi tartalékok is. E gondviselés égisze alatt Kant a fejlődés menetét ciklusokban ábrázolja: az ember eljut a fejlődés során valameddig, társadalmat épít, tudományt művel, de az egymás ellen ható érdekek időről időre háborúhoz vezetnek, miáltal a munka jelentős része kárba vész. A rombolás során ugyanakkor megmarad az addig elért felvilágosultság, az újjáépített társadalmi-természeti környezet létrehozói nem a nulláról kezdik tevékenységüket, a felhalmozott ismereteket alapnak tekintik, s eközben tökéletesítik az addig elért megoldásokat.

Hegel tovább viszi, dialektikává fejleszti az emberi faj céljáról, a gondviselésként kibomló folyamatról szóló elgondolásokat, mely a természeti környezetből kinövő társadalmi szerveződés, s benne a tudomány és az erkölcs végső formáinak lehetőségét rejti. Hegel társadalomábrázolása nyomán láthatóvá válik a technológia alkalmazásának, fejlődésének igénye: e kifinomult, bonyolult rendszer mindennapjai csakis valami radikálisan új eszközzel tarthatók fenn. Ugyanakkor e szükségszerű fejlődés visszasságairól is szót ejt: évtizedekkel Marx előtt taglalja, hogy az új polgári viszonyok, az új termelési módok egészségtelen, alulfizetett munkára, méltatlan életmódra kárhoztatják a nyersanyagok kinyerésével és a termékek előállításával foglalkozók tömegeit.²⁵⁹ Már a fiatal Hegel által ábrázolt társadalom is gazdasági reprodukciós viszonyrendszer, piactársadalom, a piaci kereslet ezen egész konfiguráció elvének és létének elismerése: az eladónak a vevő által, az árban a megtestesülő emberi tudásnak, használhatóságnak. A munkamegosztás a 19. század első felére már maga mögött hagyta a tradicionális kereteket, mindenki mások számára dolgozik, mindenki mások segítségével elégíti ki saját szükségleteit. A modern társadalom iparszerű mintát követ, a legközpontibb áru a pénz, az ember annyira valóságos amennyire pénze van. A társadalomban tökéletes könyörtelenség uralkodik, a gyárak és a manufaktúrák valamely osztály nyomorára alapozzák működésüket, egymás létezését a polgárok a gazdaságon belül ismerik el. Hegel a *Jénai reálfilozófiában* érzékelteti a kapitalizmus farkastörvényeit, dinamizmusát, önzését. Leírja, hogy egész iparágakat, s az itt foglalkoztatott munkások életét döntheti romba, ha megváltozik a divat, vagy bevezetnek egy távoli országban valamilyen új eljárást, mely az addig bejáratottat teljesítményben felülmúlja, feleslegessé teszi.²⁶⁰ „A létezés, a

²⁵⁹ Robert Plant: Economic and Social Integration in Hegel's Political Philosophy. In Robert Stern (ed): *Hegel's Philosophy of Nature and Philosophy of Spirit*. Routledge, 2001, 238.

²⁶⁰ Uo. 234.

természetes szükségletek foglalata, az általában vett lét anyagában nem más, mint a szükségletek valamilyen tömege; a dolgokat, amelyek kielégítésükül szolgálnak, feldolgozzák, általános belső lehetőségüket mint külsőt, mint formát tételezik. De ez a feldolgozás maga is sokféle; ez a tudat magát-dologgá-tevése. Az általánosság elemében viszont ez egyfajta elvont munkálkodássá válik. A szükségletek sokfélék: ezt a sokaságot felvenni az énbe, dolgozni, ez az általánosnak az alakító elvonatkoztatása, de mozgó alakítás. A magáértvalóan-létező én elvont; dolgozó ugyan, de munkája éppily elvont”.²⁶¹ A polgári társadalomban való létezés eme ellentmondásossága az emberiség történetében először Hegel filozófiájában válik középponti problémává – írja Lukács György.²⁶²

Hegel e fiatalkori időszakában még csak távolról figyeli az agresszívan kibontakozó kapitalizmust, melynek Németországot igazán csak a 19. század közepe táján fenyegető negatívumai miatt Marx és Engels kongatja majd meg a vészharangot, kifejezve aggodalmukat, hogy hazájukban is általánossá válnak azok a könyörtelen állapotok, melyek a gazdaságilag fejlettebb országokat már évtizedek óta jellemzik. Később *A szellem fenomenológiájában* Hegel az egyéni tudatot saját gazdasági tevékenységének dialektikája révén juttatja el a társadalmiság felismeréséhez, arra a fokra, melyen saját, vagyis az emberi nem történelmét a maga valóságában érti meg, miáltal rendszerezett és ésszerű történelmi összefüggésekhez jut. E folyamat hellenizmusban hanyatlásnak induló görögségtől kezdve a Római Birodalmon és a középkoron át vezet el a modern polgári társadalom kialakulásához.

A társadalom tehát igen korán, már a görögség hatalomvesztésével atomizálódott, a hatalmas római egységben már „ének” vannak, ami dominál az már nem a „mi”, az elismertséget már a jog biztosítja. „Azzal, hogy az általános atomokra, az abszolút sok egyénre forgácsolódott szét, ez a halott szellem oly egyenlőség, amelyben mindenki mint mindegyik, mint személy szerepel”.²⁶³ A korábbi tradíciók és erkölcsiség kitaposott útjáról immár mindenki mint egyén térhet le, s eme egyének zsinórmértékévé a tulajdonhoz tapadó önérdek válik. A korábbi közös horizonttól való elfordulást most egy merőben új horizontegyüttesre cserélik az önérdek követésére jogot nyert egyének – mindenki oly módon formálja a maga életét, és úgy tervezi a jövőt, ahogyan azt a jogállapot talajáról kivitelezhetőnek hiszi. Az új, polgárosuló társadalom viszonyai között a szubjektumnak folyamatosan átalakulóvá, megújulóvá, reagálóképessé kell válnia, új életstratégiákat kell

²⁶¹ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. In *Ifjúkori írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 377 - 378.

²⁶² Lukács György: Az ifjú Hegel kulturfilozófiája. In *Adalékok az esztétika történetéhez I.* Magvető Kiadó, Budapest, 1972, 426.

²⁶³ G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 246.

kidolgoznia – csak úgy láthatja el feladatát, ha elveszíti azt a kondicionáltságot, melyet a tradicionális társadalmak biztosítottak számára. Immár a reális szférában keresi és találja meg a megelégedést, megbékélve a korábban megvetendőnek bélyegzett anyagi valósággal.

Így lesz az ipari társadalomban az emberek egymáshoz való viszonya az emberiség fejlődésének legelidegenültebb és egyben legönállóbb formája. Az ént immár leginkább a dolog határozza meg, a dolog révén az ember folyamatosan önmagára talál, a magas szintű emberi produktumok szembesítik a világ evilági valóságával, a folyamatos emberi valóság-átalakító tevékenységgel. „E leírás értelmében a kapitalista társadalom a dolog és az én közötti átcsapás perpetuum mobiléje. Minden ember – szakadatlan átcsapásban – egyszerre és elválaszthatatlanul mind a kettő. És a kapitalizmus perpetuum mobiléje, a hegeli dialektika eme fokának reális mintaképe csak akkor marad – reális önmozgással – maga is lendületben, ha ez a dialektika szüntelenül reprodukálódik, ha az emberek ily módon a szubjektív hasznosságot keresve megvalósítják az objektív hasznosságot.”²⁶⁴

Hegel monarchikus államában nyugvópontra jutnak a polgári társadalom ellentmondásai – kibékülnek a gondolkodás, avagy az abszolút szellem birodalmában, a társadalmi és politikai formák összhangba kerülnek az ész elveivel, kifejlődni engedve az ember legmagasabb képességeit az adott társadalmi formák között. Marx és Engels, elismerve a termelőerők fejlődését és a társadalomszerkezet racionalitását, ezt a vélt végpontot, mint a kommunizmusig továbbfejlesztendő állapotot képzelik el. Ám ekkora már javában zajlik a technológia robbanásszerű fejlődése és e produktumok alkalmazása. Városokba terelt milliók keresik a helyüket az új körülmények között, s eddig soha nem látott termelésnövekedést idéznek elő a gépekkel karöltve a gyárakban, a bányákban, a szállításban, az építőiparban. A technológia mindennapokba való brutális benyomulásának láttatása alapvető keléke a szerzőpáros társadalomkritikai és ideológiai munkásságának. Az általuk festett kép alapján világosan látható, ahogy a polgári társadalom résztvevői, valamint az emberi kreativitás gépi produktumai összekapcsolódnak, és szimbiózisukból kialakul a máig ismert kapitalista világ megannyi válságot túlélő szerkezete. Zakatoló, zúgó, pöfögő, zümmögő masinákat kezelő bérmunkások százmilliói taszigálják előre az ösztársadalmi reprodukció menetét, miközben jóval kevesebben azzal foglalatostkodnak, hogy mindenhol, mindig a megfelelő ideológiai háttérrel biztosítsák e világméretű folyamathoz.

²⁶⁴ Lukács György: *A fiatal Hegel*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1972, 642-643.

Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* (1845) című munkájában kifejti, a 18. század második felére megjelentek azok a találmányok, amelyek nagyobb munkatempót tettek lehetővé. A földművelés tekintetében is megváltozott a helyzet, új világlátású befektetők tudományos módszerekkel, trágyázással, vízmentesítéssel, azaz racionalizálással olcsóbban termeltek, mint a kisbirtokos yeomanok, akik emiatt elvesztették földjeiket és ipari vagy mezőgazdasági proletárokká váltak. Az egyre tökéletesebb gépeket nagy hordályokban helyezték el, kialakult a gyárrendszer, mindinkább kiszorítva a kézi munkaerőt. A kezdetben a textiliparra jellemző fellendülés áterjedt az ipari tevékenység minden ágára, a legkülönbözőbb új mechanikai találmányok születtek, többek között a szén-és-vasércbányák kiszolgálóiként, ezáltal még több gépet, és gépeket kiszolgáló kelléket hozva világra. Fejlődött az infrastruktúra, utak, hidak vasutak, folyók közti csatornák létesültek, rajtuk gőzhajókkal, jórészt magántőke bevonásával. Az angol lakosság nagyobbik részét már az ipar és a kereskedelem foglalkoztatta, de a folyamat mellékterméke az ipari proletariátus kialakulása.

Engels igyekszik hűen ábrázolni a német közönség számára a technológiailag fejlettebb angliai viszonyokat, mivel „a munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk”.²⁶⁵ Három évvel később *A kommunista párt kiáltványában* (1848) Marx és Engels a tőkés társadalom fokozódó eróziójáról beszél. Úgy vélik, hogy az emberek elsöprő többsége számára erkölcsileg és gazdaságilag káros, országokon átívelő rendszer hamarosan összeomlik, amit az osztályharc révén siettetni kell. Rámutatnak a burzsoázia forradalmi szerepére, azon sajátosságára, hogy mindent megváltoztat, keresztülyargal a tradíciókon, felülmúlja az elmúlt korok minden grandiózus alkotását, a világot olymértékben humanizálva, ahogyan azt előtte senkinek sem sikerült, a baj csak az, hogy eme emberhez igazított világban éppen az ezt kényszerből végrehajtó munkástömegek, illetve a közjük törvényszerűen lecsúszó egykor autonóm kispolgárok nem élhetnek emberhez méltó életet.

A stabilitást, amely lehetővé tette sokak számára az előrelátó tervezést az 1840-es évek örökös bizonytalansága váltotta fel, „az összes szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszenteltségtelenítenek, és az emberek

²⁶⁵ Friedrich Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában*. In *Marx-Engels művei 2. kötet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 220.

végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat”.²⁶⁶ A burzsoázia „minden nemzetet rákényszerít, hogy hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának”.²⁶⁷ A burzsoázia azonban – 1848-ban legalábbis úgy tűnik Marxéknak – már nem tudja kontrollálni megnövekedett hatalmát. E rengeteg ellentmondással bíró társadalomból egyetlen kivezető út kínálkozik: a termelőeszközök társadalmi tulajdonlására épülő kommunizmus.

Noha a *Kommunista párt kiáltványa* a küszöbön álló összeomlást vizionálja, a kapitalizmus keményen „küzd” a kimúlás ellen, de ez nem gáncsolja a szerzőpáros messianisztikus hevületét. Engels még az évtizedekkel később írt *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* (1880) című munkájában is ugyanolyan frissen és ellentmondást nem tűrve ostromozza a(z) érzése, valamint hite és logikája szerint) rogyadozó kapitalizmust, mint fiatal korában: „az egyedi létezésért folyó darwini küzdelem ez, a természetből hatványozott dühvel átvive a társadalomba. Az állam természeti álláspontja az emberi fejlődés csúcspontjaként jelenik meg”.²⁶⁸ E társadalmi rend végzete az a kibékíthetetlen ellentét, amely a technikai fejlődéssel párhuzamos morális leépülés révén megadja a kapitalizmusnak a kegyelemdőfűst. Engels érveit helyenként ipari-technológiai zsargonba csomagolja: „a tőkés termelési módtól a termékek más elosztását várni annyi volna, mintha azt kívánnók, hogy egy villamostelep elektródjai ne bontsák fel a vizet, míg a teleppel össze vannak kapcsolva, s hogy ne fejlesszenek a pozitív póluson oxigént és a negatívon hidrogént.”²⁶⁹

A kommunizmusig vezető út Marx és Engels szerint három lépcsőből áll. Az első a jelen kapitalizmusa a maga intellektuális-technológiai fejlettségével és erkölcsi nyomorával. Amikor logikus történelmi fordulatként beköszönt a második lépcsőfok, a szocializmus, a termelőeszközök tervszerű és tudatos, a jelen osztálytársadalmi szembenállását kiküszöbölő irányítást kapnak. Marx az így megjövendőlt szocializmust, mint a kommunizmus alsóbb fokát definiálja 1875-ben papírra vetett, de csak 1890-ben publikált *A gothai program kritikája* című munkájában. Ez még nem olyan kommunista társadalomnak kell tekinteni, „amely a saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg

²⁶⁶ Karl Marx-Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa. In *Marx-Engels művei 4. kötet*. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1959, 445.

²⁶⁷ Uo. 445.

²⁶⁸ Friedrich Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. In *Marx-Engels művei 19*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969, 207.

²⁶⁹ Uo. 209.

olyannak, amely a tőkés társadalomból éppen hogy keletkezik; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik”.²⁷⁰ A harmadik lépcsőfok a valódi, kifejtett kommunista berendezkedés, mely új munkamegosztást, a munkatevékenységhez való – a történelemben eddig nem tapasztalt – viszonyulást produkál, mert ekkorra „a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet”.²⁷¹

A munka a kapitalizmus Marx által gyűlölt, de történelmileg szükségszerű rendszerében elképzelhetetlen a sebesen fejlődő technológiai vívmányok nélkül. A 19. században a természet átalakítása és kizsákmányolása²⁷² olyan történelmi fordulópontot jelöl, melyet csakis a termelés gépesítésével érhetett el az emberiség, és ez a kíméletlen üzemszerűség a fennálló társadalmi rend végzete is. Marx 1844-ben, *Elidegenült munka* című írásában kimerítően tárgyalta, hogy a munkás miként válik többszörösen elidegenült, már-már az állattal egy szinten vegetáló lényé, aki a munkaterméktől, a termelés aktusától, önnön nembeli lény-mivoltától, valamint a többi embertől is elszakítva, nyomorultul tengődik. De az elidegenültség nem csak a munkásosztályt sújtja, ebben a rendszerben mindenki idegen: idegenek egymás számára a dolgozók, de még a tőkés is – az idegenek között pedig nincs helye tradícióknak vagy tiszteletnek, mely az önzést megállítaná. Ez a tipikus elidegenült állapot, melynek ábrázolása idővel a technológiai fejlődés mélyebb megértése által kibővül, kifinomodik a marxi elemzésben,²⁷³ amint a világ is változik, alakul a szerző körül.

A termelés gépesítéséhez való viszony megváltozik a marxi elmélet szerint a forradalmi jövő új társadalmi berendezkedésében. Az ember eredendő természete, kreativitása részeként jöhetett létre a technológiai fejlődés 19. századra kibomló sokfélesége, mérhetetlen intellektuális hozadéka, mely a szocialista, majd kommunista jövőben a közjó szolgálatába áll. Ez az elképzelés azonban inkább a korai Marxra jellemző, az 1850-60-as években írt munkákra. A kései művek, *A tőke* kötetei már

²⁷⁰ Karl Marx: A gothai program kritikája. In *Marx-Engels művei 19*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969, 18.

²⁷¹ Uo. 19.

²⁷² Engels külön kitér a természetrombolásra a burzsoá jellemzése kapcsán. A burzsoá az előző korok tradícióiból kiszakadva, csakis a jelenben megszerezhető profitra gondol, az viszont eszébe sem jut, hogy az őt követők is szeretnének profitálni valamiből. „Ha az egyes gyáros vagy kereskedő a gyártott vagy bevásárolt árut a szokásos profitcskával el tudja adni, meg van elégedve és nem törődik vele, mi történik ezután az áruval és annak vásárlójával. Éppoly kevésbé törődik e cselekvések természeti hatásaival [...] A természettel csakúgy mint a társadalommal kapcsolatban a mai termelési mód mellett túlnyomóan csak az első, legkézzelfoghatóbb eredményt veszik számításba. Friedrich Engels: *A természet dialektikája*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952, 102.

²⁷³ Amy E. Wendling: *Karl Marx on Technology and Alienation*. Palgrave Macmillan, 2009, 3.

többnyire technológiai szkepticizmusba hajlanak. A Marx 1840-es évek végétől körülbelül egy évtizeden keresztül vezetett jegyzeteiből álló *Grundrisse* még egy inkább optimista végkifejlettel számol az ember és a technológia viszonyát illetően. Ekkor Marx még hatalmas lehetőséget lát a technológiában, amely a megfelelő irányítás mellett az anyagi gazdagság minden formáját eljuttathatja a széles tömegekhez, ahelyett, hogy kifacsarná, elsorvasztaná, szolgává degradálná őket.²⁷⁴ Marx szerint a 19. századi újítások, a modern gépesítés tovább erodálja a manufaktúrákban már részeire bontott munkafolyamatot, így az ember-gép kapcsolat a gyárakban inkább a parazitizmus, mint a szimbiózis formáját ölti magára. A gép falat von az ember és a természet közé, megszünteti a kétkezi munka közvetlenségét, s az ezzel együtt járó tervezést, intellektuális aktust, valamint a megoldott probléma nyomán fellépő sikerélményt. A tőkés termelési mód a munkást és a gépet is bekebelezi, vagyis nem a termelési eszközökben, vagy a munkás termelési eszközökhöz való viszonyában keresendő a probléma oka. Ha a munkás a géphez nem proletárként viszonyulna, kialakulhatna egy egészséges termelő viszony – mutat rá Marx.²⁷⁵ Ettől kezdve a gép nem a létharc gyűlölt eszközeként jelenne meg a felszabadult ember tudatában, hanem mint a visszanyert kreativitás segítője, de ez csak a termelőeszközök igazságos újraelosztása révén következhetne be. Így szerelkezhetne fel az emberiség a történelem folyamán elért gazdagsággal, melynek rendkívül fontos részét képezik a technológiai vívmányok, s így kaphatna egy új teloszt az új társadalmi berendezkedés által az újjá kovácsolt közösség, lerázva magáról az elidegenültség megannyi béklyóját is.²⁷⁶

Marx e technológiapárti fejtegetéseit a *Grundrisse* 6. és 7. jegyzetfüzetében taglalja, de nem egységes koncepcióként, hanem inkább olyasféle utalásokként, amelyekből kiviláglik, hogy elképzelhetőnek tartja az ember és a gép produktív és „boldog” szimbiózisát. E szövegrészeket Antonio Negri „gépekről szóló töredékeknek” nevezi. A tőkés termelési mód az embert mindig is forgótökének tekintette, gyorsan elhasználható, veszteségként elkönnyvelhető, és mindenekelőtt pótolható szereplőként – állítja Marx. Ehhez Robert Owent is idézi, aki szerint már manufaktúrák lelketlen mechanizmusa is alárendelt gépként tekint a munkásra, előtérbe helyezve a nyersanyag minőségét és szakszerű kezelését, míg az ember testi és lelki szükségletei hidegen hagyják.²⁷⁷ Marx a munkás állótökeként való elismerése mellett érvel, az embert értékes

²⁷⁴ Uo. 100.

²⁷⁵ Uo. 101.

²⁷⁶ Uo. 105.

²⁷⁷ Karl Marx: *Grundrisse*. Random House, New York, 1973, 711.

értékteremtőnek tartja, aki nem tekinthető olyan, a gépnél is alantasabb létezőnek, akinek még annyi karbantartás és pihenő sem jár, mint a profithozó munkagépnek.

A 19. század második felére elért civilizációs és technológiai fejlődés eltörölhetetlenül nagybani fogyasztó és termelő lényé változtatta az embereket, akik igényeiket egy korábbi fejlettségi fok módszereivel már nem tudnák kielégíteni. A tömegek szükségleteit kizárólag a gépi nagyipar állíthatja elő, ennek körülményei azonban megváltoztathatók, mert nem csak a profithajhászás mozgathatja az ipari termelést. A termelő tevékenységbe bele lehet nyúlni oly módon, hogy a munkás kizsákmányoltsága megszűnjön, de a folyamat fennmaradjon. A munkaidő csökkentése, a munkás lehetősége a rekreálódásra lehetne az első lépés e cél felé, hogy létrejöhessen „az állótőke által irányított termelés, s ez az állótőke az ember lenne maga”.²⁷⁸ A „gépekről szóló töredék” konklúzióként nem a bőséges szabadidőben kiteljesedő embert látatja, hanem a termeléshez használt gépeket birtokló, és azokat irányító munkásokat.²⁷⁹ Rendkívüli értékelméletbeli különbség van tehát a Marx által elképzelt szocialista-kommunista jövő közösségi tulajdonlása és termelésirányítása, valamint a tőke által uralt bérmunkára épülő világ látásmódja között, mely úgy láncolja a munkást a géphez, hogy közben el is szakítja attól. A Grundrisse erre való utalásai utat nyitnak egy teljesen új antropológiai dimenzió felé, melyben a munkások fokozatosan „veszítik el láncukat”. Bár a szocializmus időszaka egy átmenet, melyben főként a bérmunkával járó nyomás és távlattalanság szűnik meg a dolgozó mindennapjaiban, de tágabb értelemben megváltozik a technológiához való viszony is. Ezáltal a korábbi ellenséges környezet az ember szövetségesevé válik, és a gépek használatával már nem csak a közösség gazdagodik, de a technológia fejlődését biztosító szellemi háttér, szakértelem, tudomány is a közösség birtokába kerül. Más szóval Marx szerint mindeme civilizációs nyereség a „családban marad”, azaz a munkás minden potenciáljával a tőkés helyett – a nagy számok törvénye alapján – a többi munkást gazdagítja.²⁸⁰ Ebben az eszményi állapotban az elidegenedés mintegy visszahúzódik, a munka pedig visszatér a munkáshoz az új „családi vállalkozás” keretei között, amint a munkás magának és sorstársainak termel. A munkatevékenység igazi célt kap, a körülmények visszaállnak egy természetes egyensúlyba a civilizáció egy magasabb fokán. Ezen a ponton megszűnik a társadalom Negri által említett tökéletes kapitalista

²⁷⁸ Uo. 712.

²⁷⁹ Amy E. Wendling: *Karl Marx on Technology and Alienation*. Palgrave Macmillan, 2009, 121.

²⁸⁰ Uo. 123.

kisajátítása,²⁸¹ amely az életet a tudomány, a technológia, az életmód, az erkölcsök és szokások tekintetében totálisan uralta, és szinte megváltoztathatatlannak tűnt.

Marx *A tőke* összeállítása közben egyre elmélyültebben követi nyomon a technológiai fejlődést. Az 1867-es első kötetben – akárcsak korábban a *Grundrisse* lapjain – jelentős terjedelemben taglalja e témát, és a munkaeszköz kézművesszerszámból géppé alakulásától kezdve a legösszetettebb, egyetlen erőforrás által hajtott géprendszerekig áttekinti a technológia evolúcióját, valamint e folyamat hatását a munkásságra és a civilizációra.²⁸² Az egyre specializáltabb munkafolyamatok mind messzebb sodorják az embert a munka élmény-jellegétől, a teremtő aktustól. Marx szerint az ember a mai formájában (mint homo sapiens) munkára ítélt lény. Eredendő kreativitása nem tűrheti, hogy a természetet ne formálja, ne igyekezzen valamiképpen önmagához igazítani közvetlen környezetét. „A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa. Miközben e mozgás által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát”.²⁸³ A munka tehát kizárólag az ember saját tevékenysége, melynek végrehajtását egy gondolati építmény, egy terv előzi meg, ami kiemeli az állatvilág olyan ösztönszerűen cselekvő „mesterei” közül, mint a pókok vagy a méhek. Az emberi kreativitás a munkafolyamatot munkaeszközök segítségével hajtja végre, olyan termékeket eredményezve, melyek az ember további boldogulását segítik. Ezt az aktust rontja meg a társadalmi rétegződés egy magasabb fokán létrejövő kényszer, mely az embert szolgálóvá, jobbágyvá majd bérmunkássá változtatja. A gépesítés megjelenése betetőzi e folyamatot, melynek nyomán „egy részszerző szám kezelésének élethossziglani specialitása egy részgép szolgálatának élethossziglani specialitásává lesz. A gépi berendezéssel visszaélnek, hogy a munkást – már zseni gyermekkorától fogva – egy részgép részévé változtassák”.²⁸⁴

Amíg a manufaktúrában a munkás szerzőkkel dolgozik, megmarad számára némi nyomorúságos szabadság-morzsa, és a termékhez hozzáadhat valamit magából is, addig a gyárban már erre sincs lehetősége, mert egy holt mechanizmus eleven függeléké lesz, és akarata, képzelőereje teljes eltemetésére kényszerül. A gyári munkavégzés embert próbáló voltának adatai, a horror jellegű történetek, beszámolók, a laissez-faire

²⁸¹ Antonio Negri: *Marx Beyond Marx. Lessons on the Grundrisse*. Pluto Press, London, 1991, 143.

²⁸² Karl Marx: *A tőke I.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1955, 346-471.

²⁸³ Uo. 170.

²⁸⁴ Uo. 394.

kapitalizmus tobzódásának évtizedeken át tartó tanulmányozása *A tőke* időszakára láthatóan megváltoztatta Marx hozzáállását a technológiához, e szörnyű rendszer elengedhetlen részéhez is. A profitért követelt, és egy teljes osztály által meghozott áldozat aprólékos feltérképezése könnyen elvezethette Marxot egyfajta technofóbiához, mely azonban nem következett egyenesen korábbi gondolkodásából.²⁸⁵ A tőkét olvasva igazi rémregénybe bekezdésekre, gondolatmenetekre bukkanhatunk, Marx hamisítatlan rémvilágot tár olvasói elé. „A gépi üzem legfejlettebb formája az olyan munkagépek tagozott rendszere, amelyek mozgásukat az átviteli gépezet közvetítésével egy központi automatától nyerik. Az egyes gép helyébe itt egy mechanikai szörnyeteg lép, melynek teste egész gyárépületeket tölt meg, és melynek démoni ereje eleinte óriási tagjainak szinte ünnepélyesen kimért mozgása mögé rejtőzik, majd számtalan tulajdonképpeni munkaszervének őrzőgő körtáncában tör ki”.²⁸⁶

Marx démoni gépekkel benépesített világa már nem tükrözi a *Grundrisse* bizakodó sorait, az ember *A tőke* lapjain a gépszörnyek szolgájává lesz, a gépek melletti alárendelt lét tipikus betegségekhez vezet, melyek bemutatásával Marx rendre sokkolja is olvasóit. A gépek, a borzalom és az elidegenülés elválaszthatatlanul egybe fognak, mígnem az egész kapitalizmus is egy hatalmas gépet formál, egy társadalmi mechanizmust, melynek az ember apró alkatrésze csupán. A gépesítés felfal minden egyéni boldogulási lehetőséget, és mindenkit, aki nem tőkés mintegy beolvaszt a proletariátus tengerébe.²⁸⁷ Természetesen *A tőkében* ábrázolt technológia-szörnyeteg is megszelídíthető, s megzabolázott képességeivel a kommunista jövő hasznos részévé alakítható, de ennek hogyanját Marx egyértelműen itt sem vázolja fel, arra azonban utal, hogy a technológia folyamatos megújulása – vagyis forradalmisága – a munkásokat is, minden kiszipolyozottságuk ellenére tanulékonyá, öntudatosabbá, reakcióképesebbé teszi. A tőkés, aki a profit érdekében folyton lépéskényszerben van, munkásai közül bármikor bárkit gyökeresen új munkafolyamatba illeszthet, „állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba”.²⁸⁸ Ugyanitt Marx a *Kommunista párt kiáltványát* idézi, melyben Engelsszel évtizedekkel korábban azt jóslták, hogy a tőkés társadalom eme forrongó sajátosságai között „az emberek végre arra kényszerülnek, hogy helyzetüket, egymáshoz való

²⁸⁵ Amy E. Wendling: *Karl Marx on Technology and Alienation*. Palgrave Macmillan, 2009, 146.

²⁸⁶ Karl Marx: *A tőke I.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1955, 356.

²⁸⁷ Uo. 468.

²⁸⁸ Uo. 454.

viszonyukat józan szemmel vizsgálják”,²⁸⁹ utat nyitva a történelmileg szükségszerű társadalmi változások felé.

Marxnak azonban egyre kiábrándultabban kellett megállapítania a tényt, hogy a forradalmi változások igénye az idő előre haladtával kialudni látszik a munkásságon belül. Nyilvánvalóvá válik ez *A Gothai program kritikájában*, ahol nyíltan bírálja a szociáldemokrata párt elképzeléseit, amelyek bizonyítják, hogy a valóságos világ még 1875-re sem képes megfelelni az elmélet által már az 1840-es években felállított követelménynek. Nyoma sincs a programban a forradalmi átalakulásvágynak, a proletariátus majdani forradalmi diktatúrája felé mutató terveknek, inkább lanyhulás, az osztálytársadalmi keretek kellemesebbé tétele, az állammal történő paktumkötés – az állam támogatása az állami támogatás fejében – érződik ki belőle. A kritikával Marx ugyan könnyített lelkén, de kudarcérzése ettől aligha csökkent.²⁹⁰

Az ortodox marxizmus, noha kitűnően diagnosztizálta a kapitalizmus problémáit, nem tudott megfelelő gyógyírt kínálni rájuk. Marx szerint a kapitalizmus keretei között a proletariátus élete végül törvényszerűen lehetetlenné válik, mivel e réteg olymértékben emancipálódik, hogy nem lehet már korábbi elidegenedett önmagaként kezelni. A kapitalizmust tehát csak egy végső nagy forradalom törölheti el – vélte – ám elméletével elrugaszkodott a valóságtól, és arra várt, hogy a világ az ő gondolataihoz igazodjon. Marx halála után olyan befolyásos ideológusok, mint Karl Kautsky és Rosa Luxemburg ragaszkodtak a forradalom közeli kitöréséhez, az ehhez szükséges szüntelen osztályharcos mozgósításhoz.

Ám a gépi nagyipar a kapitalista berendezkedéssel együtt átnavigált a 20. századba, és makacsul tartotta magát alapelveihez. Kautsky hiába állította, hogy aki nem azon igyekszik, hogy a tőkés társadalomban kialakult tulajdonviszonyokat megváltoztassa, az

²⁸⁹ Uo. 454.

²⁹⁰ Ezzel kapcsolatban Paul Johnson kajánul megjegyzi, hogy Marx nem véletlenül ismerte félre a munkásokat: mint a szellem embere, és mint elméletalkotó ugyanis nem kereste a társaságukat. A jövő ilyen totális, noha tudományos alapon nyugvó félreértelmezéséhez hozzájárult, hogy „Marx a pénzügyekről és az iparról írt egész életében, de csak két embert ismert, akik pénzügyi vagy ipari folyamatokkal foglalkoztak. Az egyik hollandiai nagybátyja volt [...]. De vele csak egyszer konzultált egy a pénzarisztokráciára vonatkozó technikai kérdésben, és noha négy alkalommal látogatta meg, ezen alkalmak a családi pénzügyekre vonatkoztak. A másik jól értesült ember Engels volt. Ám Marx elutasította Engels meghívását egy textilüzem meglátogatására, és amennyire tudjuk, nem tette be a lábát egy malomba, gyárba, bányába vagy más ipari létesítménybe egész élete során. Még meglepőbb volt marx nehezítése azon forradalmártársai felé, akiknek volt efféle tapasztalatuk, vagyis a politikailag tudatossá váló munkások irányába. Ilyen emberekkel először 1845-ben találkozott, amikor egy rövid látogatást tett Londonban és részt vett a Német Munkások Társaság ülésén. Nem tetszett neki amit látott. A résztvevők főként képzett munkások voltak, óráskok, nyomdászok, cipészek, egy erdész vezetésével. Autodidakták voltak, fegyelmeztettek, komolyak, jómodorúak, nem voltak kicsapongók, és bár meg akarták változtatni a társadalmat, mérsékeltek voltak a gyakorlati megvalósítás tekintetében. Nem osztoztak Marx apokaliptikus vízióiban, és legfőként, nem az egyetemi zsargont beszélték. Megvetéssel tekintett rájuk: forradalmi ágyútölteléknek képzelte őket, nem egyébnek”. Paul Johnson: *Intellectuals*. HarperCollins, 1992, 60-61.

„lehetetlenné tesz minden további társadalmi haladást, egyhelyben toporgásra, rothadásra ítéli a társadalmat, de elevenen való elrothadásra, amelyet a leggyötrelmesebb görcsös rángatódzások kísérnek”.²⁹¹ Ahogy Marx, úgy Kautsky is melléfogott: a klasszikus kapitalizmust nem világforradalom követte, hanem a kései kapitalizmus, mely korszak ipari társadalmainak vezetői érzékelték a felgyülemlett feszültséget, és olymódon eresztették ki a gőzt, hogy a spontán verseny veszteseit már kárpótolni igyekeztek, könnyítve az ipari munkásság terhein. Ebben partnerre is találtak, mert a szociáldemokrácia mérsékeltebb, reformista, Eduard Bernstein által képviselt irányzatával szimpatizáló, a fokozatos reformokat és a párbeszédet pártoló szakszervezeti vezetők és munkások megértették, hogy csak ebben lehetnek érdekeltek.²⁹²

A 20. század e politikai alkujának is köszönhető nyugodtabb viszonyok, jobb életkörülmények, valamint a technológia feltartóztatathatlan fejlődése következtében a gépek előzönlötték a fejlett társadalmakat. Immár nem Marx hodályokba zárt szörnyetegeiként, hanem az élet minden területén nélkülözhetetlenné váló kellékeként befolyásolták az emberek egymásközi viszonyait, a munka világát és a szabadidő eltöltésének alternatíváit. E gyors átalakulás pedig megnyitotta a technológiakritika újabb fejezetei előtt az utat. A proletarizálódás elmaradása, s az e helyett megjelenő polgárosulás új életstílust eredményezett, melynek visszásságait a radikális társadalomkritika – főként Heidegger és a Frankfurti Iskola képviselői – alapos elemzésnek vetettek alá, eredményeik pedig sokszor egybecsengenek a kortárs szépirodalmi antiutópiák megállapításaival.

²⁹¹ Karl Kautsky: *Az erfurti program*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982, 100. Az ortodox marxizmus tévedését ugyanakkor kitűnően látta Eduard Bernstein, aki a forradalmi hevület, az agresszív világmegváltás helyett a lassú reformok és a munkásosztály helyzetének fokozatos javítása mellett kardoskodott – és a történelem őt igazolta. Ralph Dahrendorf frappánsan meg is fogalmazza azt, amit Bernstein már a századfordulón tényként kezel: „A marxi osztályharc-elméletből következő prognózisok nem valósultak meg a fejlett ipari társadalmakban. Nem következett be a két osztály közötti, egyre növekvő polarizáció. A politikai – társadalmi konfliktusok alapjául szolgáló társadalmi viszony nem maradt kizárólag, vagy akár túlnyomóan, az ipari termelőeszközök feletti rendelkezésből eredő viszony. A megjósolt (proletár) forradalom nem robbant ki, legalábbis ott nem, ahol Marx szerint ki kellett volna robbannia. Valami tehát hamis a marxi elméletben”. Ralph Dahrendorf: *Társadalmi osztályok és osztálykonfliktus*. Szociológiai figyelő, 1989/2, 7.

²⁹² Bo Rothstein: *Corporatism and Reformism: The Social Democratic Institutionalization of Class Conflict*. Acta Sociologica, 30/3-4, 1987, 299-302.

4. Technológiakritika a 20. századi filozófiában

4.1. Oswald Spengler – a Nyugat, mint önpusztító világszobrász

1918 júliusában egy – a német tudományos közélet számára – névtelen gimnáziumi tanár, bizonyos Oswald Spengler kiadott egy furcsa könyvet *A nyugat alkonya* címen. Noha számos kiadó előzőleg visszautasította, a könyv a megjelenést követő egy éven belül Európa szerte hatalmas ismertségre tett szert, így a nagy érdeklődésre való tekintettel Spengler megjelentette a mű második kötetét is, további érvekkel és dokumentumokkal támasztva alá gondolatait. Spengler történetfilozófiáját egy lehetséges világmagyarázatnak tekinti a kortárs irányzatok közül, de horizontja minden addigi történelemszemléletet kitágít.²⁹³

Minden, ami él természetes ritmussal bír, a születés, a növekedés, az érettség és a hanyatlás szakaszain megy át, s ha az embernél megtalálhatók ezen állomások, akkor a nagyobb emberi konglomerátumoknak is hasonló a sorsa. Együtt emelkednek vagy buknek a közösségek, tehát nem pusztán cogitatumok sodródnak a történelmi folyamatokban, hanem nagy egységek, régiók emelkednek vagy buknek el annak függvényeként, hogy fel vagy leszálló ágban van az őket fenntartó szellemi-fizikai közösség. Az organikus érési folyamatnak kitett, generációk láncolatán átívelő egység nem a nemzet, nem is a faj, de nem is az osztály, hanem a kultúra. Spengler számos kultúra érési és hanyatlási fázisát megvizsgálja monumentális művében, kitüntetett figyelmet szentelve a nyugati kultúrának, melynek jövőjét eleve elrendeltnek tartja.²⁹⁴

Az alkony, mely a nyugatra száll, a mű születésekor már hatalmas földrajzi egységeket érint: Európát elhagyva több kontinens történelmét befolyásolta visszavonhatatlanul, így hanyatlása is rendkívüli jelentőséggel bíró eseményláncolat. A nyugati kultúra túl van a középkor tavaszán, a reneszánsz nyarán, a felvilágosodás őszén, jelene pedig a civilizáció telében zajlik, a felvilágosodás, de még markánsabban a 19. század óta. A nyugati civilizációt Spengler erőteljesen megkülönbözteti a kultúrától, mint ami az elmúlt korok alkotásainak vállán állva létezik, de már nem ad hozzá e teljesítményhez semmi grandiózust. Művészi, filozófiai, szellemi teljesítménye már

²⁹³ Gerhard Masur: *Distinctive Traits of Western Civilization: Through the Eyes of Western Historians*. The American Historical Review, 67/3, 1962, 604.

²⁹⁴ Sidney B. Fay: *The Idea of Progress*. The American Historical Review, 52/2, 1947, 241.

kifulladt, azt ismétli ami már megtörtént, a kultúrára jellemző az organikus fejlődési vonal megszakadt benne.²⁹⁵ A civilizáció energiái nem a szellemtudományok konstrukcióira vonatkoznak, hanem a technológiára összpontosulnak. Ebben különbözik minden előző kortól, de e kiemelkedő képessége egyben a vesztét is okozza: felépíti azokat az eszközöket, amelyekkel teljesen lerombolhatja magát. A hatalmas városok, a lenyűgöző infrastruktúra mögött sincs egyéb, mint a tömegemberek tengere. Az a szerves egység, mely a nyugati kultúrát történelméhez kötötte, egyre kevésbé számít, ezért ahogy öregszik, erejének maradékát a civilizáció gépekkel telezsúfolt, természetidegen világának működtetésére fordítja.

„A Nyugat alkonya [...] így szemlélve nem kevesebbet jelent, mint a *civilizáció problémáját*. [...] A civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen *sorsa*. [...] Az a *legkülsőlegesebb* és *leginkább művi* állapot, melynek elérésére az emberiségnek egy magasan fejlett fajtája egyáltalában képes. A civilizáció – lezárulás; valahogy úgy, ahogyan a létrejövőt a létrejött, az életet a halál, a kibontakozást a megmerevedés követi, ahogyan a gyermeki lelkiségre – miként az a dór és a gótikus művészetben kifejeződik – a szellemi aggkor következik, ahogyan a tájra a kőből épített és megkövesedő világváros borul. A civilizáció a visszavonhatatlan vég, amely benső szükségszerűségtől hajtva újból és újból beköszönt”.²⁹⁶ Minden nagy történelmi korszak hanyatlása a civilizáció eljövételével válik teljessé, így követte például a görög szellemiséget, metafizikus gondolkodást a római racionalitás, amely a világbirodalom teljes pusztulásához vezetett. A civilizáció az antimetafizikus ember, a számító intellektus korszaka, „és ez nem csak az antikvitásra érvényes; a határozott, teljességgel antimetafizikus embernek ez a típusa újból és újból felbukkan.”²⁹⁷ Babilon, Egyiptom, India, Kína és Róma mind egy-egy civilizációval aggott el, épült le, s a 19. századtól kezdve ez a nyugati kultúra sorsa is Spengler meggyőződése szerint. Spengler érzékelteti, hogy a modern lélek veszte nyughatatlansága lesz. Szétrepeszti a klasszikus kereteket, sóvárog a hatalmas vállalkozások után, a fizika, a matematika és a vegytan birodalmában mindent megvizsgál a gigászitól az atomi méretűig.²⁹⁸

Minden civilizáció megszüli a világváros és a vidék problematikáját. A vidék feladata, hogy élelmezze a világvárost, ahol a világ új ura él, „a nagyvárosi lakos, az alaktalanul hullámzó tömegben fellépő, tradíciókat nélkülöző, vallástalan, intelligens és

²⁹⁵ Northrop Frye: *"The Decline of the West" by Oswald Spengler*. Daedalus, 103/1, 1974, 2.

²⁹⁶ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 67.

²⁹⁷ Uo. 68.

²⁹⁸ William Benjamin Smith: *Spengler's Theory of the Historical Process*. The Monist, 32/4, 1922, 614.

terméketlen tényember”,²⁹⁹ minden kultúra legmegbízhatóbb sírásója. A városi ember tömeget képez, de ez a tömeg már nem egység. Természettől való elrugaszkodása, a természet kiszipolyozásában való részvétele, „tömegviselkedése” arra utal, hogy már élni sem akar igazán. Egyénként talán ragaszkodik az élethez, életmódja viszont arra enged következtetni, hogy már minden mindegy neki.³⁰⁰ A metropoliszokban tévelygő tényember a 20. századra megadta magát a kézzel fogható, praktikus, azonnali kielégülést okozó tárgyi világnak, de kellékei már nélkülözik az autentikus, valóban kulturális tartalmakat. Előírt, „korrekt” politikai célok között él, melyeket minden civilizált országnak követnie kell; globális világkereskedelem pumpál e rendszerekbe vért; és a tudományos-technikai szabványozottság csiszolja össze, teszi kiszámíthatóvá.³⁰¹ De a pezsgést, az önazonosságot, az autonóm teremtő erőt, amit a kultúra a korábbi évszázadokban még biztosított a Nyugatnak, e környezet elszívta. A tradíció és a személyiség évezredek értékeit a civilizáció feloldja, mint valami sav, az egyénnek pedig a piaci realitások hánykódó tengere marad az egyetlen támasztéka.³⁰²

A kultúra a nemesség, az egyház, a dinasztia, a művészeti konvenciók és a tudományos megismerés lehetőségének határai mellett érvel. A civilizáció a tömeghez kötődik, a hűvös ravaszságot, a szerzésvágyat, a kozmopolitizmust, a tömeghez igazított, kivívott jogokat és a tudományos vallástalanságot képviseli, vagyis mesterséges, az anyaföldtől idegen célokat követ.³⁰³ E természetellenességet Spengler az ókori Róma négyemeletes proletár bércaszárnyáiban is felleli, mely körülmények háttérében már ekkor is a pénztelenség áll, mint minden civilizáció egyik alapmotívuma, rabszíja, melyet a másik meghatározó tényező, a család politikum használ ki, leginkább városi tömegember körében arathatva le alantas vetését, a pénzre vágyó tömegek lelkébe plántált demagógia gyümölcsét. „Néhány kitűnő koponya dönt mindenben – kiknek nevei pillanatnyilag talán nem is a legismertebbek –, miközben provinciális látóköriük alapján kiválogatott, másodrangú politikusok, rétorok és tribunusok, képviselők és újságírók – nagy tömege az alsóbb rétegek körében ébren tartja azt az illúziót, hogy a nép önmagát határozza meg”.³⁰⁴

A nyugati kultúra civilizációba torkollása különbözik minden megelőző kultúra hanyatlásától, mégpedig a technológiai elem túlsúlyba kerülése miatt. A technológia

²⁹⁹ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 69.

³⁰⁰ Robert A. Nye: *The Bio-Medical Origins of Urban Sociology.* Journal of Contemporary History, 20/4, 1985. 665.

³⁰¹ John Farrenkopf: *Spengler's Historical Pessimism and the Tragedy of Our Age.* Theory and Society, 22/3, 1993, 397.

³⁰² Jeffrey Herf: *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich.* Cambridge University Press, 1984, 60.

³⁰³ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 71.

³⁰⁴ Uo. 73.

gyökeresen átformálja a mindennapokat, egyaránt hat a szellemi életre, a művészetre és a politikumra, de a Nyugat esetében e hatás példa nélküli. „Egyes civilizációk csúcsein, azok nagyvárosaiban, elkövetkezik végül a pillanat, amikor a technikai kritika megunja az élet szolgálatát, és annak türannoszaként lép fel. Ennek a valóban tragikus, mértékét vesztett gondolkodásnak az orgiáját éli a nyugati kultúra éppen most”.³⁰⁵ A technikai találmányok minden történeti korban előbb-utóbb mindennapi használati tárgyként jelennek meg, így a tűz, a fémeszközök, a szerszámok és a fegyverek, a járművek vagy a mezőgazdasági újítások teljesen átírják a közösségek életkörülményeit. Az antik görögök még csak „játszanak az ismeretekkel”,³⁰⁶ a kínaiak már hadigépeket építenek, míg a nyugati kultúra fausti technikája már a természet uralmára tör, célszerűen kutat a jobbnál jobb megoldások után. A Nyugatnak a vérében van a kísérletezés, a feltalálás, szenvedélye a nemtudás birodalmának módszeres pusztítása. A nyugati ember – mutat rá Spengler – még papként is mérnök, a gótikus katedrálisok a transzcendencia jegyében létrehozott mérnöki bravúrok. „A *scientia experimentalis* – ahogy annak idején Roger Bacon a természetkutatást definiálta – amely a természetnek emelőkkel és csigákkal való *erőszakos* vallatásával kezdte, ma gyárkéményekkel és aknatornyokkal borított területek formájában áll előttünk”.³⁰⁷

Az építészet és a tudomány eszköztárának bővülése mellett kifejlődik az újkori haditechnika, a rombolás minden addiginál szakszerűbb tudománya is, hogy a fausti ember háborúi során ne csak felépíteni, de földbe döngölni is képes legyen alkotásait, illetve önmagát. Ezáltal különös ellentmondást tár fel Spengler gondolatmenete a Nyugat hanyatlásáról: a nyugati módszertan és produktivitás a technológia segítségével globális hódításba kezd, de győzelmei egyre közelebb viszik végétéhez.³⁰⁸ A gőzgép megjelenésével a természet, mely eddig szolgált az embert, rabszolgává változik, miáltal páratlan termelékenység és népesedés megy végbe a Nyugat által uralt területeken. „Ez a növekedés a *gép produktuma*, amely azt akarja, hogy kezeljék és irányítsák, és ezért minden ember erejét megszázaszorozza. A gépek határozzák meg az emberi élet értékét. A *munka* válik az etikai gondolkodás központi kategóriájává. A XVIII. századtól kezdve minden nyelvben elveszti pejoratív jelentését. A gép dolgozik, és együttműködésre kényszeríti az embert. Az egész kultúra annyira a tevékenység függvényévé válik, hogy a

³⁰⁵ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 717.

³⁰⁶ Uo. 718.

³⁰⁷ Uo. 719.

³⁰⁸ Arno Bammé, Ernst Kotzmann, Ulrike Oberheber: *Basic Questions About Metaphysics of Technology: Spengler, Heidegger, Günther.* The Journal of Speculative Philosophy, 7/2, 1993, 148.

föld beleremeg”.³⁰⁹ A 19. században a fentiek hatványozódnak, a világ, a földfelszín olymértékben átalakul, hogy ehhez fogható az összes eddigi kultúra nem alkotott: könnyedén átszelhetővé válnak az óceánok; átfűrhetővé a hegyek; közlekedésre alkalmassá a levegő; a kommunikáció azonnaliságának pedig nem állja útját immár semmi. A gépesítés evolúciója szinte istenné változtatta az embert, de „ezek a gépek a maguk megformáltságában egyre embertelenebbekké, egyre aszketikusabbakká, misztikusabbakká, ezoterikusabbakká válnak”.³¹⁰

A fausti ember saját teremtményeinek rabszolgájává vált, hatalmas gépei, istensége letéteményesei nélkül elpusztul, mert anorganikus, sivárrá formált világa csakis ezt a létmódot teszi számára lehetővé, „a gépek révén olyan pályára szorult, melyen nincs megállás, és nincs vissza”.³¹¹ A vállalkozó, a mérnök és a gyári munkás kényszertriumvirátusa nem szakadhat szét: létük összeforrt, munkájuk nyomán folyamatos átalakulásban van a világ. A vállalkozó létét csak ezernyi – terveit valóságba öntő – mérnök folyamatos utánpótlásával biztosíthatja, de a munkás létfeltételei is a vállalkozó terveinek, munkahelyteremtő beruházásainak sikerétől függ. Noha Spenglernél rendkívül sok helyen találhatóunk direkt technológiakritikát, a gépesített világ egyértelmű elutasítását, ellenérzése mégsem konkrétan a gépre vonatkozik. A civilizáció berendezkedése, a gépek használatának mikéntje egy mögöttes erő, az elüzletiesedett szellem, a gyökértelen idegenség urbánus világának lenyomata.³¹² A kereskedők és viszonteladók parazita látásmódja, igényei nyomán burjánzik a gépek regimentje. A fausti kultúra nem belehabarodott mechanikai teremtményeibe, hanem kisiklatták, megrontották, miáltal elvesztette az arányérzékét: kutatás, megismerés helyett termelni kezdett, s vakká válva a minőségre, mindenben csak a hasznot fedezte fel, a mennyiséget. A gépvilág azért olyan amilyen, mert evolúcióját a mohóság befolyásolta.

A nyugati kultúra e civilizációba torkolló zárófejezete a benne összpontosuló páratlan intellektus mellett ezért rendkívüli spirituális diszharmóniával küzd, ami megpecsételi tragikus sorsát³¹³ – írja Spengler 1931-ben *Ember és technika* című tanulmányában, melyben *A nyugat alkonya* alapján tovább gondolja az ember és a gép viszonyát. A racionalizmus a technológiát szinte vallássá avatta, „melynek imádója a

³⁰⁹ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 721.

³¹⁰ Uo. 722.

³¹¹ Uo. 723.

³¹² Jeffrey Herf: *Reactionary modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich.* Cambridge University Press, 1984, 59.

³¹³ Oswald Spengler: *Man and Technics.* Alfred A. Knopf, Inc., 1932. 39.

modern kor haladás-filisztere Lamettrie-től Leninig”,³¹⁴ de a bravúros technikai megoldások mellett megszűnt, elpárolgott az egységes célok világa. Országok, hatalmas földrajzi területek nyersanyagbázissá váltak, majd a technológia evolúciója nyomán hasznavetetlenként elhajította őket a világot átformáló erő. A stabilitás, az élet megszokott menete, a bejáratott túlélési technikák hosszú korszakát felváltotta a haszonmaximalizálás kapkodása, a rövid távú tervek világa. „Éppolyan kevésbé értjük a természet titkait mint régen, de ismerjük a munkahipotézist – mely nem ’igaz’, de alkalmazható – így a természetet arra kényszeríthetjük, hogy *engedelmeskedjen* az ember parancsának, melyet egy fogantyú vagy egy kar leheletnyi érintésével vált ki. A felfedezések fantasztikus növekedése ugyanakkor – ezt nem árt megismételni – az emberi munkát *nem* szabadította fel. A gépek számának növekedésével a munkás kezekre is növekszik az igény, amióta a technikai luxus minden más luxusfajta felülmúl, és mesterséges életünk egyre inkább mesterségessé válik”.³¹⁵ E körülmények között már nincsenek közös célok. Amíg korábban évezredek teltek el úgy, hogy vezetők és vezetettek közös célokban megegyezve munkálkodtak egyfajta intelligens kooperáció keretei között, addig a jelen munkásai vagy nem látják e célt, vagy nem értenek egyet vele, s munkájukra sokszor átokként tekintenek. Az ember, a világ ura így vált a gép szolgájává, s zavarában meghozza hibás döntéseit, miáltal kezdetét veszi a fausti kultúra utolsó felvonása, nagyobb katasztrófát eredményezve, mint amit Aiszkhülosz vagy Shakespeare valaha is képes volt megálmodni.³¹⁶ Brit, német, francia és amerikai szereplők uralják e szituációt gazdagságuk, jólétük folytán, ez viszont ipari erejük függvénye, mely a nyersanyagok és fosszilis energiahordozók pótlásán nyugszik. Nyersanyagbázisok, technológia, városi populációk, jól trenírozott, ütőképes hadseregek a jelen status quo-jának fenntartói, de az így felépített rendszer sok helyen sérülhet, így folyamatos tatarozást, törődést igényel.

A legújabb kor már elfordult attól ami természetes, „*a világ gépesítése* olyan szintre került, ahol már túlnyomás uralkodik”.³¹⁷ Spengler a technológia és a mohóság egyvelegének globális, öngerjesztő, perverz tombolását is felmutatja: az erdők újságpapírrá lesznek, ennek nyomán egész népeket tizedelő klimatikus változások zajlanak; kihal, vagy csak mutatóban marad fenn megszámlálhatatlan állatfaj; de így járnak bizonyos emberfajták is, például az észak-amerikai indiánok, vagy az ausztrál őslakosok. A racionális szervezés kiöli a világból a természetességet, kialakul egy mérget okádó

³¹⁴ Uo. 43.

³¹⁵ Uo. 44.

³¹⁶ Uo. 46.

³¹⁷ Uo. 47.

művilág, egy mindent gépiesre fazonírozó civilizáció. „Most csak lóerőkben tudunk gondolkodni; képtelenek vagyunk úgy pillantani egy vízesésre, hogy ne elektromosan kinyerhető haszonként fogjuk fel; a legelésző marhákat is kitermelhető húsként kezeljük; a romlatlan, primitív emberektől származó tárgyakat pedig azonnal modern eljárásokkal igyekszünk lemásolni. [...] A gép egy *szimbólum*, akárcsak titkos ideálja, az örökmozgás – egy spirituális és intellektuális, de nem vitális szükséglet”.³¹⁸ A gép – állítja Spengler – annyira megkönnyíti az életet, hogy már-már élehetlenné teszi: a nagyvárosokban annyi autó zsúfolódik össze, hogy gyalog hamarabb elérhetők az úti célok; több helyen bebizonyosodott, hogy az állati erővel végzett szántás gazdaságosabb a traktorral végzettnél; a trópusi régiókban pedig a primitív munkavégzés komoly versenytársa a gépesített ültetvényeknek. Spengler érezteti a csúcsra járatott technológiai civilizáció tarthatatlanságát – fel sem merül benne a fenntartható fejlődés nevű képtelenség gondolata. Hiába vált a gépvilág a szénről a kőolajra, mint üzemanyagra, illetve vonja be a vízenergiát az elektromosság létrehozásához, hiába tesz a jövőben is számtalan felfedezést a mérnöki génusz, ezt az iszonyatos tempót képtelenség fenntartani. Amikor a gótika és a barokk mesterművei születtek, az ember még a lelkét is beleadta abba a tevékenységbe, amit a 20. századra, – legyen bár mérnök, vállalkozó vagy munkás – merev arccal, gépként, szabványok felhasználásával, páratlan eszköz arzenáljával körülvéve, de kapkodva végez, mert hajtja a megrendelő, retteg a kötbértől, vagy a művezető szidalmaitól.³¹⁹

Az ember egy idő után megcsömörlik a gépvilágtól, s ennek számos jele van. Egyesek a sportba menekülnek, mások egyszerűbb, nyugodtabb életmódra térnek át, kimenekülve a nagyvárosi sivárságból, „a lélektelen tények nyomásától és a tiszta, hideg technikai szervezethez tartozó atmoszférától”,³²⁰ s nem is a legtehetségtelenebbek tesznek így. A darwinizmus térhódításával a kultúrából kisépért irányzatok is visszaszivárogni látszanak: okkultizmus, spiritualizmus, hindu filozófia, keresztény vagy pogány színekben fellépő metafizikai kíváncsiság színesíti ismét a nyugati ember hétköznapjait. Egyre több a civilizáció elől menekülő világutazó, de a retúrjegy iránt tökéletesen érzéketlen öngyilkos is.

A Nyugat kifáradásához hozzá járul még egy elkerülhetetlen veszély, amely a beharangozott alkonyt közelebb hozza: a kelet technológiai felzárkózása. Minthogy a

³¹⁸ Uo. 48.

³¹⁹ Paul Meadows: *Culture Theory and Industrial Analysis*. Annals of the American Academy of Political and Social Science, 274, 1951, 12.

³²⁰ Oswald spengler: *Man and Technics*. Alfred A. Knopf, Inc., 1932, 49.

nyugat technológiai eljárásai immár nem képeznek titkot, könnyen lemásolhatók.³²¹ Spengler kitűnő érzékkel megjósolja, hogy a japánok harminc éven belül technikai virtuózzá válnak, hogy a Távol-Kelet, India, Dél-Amerika és Dél-Afrika iparosodása, a technológia lemásolása, átvétele mintegy visszavág a Nyugatnak, mert alacsony bérekkel, igénytelenebb munkásokkal halálos versenybe kényszeríti az elkényelmesedett, elidegenedett és kiábrándult nyugati világot. A Nyugat trónfosztása így kívülről és belülről is megtörténik, „a fehér munkásnak a *megszokott* luxus lesz a végzete a kulival szemben.”³²²

Spengler három évvel később, 1934-ben még tovább finomítja a nyugati kultúrkör technológia által katalizált hanyatlásáról szóló prófeciáját *A döntés órája* című könyvében. A felzárkózó kelet részeként e mű kimerítően tárgyalja Oroszország, illetve a cári birodalom helyén létrejött új szovjet állam, mint a Nyugathoz földrajzilag legközelebb eső, ideológiája miatt legveszélyesebb kihívójának problémáját. Rámutat, hogy Oroszország tekintete mindig is nyugati határait pásztázta, de szemlélődését immár majdani nagy tettek előkészülete váltja fel.³²³ Az Osztrák-Magyar Monarchia egységét véglegesen megroppantó világháború törékeny, sebezhető államokat hagyott maga mögött e nagy alakulat helyén, de elbukott a cárizmus évszázadokon át kierielt rendszere is. A 20-as évek elejére egy mesterségesen kimunkált, Oroszországra „átprogramozott” marxizmus intellektuális üzemanyagával felszerelkezett, urbánus kemény mag, a bolsevikok hatalmas álmokat szönek: gigászi iparosításba kezdenek a jobbára agrár országnak számító új államban, a Szovjetunióban. E veszéllyel fokozottan érdemes számolni, Spengler szerint, mert „a bolsevikok győzelme történelmileg túlmutat a politikai szocializmuson vagy az elméleti közgazdaságtanon”.³²⁴ Ez egy új, kiszámíthatatlan világ, mely nyugati sablonnal építi a jövőt, ugyanakkor területileg ötvözi Európát és Ázsiát: mindkettő és egyik sem. A bolsevik uralom nem állam, inkább afféle horda, élén a mindenható kánnal, aki népén taposva kikényszeríti, hogy európai műveltségű vezérkarának tervei realizálódjanak.³²⁵ Az orosz lélek által korábban gyűlölt gépi technológia a bolsevik uralom alatt egyszerre istenné, az élet értelmévé vált, ugyanakkor Spengler érzi a makacs muzsik averzióját is ezen új világgal kapcsolatban. A parasztok milliói ellenségként tekintenek a semmiből hirtelen nyakukon termett új urbánus uraikra, akik bürokratikus gúzsbakötéssel, őrjöngő

³²¹ Oswald Spengler: *The Hour Of Decision*. Alfred A. Knopf Inc., 1963, 214.

³²² Oswald spengler: *Man and Technics*. Alfred A. Knopf Inc., 1932, 39, 51.

³²³ Oswald spengler: *The Hour Of Decision*. Alfred A. Knopf Inc., 1963, 30.

³²⁴ Uo. 60.

³²⁵ Uo. 61.

Csekájukkal, a paraszt ismételen jobbágysorba taszításával végső soron alattvalóik többségét haragítják magukra, ami nagyra törő terveiket nyilvánvalóan hátráltatja.³²⁶ Spengler ennek ellenére nem tartja lehetetlennek a Nyugatot iparilag maga alá gyűrő kommunizmusról szóló vágyálmok, az ötéves tervek beteljesülését, fegyverként való használatát – látott már ilyet a világ, mert pontosan így vérezte ki Németországot Anglia és Franciaország 1918-ra.³²⁷ De könnyen elképzelhetőnek tartja azt is, hogy Oroszország a nyugati technológiát birtokló Ázsia uraként Japánnal, a másik legaktívabb keleti szereplővel összefogva hajtja végre tervét.³²⁸

Spengler szerint a Nyugat megpecsételte sorsát: önmagát kiüresítette, ellenségeit felfegyverezte, mert az őt egykor hatalmassá tevő titkok immár bárkit felemelhetnek. A felzárkózó kelet számára a fejlett technológia átvétele nem fausti kaland, hanem hideg számítás, mellyel e szorgalmas, hedonizmustól megkímélt népek komótosan megfojtják az elfajzott, kifáradt, önmaga árnyékává vált Nyugatot. E helyzetből nincs kiút, csak ábránd, hogy a kór visszafordítható, „az optimizmus *gyávaság*, [...] a dicsőséges vég az egyetlen, amit *nem* lehet elvenni az embertől”.³²⁹ A hanyatlás évtizedeit (évszázadait?) méltósággal végigkísérni, ez a nyugati ember sorsa, mely alól nem bújhat ki.

³²⁶ Uo. 211.

³²⁷ Uo. 64.

³²⁸ Uo. 212.

³²⁹ Oswald spengler: *Man and Technics*. Alfred A. Knopf Inc., 1932, 39, 52.

4.2. Walter Benjamin – flaneur az emberi idegrendszer komplex kiképzésének korában

Walter Benjamin számos írásában foglalkozik a modern technológia emberre és kultúrára gyakorolt hatásaival, markáns véleményt alkot a kérdésben, és talán az első marxista gondolkodó, aki kritikusan viszonyul e témához. Benjamin életművében fellelhető az a technológiához való ambivalens viszony, amely Marxot is jellemezte, így az ipari társadalom és az ember kapcsolatát nem naiv optimizmussal szemlélte, mint általában a baloldali értelmiség. Írásaiban, sajátos történelmi materializmusában helyet kap a spiritualitás: megpróbálta összebékíteni a marxi elmélet megállapításait a technicizált világ által meggyötört ember természetes, ösztönös jobbra vágyásával.

Benjamin „igyekezett megszólaltatni a vészcsengőt, figyelmeztetve azon veszélyekre, melyek a technikai fejlődést jellemezték. Az általa kifejtett kettős ellenállás – a hadviselésben végbemenő technikai fejlődés felé, illetve a természet tönkretétele irányában – profetikus kicsengéssel bír, és megdöbbentő, hogy korunkra mennyire aktuálissá vált”.³³⁰ Benjamin gondolkodásmódját nagymértékben meghatározta a német romantika és neoromantika 19. század végi életérzése, amely erőteljesen kritizálta a civilizációt, mint egy lelketlen, tudományos-technológiai erő hajtotta lavinát, mely páratlan erővel és sebességgel tarolta le az európai ember tradicionális életritmusát, szokásait és társadalmi viszonyait. A civilizációval szemben e látásmód a kultúrát, a hosszan tartó, organikus fejlődést élte, melynek morális, vallási és társadalmi értékei évszázados gyökerekkel kapaszkodtak egymásba.³³¹ E kritikus hozzáállás embere nem gyárszirénák hangjára akarta elkezdni a napját, hogy azután gépek zajában, művezetők parancsait követve töltse éber óráit egy olyan világban, melyben „a technológia elárulta az embert, mert az uralkodó osztály profit iránti vágya rajta keresztül talált kielégülést, az ember és a technika nászágyát vérfürdővé változtatva”.³³² Az ipari társadalom, hogy folyamatai zökkenőmentesen haladhassanak előre minden egyediséget, nagyszerűséget legyalult a modern életformáról, hogy kiszámítható terepen bomolhassanak ki vívmányai. E civilizáció egyfajta gazdasági szükségszerűségből fakadó együttlétté, kényszerközösséggé

³³⁰ Michael Löwy: *Fire Alarm: Walter Benjamin's Critique of Technology*. In *Democratic Theory and Technological Society*. Edited by Richard B. Day, Ronald Beiner, Joseph Masciulli, M.E. Sharpe Publishers, London, 1990, 273.

³³¹ Uo. 273.

³³² Walter Benjamin: *One Way Street*. In Walter Benjamin: *One Way Street*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1978, 104.

teszi az emberi életet: egy zakatoló, rohanó, pöfögő, pillanatra sem nyugvó egyveleggé, melyben a „technológia az emberi idegrendszert komplex kiképzésben részesíti”.³³³

Ennek az élménynek az érzékeltetésében Baudelaire a legnagyobbak közül való – mutat rá Benjamin – mert szándékosan és provokatív módon e civilizáció által meggyötört, megrágott és kiköpött emberekhez szól, akiknek az „akaraterő és a koncentráció képesség nem erős oldala; mert amire vágnak, az az érzéki gyönyörökben található; jól ismerik a ’spleen’-t, mely kiirtja az érdeklődést és a befogadóképességet”.³³⁴ Baudelaire észrevételei, reakciói mintegy hídként szolgálnak Benjamin számára saját technológiakritikai attitűdjének megfogalmazásában. A francia költő rokon lelkeket keres, akiket kiránthat a mechanizált tespedtségből, „a nagyarányú iparosítás sivár, vakító korában”.³³⁵ Baudelaire dühösen kikel a művészet felhígítása, trükksorozattá, középszerű szórakoztatássá alakítása ellen, melyért sok tekintetben a civilizációs változások a felelősek. Ahogy kiüresedik az élet, úgy torzul, silányul el a művészet is. A művészet Baudelaire számára a dolgok újrateemtése, a művészi tapasztalat fényében megjelenített egyedi produktum létrehozatala. A technológiai fejlődés benyomulása a mindennapi életbe és a művészetbe, s ennek folyamányaként a tömegigénynek behódoló művész-iparosok térnyerése így érthető módon dühítette. Ezt érezte a fényképészet megjelenésekor is, melyet a művészi megjelenítés sátáni kihívójának tartott.³³⁶ „Mai közönségünk, mely tökéletesen képtelen az álmélgködés vagy az ábrándozás boldogságát átérezni (ez a lelki hitványság jele), arra vágyik, hogy a művészettől idegen utakon jusson el hozzá a csoda, művész-lakájai pedig meghajolnak akarata előtt; igyekeznek sokkolni, méltatlan trükkökkel elképeszteni, mert tudják, hogy a művészet természetes eszközeivel már nem adható meg neki az extázis. [...] A költészet és a haladás olyanok, akár két becsvágyó ember, akik ösztönösen gyűlölik egymást, és ha találkoznak, egyiküknek be kell hódolni a másik előtt. Ha megengedjük, hogy a fotográfia bizonyos mértékben a művészet részévé váljon, akkor hamarosan elfoglalja a művészet helyét, vagy végleg megrontja azt, a jellegéből fakadó ostoba sokszorosíthatóságnak köszönhetően. Ezért itt az ideje, hogy visszatérjen valódi feladatához, a tudomány és a művészetek szolgálatához – de nagyon is alázatos szolgaként,

³³³ Walter Benjamin: On Some Motifs in Baudelaire. In Walter Benjamin: *Illuminations*. Schocken Books, New York, 2007, 175.

³³⁴ Uo. 155.

³³⁵ Uo. 157.

³³⁶ Liliane Welch: *Baudelaire: Literary Criticism and the Advent of Technology*. The Bulletin of the Midwest Modern Language Association, Vol. 5, 1972, 51.

amint azt a nyomtatás vagy a gyorsírás teszi, melyek nem teremtik, de nem is pótolják az irodalmat.”³³⁷

A tömegek elfordulnak a művésztől, ipari természetlekepezésre vágnak, dagerrotípiákat gyűjtenek, hogy „pontos” másolatokat birtokolhassanak. Baudelaire soraiból süt a mélységes megvetés az önmagát tetszetős hátterek előtt fényképeztető, a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból kikerülő, a fényképészekre istenként tekintő tömeg irányába. A költő kitűnően érzékelteti ezt az időszakot, melyben az industrializmus expresszvonatként gázol át a nyugati kultúra szövevényén, visszafordíthatatlan változásokat indítva el az emberi lelkekben és az anyagi környezetben egyaránt. Baudelaire látásmódja ezért kitűnő kiegészítője, példaadója Benjamin saját filozófiai munkásságának – és az azt folytonosan átszövő civilizáció-és technológiakritikai elemnek.

Baudelaire a civilizáció előretörése nyomán keletkező sokk élményét művészetének középpontjába helyezi, alkotóerővé avatja. A könnyörtelen ipari-fogyasztói világ kényekedve szerint hajlítja, formálja át az embereket, akik öntudatlanul belesimulnak az újdonságba, lelkesednek a változásért, míg a költő kínok között éli meg e folyamatokat.³³⁸ A világ sok tekintetben kényelmesebbé válik a 19. század második felétől kezdve: Benjamin megjegyzi, hogy a gyufa feltalálása számos egyéb, azonnali megoldást kínáló találmányt indukál, melyekben az a közös, hogy egyetlen kézmozdulattal hoznak mozgásba korábban ismeretlen erőket. A gyufa lángja azonnali tüzet eredményezett, a telefon felemelése továbbította a beszédet, a fényképezőgép pedig egy pillanat alatt képes volt megőrizni az öröklétnak egy eseményt. Baudelaire-t, a nagyvárosi költőt, érzékenysége elválasztja megszokott közegétől, az utcán hömpölygő tömegetől, így flaneurré, ténfergő megfigyelővé válik, aki a tömegembertől eltérő módon dolgozza fel élményeit, felfogva a világ gyors átalakulásának negatív következményeit is. „A flaneurnak saját városa – még ha, mint Baudelaire, ott is született – már nem a szülőföld. Számára ez egy színpad, egy aréna”.³³⁹

Az életvitel új követelményei, s az ebből adódó zavarban keletkező új vágyak teszik az embereket gépszerű lényekké, „tudatos kaleidoszkópokká”,³⁴⁰ akik a technológia nyújtotta tökélyt hajszojják – ezt a bosszúálló istent, akinek Daguerre a prófétája – amely

³³⁷ Charles Baudelaire: The Salon of 1859: The modern Public and Photography. In Francis Francina – Charles Harrison (ed): *Modern Art And Modernism. A Critical Anthology*. Westview Press, USA, 1987, 19-20.

³³⁸ Rutsky, R. L.: *High Techné : Art and Technology From the Machine Aesthetic to the Posthuman*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999, 27.

³³⁹ Walter Benjamin: Baudelaire. In *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 347.

³⁴⁰ Walter Benjamin: On Some Motifs in Baudelaire. In Walter Benjamin: *Illuminations*. Schocken Books, New York, 2007, 175.

cserébe elveszi tőlük a képzelőerőt.³⁴¹ Ennek következtében az eredendően nagyszerű emberi lények helyett ostoba vágyak hálójában vergődő, rutinviselkedés irányította tömegek vonulnak a városokban fel és alá. A technikai sokszorosításból nem varázsolható elő a szépség, ezért – vonja le a következtetést Benjamin – „a válság, melyet a művészi reprodukció magában rejt, az észlelés válságának meghatározó elemeként jelenik meg”.³⁴²

Az a segítség, melyet az ember a 19-20. században a technológiától kap, egyaránt rányomja bélyegét a cselekvésre és a gondolkodásra. Az eltolódás a kézműves hagyományoktól az ipari termelés felé alapjaiban változtatja meg a tömegek életvitelét: életformává válik a felejtés. Az egyén saját környezetét egyre kevésbé maga gondolja, műveli, mert bútorai, használati tárgyai és ételei gyárakból jutnak el hozzá – talán a világ másik feléről. Az emberi kreativitás, amely korábban a mindennapok kelléke volt, így jórészt parlagon hever, az ember, mint egykori testi-lelki egység az urbanizált környezetben kényszeresen el kell, hogy fojtsa ösztönös természetátalakító tevékenységét. Válogathat bizonyos típusú kellék közül, de ezeket már csak birtokolja, elkészítésük, karban tartásuk emléke, személyes jellege már elveszett az új, múlt nélküli énje számára. A tény, hogy sokan nem, vagy alig vesz részt a dolgok létrehozatalában, hogy tárgyak a gyárakban, ismeretlen munkafolyamatok során keletkeznek, s hogy a terméket legtöbbször nem a tulajdonosa szereli össze vagy üzemeli be, hosszú távon rányomja bélyegét az intellektuális képességekre is. Kialakul az a paradoxon, hogy az urbánus ember, aki őseinél exponenciálisan több időt tölt az iskolapadban, hogy világát jobban megismerhesse, végletesen elidegenül e világtól, és tanácstalanul, riadtan pislogva tekint körbe ott, ahol az aszfalt véget ér. Benjamin éles szemmel figyeli ezt a mindig valami újjal, szokatlannal előrukkoló, politikai ellentétektől szabdalt ipusztériális környezetet, mely egyszerre elbűvölte, de mélységes szomorúságot is okozott neki,³⁴³ és a művészi érzékenység, valamint a rendkívül jól megalapozott kritikai látásmód segítségével azt kereste, hogy miként lehetne az embert mégis győztesen kiemelni e maga keltette kátyúból.

A történetmesélő című, Nyikolaj Leskovról szóló tanulmányában Benjamin kifejti, hogy a történetmesélés mesterei, az értékek közvetítői – s mint ilyenek a múltra való hatékony emlékezés, a szükségszerű szellemi kontinuitás kivitelezői – csak azok lehetnek, akik otthon vannak a világban, értik annak működését. „Egyre ritkábban találkozunk olyan

³⁴¹ Uo. 186.

³⁴² Uo. 187.

³⁴³ Frederic Jameson: *Walter Benjamin, or Nostalgia*. Salmagundi, 10-11, 1969, 67.

emberekkel, akikben megvan a képesség, hogy jól előadjanak egy történetet”.³⁴⁴ A világba belevetett, csetlő-botló „felhasználó”, aki környezetét már „szolgáltatókkal” alakíttatja át, lassan az értelmes önkifejezés képességét is kezdi elveszíteni. Benjamin szerint a kezüket használó, az életet valóban segítő tevékenységeket végző emberek vannak leginkább otthon a világban szellemileg is. „Ha a parasztok és a tengerészek voltak a történetmesélés egykori mesterei, akkor az iparos-lét volt e tevékenység egyeteme. Ebben összegződött utazók által messzi tájakról hazahozott tapasztalat és a helyiek múltból táplálkozó szakértelme”.³⁴⁵

A 20. századra a tapasztalat, a gyakorlat értékét veszítette, pontosabban folyamatos zuhanásban van, feneketlen mélységek felé. A szakmai tapasztalatot és a morális értékeket egyre sötétebb éjszaka borítja Benjamin szerint.³⁴⁶ A modern ember már nem jól előadott történetekre kíváncsi, hanem informálódik: tényzilánkokat tölti meg elméjét, újságot olvas és rádiót hallgat, a híreket másodpercek alatt feldolgozva dönt, mert ez illeszthető leginkább mindennapi rutinjához. Pedig éppen „az elbeszélésben rejlő nagyszerűség az, amivel az információ nem rendelkezik”,³⁴⁷ így az egyén a világról való tudásnak már csak az árnyékát kapja, ami alapján akkor sem tud semmit élvezetesen előadni embertársainak, azaz emberhez méltó módon kifejezni magát, ha éppen ez a szándéka. Egy jól előadott történet értékeket közvetít, míg az információ nem éli túl a pillanatot, nem közösségképző erő. Egy történet tanulságain évezredek múlva is lamentálhat az ember, míg az információt pusztán „felszedi”, és érdekei szerint használja, ha módjában áll. A sietség, a termelési kvóták, a profitorientáltság világa nem igényli már azt az intellektuális felkészültséget, amelyre a „régii” világban még érdemes volt szert tenni. „A történetmesélés, amely a vidéki, a tengeri és a városi munka miliójében tenyészik, a kommunikációnak – hogy úgy mondjam – a mesterfoka. Nem célja, hogy kivonatolja a dolgokat, ahogyan az információ vagy egy riport teszi”.³⁴⁸ Nem csak a történetmesélő korábban oly ismerős karaktere, de a történeteket egykor igénylő közösség is megszűnt az ipari társadalom eljövételével, „a modern ember elkerüli azt, amit nem lehet rövidíteni”³⁴⁹ – idézi Benjamin Paul Valéryt. A modern ember tehát a szellemi erőfeszítéstől, a koncentrációtól, végső soron önnön életmódjának, hibáinak tisztán látása előtt egyre fokozódó iramban menekül. Ez a helyzet

³⁴⁴ Walter Benjamin: The Storyteller. In Walter Benjamin: *Illuminations*. Schocken Books, New York, 2007, 83.

³⁴⁵ Uo. 85.

³⁴⁶ Uo. 84.

³⁴⁷ Uo. 89.

³⁴⁸ Uo. 91.

³⁴⁹ Uo. 93.

szétzilálja az ember legfontosabb készségeit, „a lélek, a szem és a kéz elválík egymástól”.³⁵⁰

Ráadásként e kor hadat üzen az értelmes olvasásnak is. *Gyermekirodalom* című rádiós esszéjében Benjamin azt a tendenciát elemzi, ami szerint a szavak és mondatok helyett a jelek veszik át a gyermekek világában a tájékoztatás fonálát. Egy Comenius *Orbis Pictus*-ával kezdődő folyamat részeként a 20. századra egyfajta perceptuális műveltség van kialakulóban, amelynek mottója az lehetne: „fel a jellel, le a szóval”. A gyermekirodalmat specialisták vették kezükbe, miáltal hanyatlásnak is indult, annak ellenére, hogy pazar kivitelű könyveket adnak a gyerekek kezébe – mégis e munkák többnyire valamiféle steril közepszerűséget képviselnek. „Hamarosan talán olyan képeskönyveink lesznek, amelyek a szállítmányozás vagy a statisztika új jelnyelvébe vezetik be a gyerekeket”.³⁵¹ Pedig e gyermekekre irányuló profizmus inkább zavaró, mintsem hasznos, az ember ugyanis igyekszik kitérni a gyerekkorában számára mintegy gépiesen adagolt, szirupos didaktizmussal teletömött gyermekirodalom elől – állapítja meg Benjamin egy életből vett példa segítségével. „Néhány éve egy irodalmi magazin előállt azzal az ötlettel – ahogyan az időnként lenni szokott – hogy számos ismert embert kedvenc gyermekkori könyvélményéről kérdezett. Válaszaik kétségtelenül érintették a gyermekirodalmat. De ami ennek kapcsán szembe szökő, hogy nagy többségük olyan munkákat nevezett meg, mint a *Bőrharisnya*, a *Gulliver utazásai*, a *Kincses sziget*, *Münchhausen báró kalandjai*, az *Ezeregyéjszaka*, és olyan szerzőket, mint Andersen, Grimm, Karl May és Wörishöffer. Sokan számoltak be olyan művekről, amelyek szerzőire már nem emlékeztek. De ha valami rendszert igyekszünk vinni változatos válaszaik közé, kiderül, hogy alig említettek olyan könyveket, amelyeket kifejezetten gyerekeknek vagy fiataloknak írtak. Szinte mindegyik a világirodalom remekei, az olcsó regények vagy a tündérmesék közé tartozik”.³⁵² A múlttal való szakítás, az utóbbi kétszáz év racionálisan felépített világa egyfajta művilág, amely nem, vagy csak nehezen illeszthető az emberiség történelmében kialakult természetes viszonyok közé. Ezért is szelektál és menekül a műviség elől az a gyermek, akinek megadatik a választás esélye. Az embert érő komplex kiképzés a technicizált világban minden cselekedetre, így az olvasásra is kihat, holott, amint azt

³⁵⁰ Esther Leslie: *Walter Benjamin: Traces of Craft*. Journal of Design History, 11/1, 1998, 7.

³⁵¹ Walter Benjamin: Children's Literature. In *Walter Benjamin: Selected Writings 1927-1930*. Harvard University Press, 2005, 251.

³⁵² Uo. 254.

Benjamin nagyon helyesen mondja: „nem azért olvasunk, hogy gyakorlottabbak legyünk, hanem azért, hogy többek legyünk”.³⁵³

Az ipusztriális társadalom felnött embere már egyre kevésbé ér rá alkalmazni gyermeki öntudat szelektálási mechanizmusát, mert az adott keretek között egyetlen esélye a folyamatos készenlét, a reakciókészség, az értékracionális viselkedés visszaszorítása a túlélés érdekében, hogy életében a célracionális lehetőségek maximális megragadhatósága állhasson elő. Ennek hozadéka az emberi önmegismeréstől, nembeli fejlődéstől való tovasodródás. Ebbe a csapdába kényszerül a 20. századra a munkásosztály (amelynek a taylorista-fordista munkaszervezés metronómja diktálja az ütemet), a katonaság (amely jórészt a munkásosztály és a parasztság besorozott tagjaiból áll, a világháborúk gépesített halálgyárainak olcsó alkatrészévé válva), és a menedzser réteg is (amely párnázott fotelből ugyan, de mégis veritékezve igyekszik helytállni a konkurenciaharcban). Amikor Marx elemzésekbe és jóslásokba bocsátkozott a kapitalista termelési módról, az még gyermekkorát élte, de számára már látható volt e folyamat önemésztő végkifejlete³⁵⁴ – állapítja meg Benjamin *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* című írásában: a „nagyarányú iparosítás sivár, vakító kora” rátelepszik a kultúra minden ágára is.

A műalkotás reprodukálhatósága a történelem során egyre inkább tehermentesíti az ember kezeit, az egyediség létrehozásának zálogát. A kezdetleges technikák, a szobrokról készült másolatok, a réz és fametszetek, a könyvnyomtatás, a litográfia, a fényképezés, végül a mozgókép a reprodukció egyre tökéletesebb, ám az egyediségtől egyre távolabb eső lehetőségét nyújtják. E fejlődéssel párhuzamosan távolodik a műalkotás autoritása a reprodukció során, „a reprodukció technológiája kivonja a másolatot a tradíció hatóköréből”,³⁵⁵ a műalkotás egyedisége ezáltal tömeglétté válik, mely során a tulajdonos azt tesz a reprodukcióval, amit akar. Mindez akaratlanul is varázstalanításhoz, romboláshoz, kulturális elszegényedéshez, az egész emberi közösség észlelési módjának megváltozásához vezet. A tömegember szükségletei szerinti tömeggyártás szétszaggatja a tárgyak, műalkotások auráját, azt a térbeli-időbeli finom meghatározottságot, mely az eredetit jellemzi, páratlanságát biztosítja.³⁵⁶ A technikai reprodukció korában a reprodukciós eljárások is a művészet rangjára törnek, a megváltozott észlelés világában már nem a szépség vagy a vallás rituáléi az irányadók, melyeken belül a műalkotásnak ki

³⁵³ Uo. 255.

³⁵⁴ Walter Benjamin: 'The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility (second version). In *The Work of Art in the Age Of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harvard University Press, 2008, 19.

³⁵⁵ Uo. 22.

³⁵⁶ Uo. 24.

kell bontakoznia, hanem a hasznosság, mely sokszor politikai megalapozottsággal bír.³⁵⁷ Amíg a műalkotás világát korábban mindenki magának kellett, hogy értelmezze, feltérképezze, addig a modern kor könnyen sokszorosítható kiadványaiban képfeliratok irányítják, terelik a befogadás folyamatát, a mozgókép esetén pedig a rendező szándéka szerint kerül összeállításra a képi élmény.

A filmművészet problematikája túlmutat a reprodukálhatóság során létrejövő auravesztés esetén: ez ugyanis – a folyamatos játékot igénylő színházi előadástól eltérően – egyégy montírozott töredékekből áll, a rendező által felügyelt gépparknak történő játék, amely a moziba betérő célközönség számára, szó szerint gyárban készül, nem ritkán a közönség mesterségesen, előre kialakított igényei szerint. A film – jegyzi meg Benjamin – annak ellenére, hogy egy bonyolult technológiai mechanizmuson keresztül fejt ki hatását, és hogy nincs meg benne az a művészi érték, amely egy színházi előadást jellemez, mégis műalkotássá válhat, ha a rendezői szándék lehetőséget ad a tömegeknek, hogy beléphessenek az így teremtett világba. De a nyugati filmipar nem a filmbe, hanem a nézőtérre csalja az utca emberét, hogy egy kitalált, homályos, sztároktól, trükköktől és csak a filmvásznon teljesülő vágyálmoktól hemzsegő ál-univerzumot nyújtson neki. Az így teremtett álmvilág egyrészt profitot hoz, másrészt a tömegek öntudatra ébredésének lehetőségét is elveszi – éppen egy olyan technológia által, amely – eltérő használat esetén – tökéletesen alkalmas lenne a hiányzó osztálytudat kialakítására. „A filmtőke kisajátítása már csak ezért is sürgető igény a proletariátus részéről”.³⁵⁸ Benjamin számára világossá vált, hogy a technológia által megváltoztatott mindennapok során az egyedi műalkotás áhítatos tisztelete a legtöbbek számára ismeretlen élmény, ugyanakkor – más hozzáállással – nagyobb tömegek válnak kultúrafogyasztóvá.³⁵⁹ A tömegkultúra, az urbanizált közeg kívánalmaihoz, életérzéséhez igazodó művek megjelenése rengeteg lehetőséget rejt, és hozzáállás kérdése, hogy milyen hatása lesz e kivédhetetlen mennyiségű produktumnak: a „fasiszta” elnyomás, az emberi eszközlét fennmaradása, vagy a műélvezők öntudatának, gondolkodásának érettebbé válása. A leforgatott nyersanyag plasztikussága, a vágások, a film mondanivalójának, világának felépítése a befolyásolás tekintetében szinte korlátlan hatalmat jelent a készítőik kezében, ami tökéletesen alkalmas direkt vagy indirekt politikai célok átvitelére. Az objektív kezelése, a céltárgynak a mindennapi élettől teljes mértékben

³⁵⁷ Uo. 25.

³⁵⁸ Walter Benjamin: *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility* (second version). In *The Work of Art in the Age Of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harvard University Press, 2008, 34.

³⁵⁹ Mike Wayne (ed): *Understanding Film – Marxist Perspectives*. Pluto press, London, 2005, 8.

eltérő bemutatása részint az ismerős, monoton környezetből készít újszerű, érdekes, tanulmányozásra méltó terepet, ugyanakkor olyasmit is sugallhat, ami a tömegek fejében addig fel sem merült, elhithetőt azt, ami nem is létezik, de ezzel párhuzamosan el is hanyagolhatja, aminek bemutatása szükségszerű volna. „A kamera az, melyen keresztül felfedezzük az optikai tudattalant, éppen úgy, ahogy a pszichoanalízisen keresztül az ösztönös tudattalant”.³⁶⁰

A rádió, a 20. század másik nagy hatású találmánya szintén alkalmas arra, hogy az azonnaliság révén fontos, aktuális dolgok közlésével, a mindenki által értelmezhető tudás áldásával ajándékozza meg hallgatóságát, ám a kapitalizmus keretei között e vívmány is a technológia negatív hatását érvényesíti a tömegek között. Benjamin *Gondolatok a rádióról* című, életében publikálatlan írásában a rádió népbütítő, kontrollálatlan romboló hatását érzékelteti. A rádió az ember társául szegődött, válogatás nélkül szólhat belőle bármi, „s a hosszú évek gyakorlata oda vezetett, hogy a közönség egészen védtelenné vált, teljességgel elvesztette kritikai gyakorlatát, és meglehetősen képtelennek mutatkozik a szabotázsra (vagyis a készülék kikapcsolására)”.³⁶¹ A rádió értékközvetítő szerepe – minthogy egy rendkívül széles közönséghez szól – nehezebben kivitelezhető úgy, mint például a színházé, mely utóbbi egy motiváltabb, konkrét érdeklődésű közönséggel bír, amely nem „bármire” kíváncsi, ellentétben a csöndet a rádióval elkergetni igyekvő átlagos hallgatóval.

Benjamin a rádió kapcsán a technológizáltságnak az urbánus-indusztriális világ lételeméhez tökéletesen igazodó negatív jelenségeire is rámutat. Az egyik az atomizáltság fenntartásának képessége: a rádió véletlenül sem azonos tudati beállítottságú csoportokhoz, közös érdeklődési körű hallgatósághoz szól, hanem egyénekhez. Ezek az egyének a rádión keresztül jól kitervelt propagandával lelkiileg rombolhatók, a konzumkultúra mocsarába dőngölhetnek, ugyanakkor színvonalas előadásmóddal és témákkal magasabb spirituális szintek felé is elindíthatók, szépet, értelmes célokat igénylő közösséggé tehetők – lennének. Ezért tanácsolta első rádióelőadása előtt a tapasztalatlan Benjaminnak egy programigazgató, hogy mindig úgy kell hozzáállni a hallgatósághoz, mintha egyetlen embert kívánna ráébreszteni valamire. Ezen kívül van még egy, a legújabb kor lelkületéhez illeszkedő arany szabály, mégpedig az időkorlát. A rádió szigorú műsorterve ugyanis nem

³⁶⁰ Walter Benjamin: The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility (second version). In *The Work of Art in the Age Of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harvard University Press, 2008, 37.

³⁶¹ Walter Benjamin: Reflections on Radio. In *The Work of Art in the Age Of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harvard University Press, 2008, 391.

kegyelmez, legyen bármilyen lebilincselő, értékes témával foglalkozó az előadó, ha lejár az ideje, brutálisan elveszik tőle a mikrofont, hogy továbbadhassák a következő szereplőnek.³⁶² Ez a jelenség is része annak, amit Benjamin már a történetmesélés kapcsán kifejtett. A modern világ mindig meg tudja magyarázni, hogy a tartalmas gondolatok elől miért menekül el oly sietve, hogy miért változtatja egy soha nem szűnő versennyé, rohanássá a világot, a maga módján igen kreatívan megnehezítve, hogy az emberek – akik állítólag Isten képmásai – méltóképpen viszonyulhassanak világukhoz, vagy hogy igazán elmélyedjenek bármiben is.

Az ember munkagéppé züllesztése,³⁶³ atomizáltsága, kiüresedettsége folyamatos, megoldandó probléma Benjamin számára, melynek kulcsa – érzése szerint – a technicizált világhoz való viszony megváltozásában rejlik. A technológia – mint állítja – nem pusztán természettudományos fenomen, de egyben történeti is, és arra kényszeríti az embert, hogy a humán tudományoktól eltérő, pozitivista látásmóddal viszonyuljon a világhoz, feladva a dialektikus hozzáállást.³⁶⁴ Technológia és termelés, azaz technológia és tőke elválaszthatatlanok, így a kutatás, a fejlesztés abba az irányba tart, amely a tőke számára is prosperitást jelent: a még több termelés, a még több profit felé. A társadalmi, s ezen belül a szellemi hanyatlás e célracionális történet eredménye, az ember ugyanis ezen az úton egyre távolabb kerül attól az életmódtól, amely megilleti. „Ez az a pont, ahol a pozitívizmus elbukik. A technológia fejlődésében csak a tudomány haladását, de nem a társadalom elkorcsosulását látja. Nem vette tudomásul a tényt, hogy a kapitalizmus határozottan e fejlődési irányhoz kötődik. A szociáldemokrácia teoretikusai között helyet foglaló pozitivisták figyelmét úgyszintén elkerülte, hogy a technológia fejlődése egyre nehezebbé teszi a proletariátus számára, hogy birtokba vegye e folyamatokat – holott ennek az aktusnak egyre sürgetőbben meg kellett volna történnie. Képtelenek voltak meglátni a technológia destruktív oldalát, mert elidegenedtek a dialektika destruktív oldalától is”.³⁶⁵

A 19. század a technológiában csak a pozitívumot látta, a hatalmas termelékenységet, mely az életet megkönnyítő javakkal látja el az emberiséget. A technológia fejlődési irama a 20. századra túlmélt az emberi szükségleteken, az emberiség azonban ahelyett, hogy korrigálta volna e hibát, beleszokott ebbe az új viszonyrendszerbe,

³⁶² Walter Benjamin: On the Minute. In *The Work of Art in the Age Of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harvard University Press, 2008, 407.

³⁶³ Michael Löwy: Fire Alarm: Walter Benjamin's Critique of Technology. In *Democratic Theory and Technological Society*. Edited by Richard B. Day, Ronald Beiner, Joseph Masciulli, M.E. Sharpe Publishers, London, 1990, 274.

³⁶⁴ Walter Benjamin: Eduard Fuchs, Collector and Historian. In Walter Benjamin: *One Way Street*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1978, 357.

³⁶⁵ Uo. 358.

a túl nagy sebességbe, a túl sok beszédbe, információba. Az vált normális állapotá, ha az ember gigászi erők lappanganak, melyeket szigorú szabályok szerint, óatosan kell kezelni, mint egy bármikor kitörni kész fenevadat. A dialektikus látásmód e hiányossága, a haladásba való belefeledkezés juttatta el az embert Benjamin szerint abba a közönyös és önfeladó állapotba, amelyben „fejlettsége” dacára sokkal elmaradottabbá lett, mint az előző korok nemzedékei.

E felismerés, illetve az ennek nyomán született változtatási szándék markánsan jelen van Benjamin befejezetlen, saját feljegyzéseiből és egyéb szerzőktől származó idézetekből összeállított, *Passzázatok* című, élete fő művének szánt gyűjteményében is. „E munka egyik módszertani céljának tekinthető egy olyan történeti materializmus szemléltetése, amelyik önmagán belül szünteti meg a haladás ideáját. Csakis a történelmi materializmus bír azon indokokkal, hogy élesen elkülönítse magát a burzsoá gondolkodási szokásoktól. Alapkonceptiója nem a haladás, hanem az aktualizálás. [...] A ’haladásnak’ és a ’hanyatlás időszakának’, mint fogalmaknak a meghaladása ugyanazon dolog két oldala”.³⁶⁶ Benjamin következetesen tartotta magát e hitvalláshoz, és rendkívüli éleslátással kritizálta a szociáldemokrácia irányvonalát, mondván, nem csak az osztályharcot kell megnyerni, de a korszellemet is meg kell zabolázni, mert győzzön akár a proletariátus, akár a burzsoázia, a fejlődés belső ellentmondásai halálos kimenetelűek lesznek, ha elhanyagolják őket. „Az igazi politikus csak időpontokban gondolkodik. És ha a burzsoázia eltörlése nem egy szinte belátható gazdasági-technikai pillanat előtt megy végbe (melyet az infláció és a mérgezgáz-hadviselés fémjelez), akkor minden elveszett. A gyűjtőzsinórt azelőtt kell elvágni, hogy elérné a dinamitot”³⁶⁷ – írja *Egyirányú utca* című esszéjében.

A fejlődés gépies, mindennapokba lopózó üteme megrontja a hátszágot, míg a haditechnika vívmányai elképzeltetlen pusztítást visznek végbe az egész Földre kiterjedni képes konfliktusok során keletkező harcmezőkön. Benjamin dermesztő jóslatában infláció, válság és – kitörési pontként – a háború összekapaszkodik, hogy még nagyobb pokollá változtassa a gépies rutin uralta világot. A húszas évek közepén az e kritikákat esetleg megszívlelő szociáldemokrácia – vagy ennek kudarca, puhasága esetén a szovjet típusú kommunizmus – sokak számára még reményt keltő alternatíva lehetett arra, hogy a világegyetem és az emberi tehetség nászából – vagyis a technológiai fejlődésből –

³⁶⁶ Walter Benjamin: On the Theory of Knowledge, Theory of Progress. In *Walter Benjamin: The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 460.

³⁶⁷ Walter Benjamin: One Way Street. In *Walter Benjamin: One Way Street*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1978, 80.

akár valami előre vivő dolog is születhet, ha a burzsoázia hatása, profitéhsége megszűnik.³⁶⁸

Benjaminnek a *Passzázsok*ban kibontakozó dialektikus látásmódja leginkább a költészettel rokonítható. Figyelme – akárcsak egy évszázaddal korábban Baudelaire-é – mindent igyekszik átfogni: vizsgálja az épületek tulajdonságait, a város (Párizs) megtervezettségét, a városban keringő történeteket, a sajtó beszámolóit, az itt született műalkotásokat, feltárva a bennük rejlő valóságot, hogy sajátos montázsával egy új, az emberi kultúrát talán helyes irányba lendítő látásmód hírnökévé váljon. A *Passzázsok* írásai ezért nem pesszimisták, igyekeznek ráébreszteni az olvasót, hogy az auráját vesztett modern világgal itt és most kell tenni valamit, hogy az ember visszaszerezhesse azt az ösztönösen helyes viszonyt, mely a világot évezredekig otthonossá tette számára.³⁶⁹ Remény nélkül e történelmi materializmus nem működik – noha e remény Péter Szondi szerint már inkább utópizmusba hajlik és letér a realista tervezés útjáról.³⁷⁰ Szondi úgy véli, hogy amit Benjamin akart, az maga volt a lehetetlen: visszamenni a technológia megjelenésének kezdetéhez a profitmaximalizálás, a mennyiségi termelés által még meg nem rontott lehetőség-léthez, amikor az ember és a természet viszonya még nem döntetett el, amikor még nem kizsákmányolóként és kizsákmányoltként álltak szemben egymással. Benjamin úgy vélekedett, hogy a technológia egykoron a kollektív emberi álmok, a problémamegoldás szülte termékeként látott napvilágot, és csak később gabalyodott bele az emberiség e vívmányok használatába.³⁷¹

Az ipusztriális világ hatásai visszafordíthatatlannak tünnek, akárcsak az ebben szocializálódott nemzedékek hozzáállása és életstílusa, ugyanakkor e világban jelen van a mindenkiben meglévő másra vágyás, egy igazabb, eltérő életforma igénye. Ez egy valóban utópikusnak tűnő vágyakozás, amely a fogyasztói társadalom fasizmusának kalodájában senyved. Ezt Benjamin folyamatosan felszínen tartja, rendkívül következetes dialektikával. Nem felejt el megmutatni, hogy az, amit a pusztulásra ítélt „fasiszta” állapotok negatívumaként megjelöl, már kikezdte az osztályharc talaján állók hozzáállását is. „A hanyatlás, mely az aurát és a jobb világról szőtt álmokat érinti – ez utóbbi az osztályharcon belül is védekezésre szorult – egy töről fakad”.³⁷² A demokratikus világ, melyet a

³⁶⁸ Michael Löwy: *Fire Alarm: Walter Benjamin's Critique of Technology*. In *Democratic Theory and Technological Society*. Edited by Richard B. Day, Ronald Beiner, Joseph Masciulli, M.E. Sharpe Publishers, London, 275.

³⁶⁹ James L. Rolleston: *The Politics of Quotation: Walter Benjamin's Arcades Project*. Publications of the Modern Language Association of America (PMLA), 104/1, 1989, 17.

³⁷⁰ Peter Szondi: *Hope in the Past: On Walter Benjamin*. *Critical Inquiry*, 4/3, 1978, 502.

³⁷¹ Walter Benjamin: *Iron Construction*. In *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 152.

³⁷² Walter Benjamin: *Baudelaire*. In *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 362.

demokratikus polgár szavazata működtet kiüresedik, sterilizálódik, s ez az impotencia átjárja a művészetet, a politikát, a mindennapokat, kihat az életcélokra, de megfertőzi még e világ ellenségeit is.³⁷³ A kapitalizmus élelmes képviselői e monoton jobbra vágyásba szórják bele mannaként a reményt milliányi termék, milliányi örömforrás, s a megszerzésükre irányuló milliányi cél, vágy képében. Ez kelti fel a polgár érdeklődését, aki javakat termel, hogy javakat vásárolhasson – mindig olyat, amit az aktuális divat³⁷⁴ megkíván. Létrejön egyfajta változatlan változás, pezsgés: a dolgok, a termékek folyamatosan megújulnak, miközben a nembeli fejlődés zsákutcába jut, és a történelemnek bizonyos értelemben tényleg vége lesz. A modern technológia minden vívmánya bevetésre kerül, hogy e világ egy pillanatra se állhasson le, hogy senkinek ne legyen ideje szemlélni, töprengeni, más alternatívát keresni.

Benjamin a *Passzázásokban* nyelvi eszközökkel akart eredményt elérni ott, ahol a burzsoá normalitás és nihil védőpajzsát nem tudta áttörni sem Marx forradalmi hevülete, sem Baudelaire iróniája, de még Nietzsche etikai pörölye sem.³⁷⁵ Arra vállalkozott, hogy a párizsi passzázások üveg-acél köpönyege alatt tenyésző üzletek, bisztrók, trafikok – az árucseré, a fogyasztói nyüzsgés urbánus közegének, ennek a kinti bent-létnek³⁷⁶, a fogyasztói világ álomfolyosóinak feltárásával tükröt tart kortársai elé, melyben jól látszanak e létmód negatívumai. A passzázások esőtől-szártól óvó világában cikázó, „teleologikus” tömegben ráérősen ögyelgő flaneur meglátásain keresztül az olvasó is átélheti azt, ami napközben fel sem tűnik neki, eltöprenghet élete értelmén (értelmetlenségén): a flaneur, „aki függetleníti magát a piactér fantazmagóriáitól”³⁷⁷ outsidersége talán kizökkenti a jól idomított fogyasztók némelyikét a napi rutinból, miáltal megindulhat némi erjedés, utat nyitva egy élhetőbb világ felé.

³⁷³ James L. Rolleston: *The Politics of Quotation: Walter Benjamin's Arcades Project*. Publications of the Modern Language Association of America (PMLA), 104/1, 1989, 18.

³⁷⁴ „A divat előírja a rituálét, melyet az árufétis önnön imádatához megkíván. Grandville kiterjeszti a divat hatalmát a mindennapi tárgyakra és a kozmoszra is. A legmesszebbmenőkig feltárja a divat természetét, kimutatva, hogy a divat szemben áll azzal ami organikus, az élőt az élettellel párosítja. Úgy közelít az élőhöz, hogy nem csorbítja a halott jogait. A fetisizmus, amely nem tud ellenállni az élettelen vonzerejének, a divat életereje, és az árukultusz ezt használja ki”. Walter Benjamin: *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 8.

³⁷⁵ Uo. 19.

³⁷⁶ Hilde Heynen: Walter Benjamin: *The Dream of a Classless Society*. In Hilde Heynen: *Architecture and Modernity*. MIT Press, Cambridge, 1999, 103.

³⁷⁷ Walter Benjamin: *Paris, Capital of the Nineteenth Century*. In *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 14.

4.3. A Frankfurti iskola technológiakritikája – a kisiklatott felvilágosodás anatómiája

Az 1940-es évek második felében a Frankfurti iskola kritikai attitűdjének az önmagát újjá szervező, a tömegek életvitelét szociális érzékenységgel és a fogyasztói társadalom nyújtotta kényelmi alternatívákkal elfogadhatóvá tett, nyugati civilizáció uralta világban kellett helyt állnia. A koncepció, mely szerint a nélkülözhető tömeg számbeli és erkölcsi fölénye okán győzelemre viszi a szocializmus ügyét, szorgos munkával eljutva a kommunizmusig, a 40-es évek közepétől egyre inkább tarthatatlanná vált. Az akadályokba egyre kevésbé ütköző szükséglet kielégítés korszakában a radikális társadalomkritika helyzete a klasszikus marxi keretek között az elméletalkotás terepén rendkívüli módon megnehezült, minthogy választ kellett adnia arra, hogy miért támadja azt a rendszert, amely sokkal többeknek sokkal szélesebb körű boldogulási lehetőséget, perspektívát nyit meg a materiális szükséglet kielégítés és a társadalmi mobilitás terén. A második világháború után a jóléti társadalom számos ismervét magára öltő közegben a Frankfurti iskola teoretikusainak az egyre olajozottabban működő állam, a jóllakottabb, tisztább és biztonságosabb körülmények között tevékenykedő, nem agyontúlórázott (ezért rekreálódásra is képes), a kényelmes otthon, a gyarapodó bankbetétet és gyermeke továbbtanulását, sikeres társadalmi beilleszkedését valószínűsítő, egyszóval pozitív jövőképpel bíró közösség számára kellett bizonyítania világlátása helyességét. Meggyőzően kellett érvelniük amellet, hogy az általuk képviselt radikális fellépés nem egyszerűen egy bukott eszme dühödt híveinek kétségbe esett aknamunkája.

A következőket, az eszme szükségszerű korrekcióját végrehajtó marxistának azonban a megszelídült, de erkölcsileg továbbra is elfogadhatatlan, az ember képességeit, univerzalitását változatlanul romboló rendszer ellenség marad. Akkor is, ha az a gazdasági konjunktúra és a technológia mindenkire ható, elkerülhetetlen civilizációs hatása miatt már nem viselkedik a Marx által lefestett ádáz fenevadként. Herbert Marcuse ezt a helytállást így magyarázza: „a kritikai elmélet a makacsságot, mint a filozófiai gondolkodás elméleti minőségét őrzi meg”.³⁷⁸ A Frankfurti iskola teoretikusai kitartanak amellet, hogy az emberben rejlő lehetőségek konformizmusba fullasztása, a társadalmi-gazdasági folyamatok torz, profitorientált irányba való eltolása, a civilizált világ egydimenzióssá silányítása módosult formában örökíti tovább a kapitalizmus bűneit. Az ember,

³⁷⁸ Herbert Marcuse: *Philosophy and Critical Theory*. In Herbert Marcuse: *Negations*. MayFlyBooks, London, 2009, 106.

figyelmeztetnek, súlyos árat fizet a kizsákmányoltság ezen új, kényelmesebb formájáért, mert bár biológiai lényként úgymond révbe ért, azon képességeit, melyek valóban emberré teszik, alig használja és működteti. A tudomány és a technológia a kritikai elmélet követőinek egyaránt jelképezte a hatalmat és a fennálló termelési viszonyokat, melyeken keresztül közvetítődnek a kortárs kapitalista társadalmakat törvényesítő ideológiák.³⁷⁹

Az 1940-es években Horkheimer és Adorno korábbi, inkább klasszikusnak mondható, marxi nyomvonalon haladó gondolkodását egy új irányvonal kezdte jellemezni: a tudomány, a technológia, az instrumentális ész, valamint a gondoskodó állam működésének feltérképezése felé fordultak. Ez már nem pusztán a kapitalizmus vizsgálata volt, hanem egy szélesebb körű, filozófiai antropológiával, kultúrkritikával átszőtt látásmód annak érdekében, hogy a filozófia és a társadalomtudományok szintézise segítségével a szemük előtt kibontakozó, háborúból talpra álló, a múlt számos elemével szakító, újjá szervezett fogyasztói társadalmat vehessék górcső alá a lehető legkörülményesebb módon.³⁸⁰

A felvilágosodás – írja a szerzőpáros – az embert félelmet nem ismerő lényé igyekezett változtatni, kiemelve őt a babonák, mítoszok és fantáziák világából, hogy a racionális világlátás segítségével egy új kor hajnalán, kijózanodva, új célokat tűzzön ki maga elé. Az elme új nézőpontból tekint a természeti környezetre, új eszközöket készít, s ezekkel szisztematikusan kutatja világát, tárolja ismereteit, hogy folyamatosan fejlődve a természet urává nőhesse ki magát.³⁸¹ E nemes baconi célok azonban idővel félre siklottak, az új kor technológiai fejlődése csakhamar olyan alkotásokban öltött testet, melyek nem az emberiségnek, hanem az őket birtokló keveseknek hoztak hasznot. A tradíciók és babonák lekaszabolása nem az értelem által vezérelt harmóniát hozta el, hanem a profitéhség irányította kapitalizmus kiépülését és megcsontosodását segítette elő. A tudás, a technológia biztosította hatékonyság egyaránt szolgálja a jámbor tudósokat, de a gátlástalan, a profitért bármire kész tőkéseket is, és ezen utóbbi kaszt jelleméből fakad, hogy mindenképpen átvenni igyekeznek az ellenőrzést a hatékonyságot megsokszorozni képes technológiai univerzum felett.

Horkheimer ösztársadalmi egyetértést vél felfedezni abban, hogy a filozófiai gondolkodás hanyatlása az 1940-es évek közepén már senkit nem hat meg, minthogy átvette helyét a tudományos gondolkodás pragmatikus, a problémák jóval hatékonyabb

³⁷⁹ Douglas Kellner: *Critical Theory Today: Revisiting the Classics*. Theory, Culture and Society, 10/1993, 44.

³⁸⁰ Uo. 49.

³⁸¹ Max Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002, 1.

megoldásának reményét keltő eszköze. Rámutat, hogy a vélemény, mely szerint a filozófia által megoldani kívánt problémák vagy értelmetlenek, vagy a modern kísérleti tudományok által végre megoldhatók, szintén közkeletű. Ez a hit ráadásul a pozitívizmus megerősödése révén a filozófián belül is kezd gyökeret verni, ami csak tetézi a kialakult kulturális válságot. Pedig „a tudomány, illetve ennek alkalmazási területe, a technológia objektív haladása nem igazolja azt az általánosan elterjedt vélekedést, hogy a tudomány csak akkor destruktív, ha perverz célok szolgálatába áll, és szükségszerűen konstruktív, ha megfelelő hozzáértéssel végzik”.³⁸² A pozitivisták – állítja Horkheimer – a társadalmi haladás felé vezető út számos eszközének egyikét, de nem a végső eszközt alkalmazzák, ugyanakkor annak pontos felmérése, hogy a tudomány erőltetett előtérbe kerülése haladást vagy hanyatlást okoz, a priori lehetetlenség, főként gazdasági vonalon.³⁸³ Ezért a tudomány nem járhat önálló utakon, tekintettel kell lennie arra a társadalomra, melynek érdekében működik. A tudományt a haladás bajnokának beállítani, a technológiát pedig anélkül ajnározni, hogy a társadalomra gyakorolt hatását ne térképeznék fel körültekintően, rendkívül káros – véli. Hibás az a feltételezés, mellyel a technokrácia él, vagyis az a mentalitás amely mindent az anyagi termelőeszközök emancipációjától vár el. „Platón azt akarta, hogy a filozófusok irányítsanak, míg a technokraták a mérnököket akarják a társadalom igazgatótanácsává tenni. A pozitívizmus filozófiai technokrácia. Előfeltételül köti ki a matematikában való kizárólagos hitet azok számára, akik be akarnak kerülni a társadalom vezetői közé. Platón, a matematika csodálója az uralkodókat adminisztratív szakembereknek képzelte, akik az absztrakció mérnökei. Szintúgy a pozitivisták: a mérnököket a konkrétum filozófusainak tartják, minthogy a tudományt alkalmazzák, melynek a filozófia – amennyiben ez elfogadható egyáltalán – csupán származéka. Minden köztük lévő ellentét dacára úgy Platón, mint a pozitivisták abban hisznek, hogy az emberiség megmentése abban áll, ha alávetik a tudományos ész szabályainak és módszereinek”.³⁸⁴

A kulturális válságtünetek megoldására a pozitivistáknak egyetlen válaszuk van – állítja Horkheimer – az, hogy még több tudományt kell alkalmazni mindenütt. Ezt három fő állásponton keresztül is képviselik. Sidney Hook úgy véli, az intuíció, a megvilágosodás és az egyéb haszontalan, de közkeletű források helyett alapos tudományos feltárások és kísérletek elvégzése, s a belőlük levont konzekvenciák alkalmazása az irányadó. Dewey

³⁸² Max Horkheimer: *Eclipse of Reason*. Continuum Publishing Company, 2004, 40.

³⁸³ Uo. 41.

³⁸⁴ Uo. 41.

szerint az antinaturalizmus megakadályozza a tudományt abban, hogy betöltse hivatását, hogy felépítse mindazt ami potenciálisan benne van. Ernst Nigél pedig „gonosz filozófiákat” lát, melyek útját állják annak, hogy világossá válhasson a természettudományok azon képessége, hogy morális kérdések intellektuális bázisaként alkalmazhatók. Horkheimer szerint ez az ellentmondást nem tűrő hozzáállás, bármennyi jóakarattal szolgál is táptalajául, veszélyes lehet. Elismeri, hogy teljesen jogos a pozitivisták támadás az „ósvi ontológiák” ellen, amelyek a 20. századi kapitalizmus sivárságára válaszul jelentek meg, helyzetbe hozva autoriter ideológiákat is. A múlt általánosan elfogadott értékeinek gyorsan szétmálló világában megjelenő vallástorzók, áltudományos elmeterápiák, spiritualizmus, asztrológia, félig megemésztett jóga, buddhizmus és miszticizmus gomolygó forgatagában érthető a sikítva tiltakozó pozitivisták vágya a tudományos igényű rendteremtésre. Ugyanakkor azt hinni, hogy ez a zűrzavar valamiféle tudományos villámháborúval legyőzhető, tévútra vezet. Ezek az irányzatok nem a véletlen művei, funkciójuk van – mutat rá: a tömegmanipuláció modern formáival szemben így próbálják megvédeni az alávetett egyének saját gondolkodásukat.³⁸⁵ A filozófia összekeverése a filozófiára ülepedett filozofikus zagyvalékkal, majd a tudomány nevében technokrata céltudatossággal hadat üzeni neki, nem megoldás, sőt dogmatikus és tudománytalan. A tudomány istenítése éppen olyan tévút, mint valamiféle abszolútum imádata, ezen felül bizonyítottan nem véd meg a katasztrófáktól, hiszen „az emberiség olyan ellenségei, mint Hitler is rendkívül nagy bizalommal voltak a tudományos módszer iránt, mint ahogy a német propagandaminisztérium is következetes volt az ellenőrzött kísérletezés használata terén, minden változót ’oka és következménye’ szerint leteztelve. Mint minden létező hitvallás, a tudomány is használható arra, hogy kiszolgálja a legördögibb társadalmi erőket, a szcientizmus pedig nem kevésbé szűklátókörű, mint a militáns vallás”.³⁸⁶

A tudomány kereszties hadjárata már csak azért sem kivitelezhető Horkheimer szerint, mert a tudomány önmaga is fertőzött, beteg, ugyanis csak vélt szabadsággal rendelkezik, de az is kétséges, hogy szabadsága valaha is létezett. Noha az ipari kultúra mindig megengedő volt a versennyel szemben, s ez, úgy tűnhet, áthatotta a tudományos kutatást is, ám valójában egy szigorú kontrollt, a kialakult minták konformizmusát kényszerítette rá: egyszerre vette körül kompetitív és autoritativ kontrollal. „Az efféle együttműködés néha hasznosnak bizonyul egy-egy meghatározott cél, például a legjobb

³⁸⁵ Uo. 45.

³⁸⁶ Uo. 49.

bébiétel előállítás, szuper-robbanószer gyártása és a propagandamódszerek terén; de aligha állíthatnánk, hogy a gondolkodás tényleges fejlődéséhez hozzájárul. A modern tudományban nem különül el tisztán a liberalizmus és az autoritarianizmus. Valójában a liberalizmus és az autoritarianizmus oly módon hat egymásra, hogy egy még merevebb racionális kontrollal ruházza fel egy irracionális világ intézményeit”.³⁸⁷ A civilizált világban a tudomány által életre keltett megannyi technológiai vívmány dacára az emberek többsége személyiség nélkül éli az életét, ahelyett, hogy a felszínre hozná mélyen rejlő képességeit, így meg sem közelíti az emberhez méltó életet.³⁸⁸ A technokraták által irányított társadalomban e nyomorúság nem tudatosul igazán, a gazdasági dimenzió dominál, a felmerülő problémákat pedig mindig képes enyhíteni a hatékonyság, a termelékenység és az intelligens tervezés szentháromsága, s e jól olajozott gépezetbe csak a nem termelő csoportok, valamint a „karvalytőke” – a két szélsőség hint némi homokot a társadalom ellenségeként.³⁸⁹ „Noha a teljes kielégülés és a korlátlan élvezet fogalmai azt a reményt táplálták, hogy a haladás erői felszabadíthatók, a haladás bálványozása éppen az ellentétébe fordul”.³⁹⁰ Így eshetett meg, hogy a 20. század közepére a technológiával felvértezett kufárszellem végleg megszerezte amire vágyott, és a Marx által egykor ábrázolt gépszörnyeit, népnyúzó működését megszelídítve kényelmesebb tempóba kapcsolt, az uralom megtartására, a jóllakatott alattvalók finom idomítására koncentrálna a direkt kizsákmányolás helyett.

A Horkheimer és Adorno által kultúriparként definiált, mindenre rátelepedő, tudományos-technológiai vívmányokkal körülbástyázott rendszer az önfeladásban való részvételre bírja rá a tömegeket, így létezése a szándékosan kisiklatott felvilágosodás ékes bizonyítéka. A vallási szekularizáció, a hagyományok elhalványulása, a múltból örökölt, közösségeket összetartó erők gyengülése valójában nem kulturális káoszhoz vezet, és nem a szétesést és a nyugati civilizáció erodálását hozza, hanem ellenkezőleg, épít: akolmeleg egyformaságot, tömegviselkedést, kiszolgáltatottságot, irányítottságra vágyást eredményez.³⁹¹ Gondos kezek újrakalibrálják e zürzavarban a tömegek elméjét – fejt ki Adorno, aki *A felvilágosodás dialektikájának* kultúriparról szóló fejezetét jegyzi. Az új világ díszletei és lelkisége mindenütt egyformaságba döngöli a civilizált társadalmakat. „A

³⁸⁷ Uo. 49.

³⁸⁸ Uo. 81.

³⁸⁹ Uo. 102.

³⁹⁰ Uo. 104.

³⁹¹ Ez az építkezés természetesen a hanyatlás része. Adorno nem tartja legyőzhetetlennek, örökérvényűnek ezt az új világot. A *Minima Moralia* egyik 1945-ből származó bejegyzésében kifejti, hogy „Spengler a Nyugat bukásában a mérnökök aranykorának eljövételét látta. Közelít ez a jövő, noha a bukás a technológiát is magával rántja”. Theodor Adorno: *Minima Moralia*. Verso, London, 2005, 108.

dekoratív közigazgatási és ipari épületek alig különböznek az autoriter és az ettől eltérő berendezkedésű országokban. Mindenütt fényes, monumentális épületek szökkennek szárba, felmutatva a módszeres lelemény államközi összefonódását, a fékevesztett vállalkozói rendszert, melynek emlékművei a sivár városok körül egyre szaporodó gyászos lakóépületek és kereskedelmi tömbök. A betonközpontok körüli régebbi épületek már nyomornegyednek tűnnek, a külvárosok új hétvégi házai pedig, akárcsak a nemzetközi vásárok könnyűszerkezetes konstrukciói a technológiai haladás dicséretét zengik, miközben arra csábítják tulajdonosaikat, hogy rövid használat után, konzervdobozokként hajítsák el őket. De még azok a városépítészeti tervek is, melyek célja, hogy az individuumokat autonóm egységként, higiénikus kis lakásokban óvják, visszafelé sülnek el, ugyanis ezzel még inkább alávetik őket a tőke totális hatalmának. Ahogy a városközpontok lakóit is egységesen összeterelelik a fogyasztás, a munka és a szórakozás céljából, mint termelőket és fogyasztókat, úgy lakócelláik is homogén, jól szervezett komplexumokká kristályosodnak. A makrokozmosz és a mikrokozmosz feltűnő egysége szembesíti az embereket kultúrájuk modelljével: az általános és a különös hamis azonosságával”.³⁹² A fogyasztói társadalom e végstádiumában tehát meglepő gyorsasággal az ember köré nő egy vadonatúj világ, mely új életérzést, cselekvési módokat, kikapcsolódási lehetőségeket, tárgyi kultúrát, és elérendő célokat nyújt, illetve követel. Ezen új életforma elől csak az alvás jelenthet menekvést, mert „a szórakoztatás a munka meghosszabbítása a kései kapitalizmusban”.³⁹³

Adorno már a második világháború alatt, a kultúripar kifejezés 1947-es debütálása előtt eltöpreng a „modernség” követelményeinek való megfelelésen, ami például a lakásviszonyok változásában is nyomon követhető. A klasszikus otthont feladó, szállodába vagy apartmanba költöző ember életvitele, ez az önként vállalt fél-hajléktalanság már az európai városok bombázásainak következtében előálló lakásínség előtt is divatosnak számított. A háború következményei pedig efelé az amerikanizált életforma lökték az európai embert is: a pusztítás – véli Adorno – a legújabb technológia immanens szándékát nyilvánította ki. A korábban természetesnek vélt tér, a polgári otthon szabadsága, lakhatósága, kiterjedtsége az új építésű ingatlanok legtöbbszörében megszűnik és a lehetséges minimumra szorítkozik, hogy egy élőhalotti mentalitás tökéletes keretét szolgálhasson. A stabil, tulajdonként birtokolt otthon ködbe veszése maga után vonja a használati tárgyak leértékelődését is. A vedd meg és dobd el! – hozzáállás tökéletesen illeszkedik a

³⁹² Max Horkheimer – theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002, 94-95.

³⁹³ Uo. 109.

bérlakását, munkáját és élőhelyét gyakran váltogató motorizált kapitalista embertípushoz. A magántulajdon leértékelődése során a folytonos cserélhetőségben egyedül a pénznek marad kitüntetett hely. A tárgyak szeretet nélküli megvetése paradox módon az újdonságok imádatával párosul, s ebben a viszonyrendszerben az emberek sem képesek ép erkölcsi elvek szerint kezelni egymást. Ez eredményezi azt a minimálisra töpörődő morált, amely már csak durvaságot, türelmetlenséget, ellenségeskedést – egyfajta globálfasizmust – vált ki egyre többekből a precízen, végletesen funkcionalizálttá váló tárgyak és emberi kapcsolatok világában.³⁹⁴

A fejlődéssel párhuzamos egyszerűsítés, olcsóság, kötelező praktikusság szürkévé, egysíkúvá teszi a tárgyak használatát. Adorno szemléletesen ecseteli, hogy az expresszvonaton utazni már nem élvezet: a nagy sebességgel száguldó vonaton kucorgó, a blokkoló órát mindenáron időben elérni igyekvő, szorongó munkagép-emberek – akik már messze nem polgárok – társaságában elszáll a „train bleu” kellemes atmoszférája, mely a konzumkultúra eluralkodása előtt még vonzó, pihentető élményt is nyújtott.³⁹⁵ Az elégedettség, a boldogság lehetősége vész el, ha mindenütt a megismételhetőség, a felcserélhetőség köszön vissza: ha húszezer másik ember viseli ugyanazt a konfekcióruhát, hajtja ugyanazt az autót. Még a luxus is illúzió, mert szinte ugyanaz a termék képezi az alapszintű és a felső kategóriás minőséget is. „Így válik a minőségi a mennyiségi speciális esetévé, így lesz az egyediből tucat termék, fordul át a luxus kényelemmé, mígnem értelmetlen kacatként végzi”.³⁹⁶

A kultúripar működésének zseniális elemzése tulajdonképpen már készen állt Adorno korábbi munkáiban is. Az ember eltorzulását a kapitalizmus, majd a fasizmus és náciizmus nyomása alatt tökéletesen feltérképezte már a *Minima Moralia* lapjain, de kétségtelenül szükséges volt e tapasztalatok végleges rendszerezéséhez az 1945-öt követő évek gazdasági fellendülésének Amerikában történt átélése is. A háború által már le nem kötött erők és energiák ekkor szabadultak rá teljes erővel a nyugati világra, megmutatva a legerősebb és egyben legkifinomultabb kapitalizmus igazi arcát.

Az új világ két csodafegyvere, a mozi és a rádió tömeggyártásban készülő didaktikus termékekkel rukkol elő. A kultúripar a használati eszközök gyártásánál célszerűnek bizonyult szabványokat átviszi gondolatvezérlő sémaként a kulturális termékekre is, ezáltal megindulhat a változatos egyfórmáság végtelenített sorozatgyártása a

³⁹⁴ Theodor Adorno: *Minima Moralia*. Verso, London, 2005, 39–40.

³⁹⁵ Nem hiába látjuk gyakran Esti Kornél, vagy éppen Szindbád figuráját vonaton. A vonat Kosztolányi és Krúdy idejében még a társas érintkezés egy izgalmas helyszíne volt, ami idővel a társas magába fordultság terepévé lett.

³⁹⁶ Theodor Adorno: *Minima Moralia*. Verso, London, 2005, 120.

szellemi szférában, az erre berendezkedett telephelyeken. A technika felhasználója az idő előrehaladtával a technika elszenvedőjévé válik: a rádió tömeges elterjedése előtt csak a telefonban hallhatta valaki elektronikus membránokon keresztül embertársa hangját, mégpedig úgy, hogy felhívta, vagy fogadta a hívást, és személyesen beszéltek meg közlendőiket. A rádió korában ez az autonómia már elvész, milliók kénytelenek ugyanazt hallgatni a hangszórókon át, s a hallott produkció nagy valószínűséggel kísértetiesen emlékeztet száz másik ugyanolyan műsorra. Még a rádióbemondók is az új világ működését leginkább szimbolizáló, ahhoz idomuló, tehetségkutatók által gondosan szelektált személyek, a nagy gépezet pontosan illeszkedő alkatrészei.³⁹⁷ A mindenhatóvá dagadt, mindent elnyomó ipari tömegtermelés a kultúripar szponzora. A termékek megjelenése a rádióban, a filmen és a nyomtatott sajtóban a különféle életstílusokhoz kötődik – minden társadalmi réteg meg kell, hogy kapja a saját fogyasztási szokásaihoz illő, folyamatosan frissülő termékismertetések. A propaganda, a piackutatás és a politikum egymásba mosódik. A gyárak teljes gőzzel üzemelnek, a konkurenciaharc illuzórikus – a termékek nagy részét mindenképpen megveszik, mert a konzumkultúra nyomásával szemben nincs megfelelő védőfelszerelés.³⁹⁸ Mindeme hatékonyságot exponenciálisan megnöveli a rádió és a film szintézise, a televízió, a technológia újabb diadala.³⁹⁹

Az így felépített információ-és késztermék özőnben az egyénnek már arra sem kell energiát fordítania, hogy az érzéki sokféleségben önmaga vágjon rendet, az agyonreklámozott fogyasztási cikkek ott dörömbölnek a tudatában, megoldást kínálva korábban fel sem merült szükségleteire is, ezzel módszeresen felparcellázva a szabadidőt. „A kultúripar termékei olyanok, hogy még a szabadidő eltöltése közben is fogyasztásra készek legyenek. Mindegyikük ama hatalmas gazdasági gépezet modellje, amely a kezdetektől fogva mindenkit a markában tart úgy munka közben, mint a munkára emlékeztető szabadidőben egyaránt”.⁴⁰⁰ A hangosfilm technológiája, illúziókeltő képessége a fogyasztásra ösztönzés filmbeli világát, viselkedési mintáit átvihetővé teszi a

³⁹⁷ Max Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002, 96.

³⁹⁸ Uo. 96.

³⁹⁹ A televíziót, mint jelenséget, mint propaganda-eszközt évekkal később, 1954-ben Adorno részletesen is szemügyre veszi *Hogyan nézzünk televíziót?* című tanulmányában. Kiemeli a készülék „népnevelő” karakterét, mely a kultúripar keretei között leginkább a pszichológiai technikák széles skáláját alkalmazva kondicionál, teszi a programigazgatók által elvárt módon működő polgárrá a nézőt. A tipikus programkínálaton belüli ezerszeres ismétlődés, a folyamatosan láttatott minták elkerülhetetlenül olyan sztereotípiákat „égetnek” a nézőbe, melyek nagymértékben meghatározzák a való életben adott reakcióit, ébredő vágyait, embertársairól alkotott ítéletét, miáltal döntéseit sokszor nem önmaga hozza meg. Theodor Adorno: *How to Look at Television*. In Theodor Adorno: *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. Routledge, 1991, 171.

⁴⁰⁰ Max Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002, 100.

valóságba, hogy a filmben látott életmód és viselkedés gyakorolható legyen akkor is, ha a film már véget ért. A technológiai fejlődés és a gazdasági konjunktúra összejátszik a filmben is: elburjánzanak a trükkök, az üldözések, a történetbe szőtt erőszak nem megnyugtat, hanem felpörget. A néző tetterőtől fűtve hagyja ott a mozit, s hogy vágyai végre kielégülhessenek, bőszen fogyaszt. Így a(z) ipari konszernnek kottájából dolgozó) rendező nem csak a színészeket, hanem a nézőket is instruálhatja, akaratukat, vágyaikat tetszőlegesen ráirányítva a filmben szereplő termékekre.⁴⁰¹ Az egyszerre cselekvő és mégis atomizált milliók nem saját képzelőerejük szerint építik fel életüket, karrierjüket, stílusukat, hanem a mérnöki pontossággal kidolgozott, majd közjük szórt sémák szerint, végső soron nem magukat, hanem az ipart, a tőkét birtokló konszerneket téve boldoggá.

A kultúrára jellemző autonóm építkezést – legyen az zene, irodalom, építészet vagy autógyártás, melyben az egyediség megjelenhetne – elnyomja a természetességnek tűnő, precízen kimunkált műviség. A tömegkultúra fogalmába csak az illeszkedik, ami iparosítva, katalogizálva, megszűrve, elfogadott formába öntve kerül bele, nehogy a polgár napi rutinját megzavarja.⁴⁰² De a kultúripar flexibilitása is tetten érhető. Ha kell, a rendszer megengedő, elfogadó: még az ellenvéleményt is beszipantja, trenddé teszi, elgyengíti, fogyaszthatóvá gyúrja, képes a lázadó magatartásból is egy típust formálni, amit a későbbiekben, mint klisé működtet. „Az sem véletlen, hogy a kultúripar a liberális ipari országokban jött létre a rá jellemző médiumokkal együtt, különösen a mozival, a rádióval, a jazzel, a magazinokkal, melyek többnyire úgyszintén itt győzedelmeskedtek”.⁴⁰³

A kultúripar sugallta előírások alapján működő társadalom olyan, mint egy hatalmas gép, melyben az ember az alkatrész szintjére redukálódik: mindenki azon képességei alapján tartatik számon, amelyek felcserélhetővé teszik bárki mással. Mindenki pótolható a társadalmi gépezetben elfoglalt helye szerint.⁴⁰⁴ Az emberi egyenlőség világában szinte bárkiből bármi lehet – mindenki alapanyagként kezdi, majd egyéni törekvései szerint alkatrészé csiszolja magát. De az, hogy valóban beépítik-e a rendszerbe, a véletlen műve marad. Az ipari társadalomban a többség megtalálja a számítását, hagyják beállni a sorba (miután a személyzetis gépiesen, tapasztaltan, megalázóan átvilágítja,

⁴⁰¹ Uo. 99.

⁴⁰² Uo. 104.

⁴⁰³ Uo. 105. A jazz a benne szereplő gyakori improvizáció ellenére Adorno számára a kultúripar környezetéhez legkiválóbban alkalmazkodott statikusságot képviseli. Megmagyarázhatatlan rejtélynek tartja, hogy miért hallgatják egymást követő nemzedékek ezt az általa monotonnak, üresnek tartott műfajt. „Olyan zene, amely egybe olvasztja a legcsökevényesebb dallam, hangzás, mérték és formastruktúrát az ezt látszólag szétrepesztő szinkópa alapelvével, ám ettől az alapritmus nyers egysége, az azonosan kitarított negyedhang mitsém változik”. Theodor Adorno: *Perennial Fashion – Jazz*. In Theodor Adorno: *Prisms*. MIT Press, 1997, 121.

⁴⁰⁴ Uo. 117.

mintegy megmérve, hogy a használható részek túlsúlyban vannak-e a jelöltben, aki majd csak akkor örülhet, ha az orvosi vizsgálat is jól illeszkedőnek, alkalmasnak találja),⁴⁰⁵ ezt követően mindenki dolgozik, hogy fogyaszthasson és fogyaszts, hogy dolgozhasson. A jól idomított alkalmazott önfegyelme a munkaidő lejártával a szabad fogyasztó lehetőségözüben való bolyongásává változik.

Ha bármi meggátolja e kettősség megélésének valamely oldalát, az hosszabb távon az egyén életvitelét – avagy használhatóságát erodálja, és azonnal rendelkezésre áll egy másik példány, aki a szerepet tovább viszi.⁴⁰⁶ A kultúripar az alkatrész-léttől való elidegenedés drámáját, a lázadás tényét is felhasználja önmaga restaurálására: a filmekben ábrázolt tragédia sokszor a fogyasztói társadalomból való kihullást a követendő életséma elutasításaként láttatja. A kijelölt vágányról letérő szereplőt a rendező gonosz vagy elmebeteg, esetleg bűnöző karakterrel ruházza fel, aki vagy megbánja bűneit és visszatér a fegyelmezett munkás/önfeledt fogyasztó szerepköreibe, vagy – ha nem a törvény ökle csap le rá – önnön szeparatizmusa elemészti el. Így válik a tipikus amerikai filmdráma egyfajta morális javítóintézeté.⁴⁰⁷

Az ipari termeléshez igazított világ jelenbe dermedtségének szüntelen tatarozása a lehető legprofesszionálisabb eszközökkel: ez a kultúripar lényege. „A technológiai világ képze egy olyan történetietlen szemponttal bír, mely lehetővé teszi számára, hogy az öröklét mitikus délibábjaként szolgáljon. A tervszerű termelés látszólag megtisztítja az élet menetét mindentől, ami nem ellenőrizhető, előre meg nem jósolható, kiszámíthatatlan, vagyis megfosztja mindattól, ami valóban újdonság, ami nélkül valójában elképzelhetetlen a történelem; ráadásul a szabványosított tömegtermék formája az időben egymást követő tárgyakat is szinte azonossá teszi”⁴⁰⁸

A status quo globális fenntartása elképzelhetetlen a fejlett technológiai eszközök, vagyis a rádió, a mozi, és a televízió készülékek százmilliói nélkül: e hitleri-goebbelsi igazsághoz ragaszkodnak, ezt fejlesztik tovább a liberális demokráciák is. A legmodernebb kor életvitele kivitelezhetetlen a „készülék” nélkül, majdnem minden a gépesített, elektronikus médiumokon keresztül jut el az emberi tudatba. Minthogy a valódi kulturális élmények utolsó mohikánjai is felbukkannak a műsorfüzér kínálta közepszerűség áradatában, a társadalmi rétegződés tejes vertikumának képviselői kénytelenek odafigyelni a kultúripar keltette zsongásra. „Az emberek előre tolakodnak attól való félelmükben, hogy

⁴⁰⁵ Theodor Adorno: *Minima Moralia*. Verso, London, 2005, 131.

⁴⁰⁶ Max Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stansford University Press, 2002, 120.

⁴⁰⁷ Uo. 123.

⁴⁰⁸ Theodor Adorno: *Perennial Fashion – Jazz*. In Theodor Adorno: *Prisms*. MIT Press, 1997, 125.

elszalasztanak valamit. Hogy mit, az bizonytalan, mindenesetre csak annak van esélye megtudni, aki beáll a sorba”.⁴⁰⁹ Az e nagy odafigyelésbe jó ritmussal belődözött reklámok, életvezető tanácsok és szolgáltatások megfogadása, mesmerizált követése nélkül a felpörgetett, tömegtermelésre és tömegfogyasztásra épülő ipari civilizáció képtelen volna létezni.

A tömegkultúra sémája (1942)⁴¹⁰ című írásában Adorno kifejti, hogy a kultúra kereskedelmi karakterének kialakulása már az iparosodás kezdeteinél jelen volt, s ez azzal járt, hogy a gyakorlati élet és a korábban etalonszerű kultúra elkezdett egymásba mosódni. A kommerciális világ helyes viselkedése, hozzáállása mind nagyobb és nagyobb mértékben jelent meg az elme kiművelésének követelményei között. A kívánatos munkaetika beférkőzött mindenhová, az elemi iskolától az egyetemekig a nevelés és oktatás középpontjába a versenyszellem birodalmában az ipari társadalomba beilleszkedni képes, e körülmények közé szorítható vágyakkal rendelkező egyedek létrehozatala került. A gyermekirodalomtól a felnőtt életcélok kialakításáig e homo oeconomicus magatartással átítatott kíváncsi a mindent pontosan mérő, kiszámított, folyamatosan fejlődő technológia által uralt világ felé terelte a nemzedékeket. A valóság önnön ideológiájává lett, önnön varázslatos, hiteles megkettőzése révén. Így alakult ki a technológia fátylába burkolt tényszerűség, melyhez mindenki igazodni akar.⁴¹¹ Ebben a világban tökéletes képzavar uralkodik, semmi sem az aminek látszik, mert mindent úgy láttatnak, ahogy a dömpingárúk forgalmazói megkívánják: a lényegtelenül rendkívül ügyesen bemázolják a valóságot. A reklámok és trükkök kifogyhatatlan, gyengeelméjű kavalkádja a dolgozó-fogyasztók utolsó nemzedékét már odáig süllyesztette, hogy már-már érthető, ha pánikszzerűen, Orson Welles marslakói elől menekülve keresnek az utcákon bűvőhelyet.⁴¹² Ezek a polgárok – mutat rá Adorno – dacára a mindennapok hipermaterialista munkálkodás-harcsolás krédójának és a közoktatási rendszernek, elméjükben atavisztikus babonákkal bírnak racionális helyzetelemzés helyett. Valóság és káprázat kéz a kézben terelgeti a kultúripar véenceit ebben az álomszerű, archaikus képzetekkel, árufetisizmussal, folytonos ismétléssel és szellemi regresszióval tarkított világban.⁴¹³ Így

⁴⁰⁹ Max Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002, 131.

⁴¹⁰ A tanulmány szerzősége vitatott, de úgy tűnik inkább Adornótól mint Horkheimertől származik, és 1942-re datálható, jegyzi meg A felvilágosodás dialektikájának szerkesztői utószava. Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002, 222.

⁴¹¹ Theodor Adorno: The Schema of Mass Culture. In Theodor Adorno: *The Culture Industry*. Selected Essays on Mass Culture. Routledge, 1991, 63.

⁴¹² Uo. 64.

⁴¹³ Miriam Hansen: *Mass Culture as Hieroglyphic Writing: Adorno, Derrida, Kracauer*. New German Critique, 56 (Special Issue on Theodor W. Adorno), 1992, 48.

lesz az ember, akit a kultúripar nevel, az ébrenlét és az álmovilág tökéletes egyvelege,⁴¹⁴ megelégszik azzal ami körülveszi, nem tekint a múltba, nem érdekli a jövő, elég neki az, hogy a jelenben fogyasztathatja a számára kialakított anyagi és szellemi javakat. „Egy magas fokon iparosított társadalomban, érvelnek a tömegkultúra nevében az új realisták, a fogyasztó szellemi és kulturális szükségletei az anyagi szükségletekhez kell, hogy alkalmazkodjanak”.⁴¹⁵

Adorno 1967-ben megjelentetett, *A kultúripar felülvizsgálata* című tanulmányában sem lát okot arra, hogy enyhítsen e kritikus hangon, úgy véli, hogy évtizedekkel korábbi megállapításai helytállóak a jelenben is. Ebben az írásában magyarázza meg a kultúripar kifejezés születését, eredetileg ugyanis a jelenséget Horkheimerrel tömegkultúrának nevezték, de rövid idő múlva már érezték, hogy ez nem fedti minden tekintetben a valóságot. Az elnevezésből ugyanis úgy tűnhetett, hogy ez a kultúra a tömeg felől érkezik, a tömeg spontán kreálmányaként. Az iparszerűen előállított kulturális termékek érzékeltetésével ezért ennek éppen az ellentétét igyekeztek kifejezni, azt a tényt világítva meg, hogy mindezt felülről erőltetik a fogyasztókra, egy jól megtervezett rendszer révén, mely integrálja, egybe gyúrja a tömegeket. Az általa nyújtott zagyban ugyanis egyként megtalálható a magas kultúra és a bővli, így ahhoz, hogy valaki célhoz érjen, bele kell merítkeznie abba is, amit ha tehetné, messzire elkerülne – ezáltal évezredek óta elkülönülő kulturális kasztok kénytelenek keresztezni egymás útját.⁴¹⁶

A kultúripar egy különlegesen megkonstruált gépezet, melynek alkatrészei ugyan a tömegek, de ezen iparág működése nem értük, csak általuk megy végbe: a tömegekhez annyiban idomul, amennyiben a maximális profit érdeke ezt diktálja. Az ipar-jelleg kidomborítása, a szabványosításra, a tömegigény dömpingszerű kielégítésének képességére utal, arra a különleges szimatra, ami a profit érdekében mindent átalakít, de csak annyira, hogy újból és újból érdeklődést keltsen önmaga iránt, az újdonság és egyediség hamis illúzióját árasztva maga körül. A kultúripar által uralt évtizedek eredménye egy jóformán bírálhatatlan, demokratikus termékrengeteg, mely bárkihez eljuttat szinte bármit: aki nem sajnálja a fáradságot, a ponyvaregények, horoszkópok, egymásra megtévesztésig hasonló filmek és slágerek ezrei között kotorászva rálelhet igazán értékes dolgokra is.

⁴¹⁴ Theodor Adorno: The Schema of Mass Culture. In Theodor Adorno: *The Culture Industry*. Selected Essays on Mass Culture. Routledge, 1991, 65.

⁴¹⁵ Uo. 79.

⁴¹⁶ Theodor Adorno: The Culture Industry Reconsidered. In Theodor Adorno: *The Culture Industry*. Selected Essays on Mass Culture. Routledge, 1991, 98.

E világ mibenlétével sokan tisztában is vannak, és nem csak a kritikai attitűdöt kikapcsoló kollaboráns értelmiség tagjai, de a fogyasztók között is akadnak nem kevesen, akik kiismerik a rendszer sajátosságait. Ezek az emberek érzik, hogy a kultúripar rendszere nekik köszönheti létét, hogy az ő kényelemszeretetük, kielégülés keresésük nélkül e tákolmány megroppanna.⁴¹⁷ Látják, hogy a legbiztosabb üzlet a változatlanság, a folyamatos fogyasztás, a jóllakatott biológiai organizmus kényelmének fenntartása. Ám a szégyenteljes élet hiábavalóságán való lamentálást mindig legyőzi az organizmus jó közérzete, „a rendszer elvei, melyeket az emberekbe döngöl, mindig a status quo-t célozzák. Sosem kérdőjelezik meg, nem vizsgálják ki őket, és dialektikátlanul előfeltételezettek maradnak még akkor is, ha már semmilyen lényeges tartalommal nem bírnak azok számára, akik követik őket. Ellentétben a kantival, a kultúripar kategorikus imperatívusza már nem kötődik a szabadsághoz. Ez a kultúripar mindenütt jelenvalósága és hatalma következményeként így szól: alkalmazkodhatsz, de nincs előírva, hogy mihez; bármihez, ami létezik és ahhoz, amit egyébként bárki gondol. A kultúripar hatalmának ideológiája azzal egyenértékű, mintha az alkalmazkodást felcserélték volna az öntudattal”.⁴¹⁸ Az emberek szorgalmasan meg is fogadják eme imperatívuszt, és élvezettel incselkednek a józan észről legtávolabb eső dolgokkal is. „Ha egy asztrológus arra figyelmezteti olvasóit, hogy egy bizonyos napon óvatosan vezessenek, az nyilvánvalóan nem sért senkit; holott valójában eme intellemt bányúságától sérülnek nap nap után.”⁴¹⁹

Az asztrológia témájának Adorno külön szentel egy hosszabb tanulmányt *A csillagok a Földre szállnak* címmel, mert a sors-hívők áradata, illetve a kultúripar őket kiszolgáló, belőlük kitűnően megélő szegmense is nagyszerűen jelzi a kisiklatott felvilágosodás következményeit. Szorgos kezek írják a horoszkópokat azoknak, akik vagy naivitásuk okán nem látnak keresztül a kultúripar rendszerén, vagy éppen ellenkezőleg, többé-kevésbé értik, hogy minék az áldozataivá váltak, ezért inkább a mérhetetlen messzeségben lévő csillagok sorsalakító hatásában hisznek, semmint hogy elfogadják a tényt, miszerint valójában a társadalmi rendszer löki őket az éppen elfoglalt pozíciókba, nem pedig egyéni akaratuk. Adorno három hónapon át elemzi többek között a Los Angeles Times asztrológiai rovatát, és ezzel az 1952 novemberétől 1953 januárjáig tartó csillagüzenet-özönnel is alátámasztja a kultúripar páratlan rugalmasságáról szóló elméletét. Remekül kimutatja, hogy az asztrológus tanácsai éppen oda vezetnek vissza a fensőbb

⁴¹⁷ Uo. 103.

⁴¹⁸ Uo. 104.

⁴¹⁹ Uo. 106.

hatalmak szavát lesőt, ahonnan menekül. Így válik az unalmas bér munka a mindennapok bosszúságai előli menekvéssé.⁴²⁰ A kiábrándultság talajáról akár biztatónak is tűnhet, hogy a csillagok, amennyiben helyesen olvassák el mondandójukat, tanáccsal szolgálhatnak a társadalmi folyamatok kérlelhetetlen körülményei közötti élethez.⁴²¹ A kultúripar, lévén liberális természetű, az efféle elkóborló, ezoterikus bárányokat is igyekszik büntetés helyett visszacsalogatni a nyájba, mégpedig úgy, hogy az újságok asztrológiai rovataiban és egyéb kiadványokban olyan tanácsokkal szolgál, melyek a kultúripar követelményeinek való megfelelést, előírásainak betartását javasolják. A kultúripar tehát mintegy megszenteli, fenségessé teszi akaratát, melyet fellő a csillagokig, majd hagyja visszahullani a „másként gondolkodókra”, hogy holnap, holnapután és jövőre is pontosan úgy „funkcionáljanak”, mint tegnap, tegnapelőtt, illetve tavaly.

De az asztrológiai furfang itt nem ér véget, ez csak a játszma egyik fele, az egyén termelő-énjének „rendbe tétele”, mert a kultúripar nem volna elég alapos, ha nem telepedne rá a szabadidőre is. Aranyszabály, hogy a szabadidő, a pihenés ne szennyeződjön be a munkával, hogy a business érjen véget délután, és csak másnap reggel kezdődjön el ismét. A szabadidő azonban kötelezettségeket is ró a civilizált egyénre, autót kell mosnia, háztartást vezetni, esetleg ház körüli munkákat végezni, s csak ezeket követheti az édes pihenés. A konzumkultúra nem tűrheti, hogy ez így legyen, és az időt megtakarító készülékek, „gadgetek” tucatjainak ezer és ezer variánsával halmazza el a pihenni vágyót. Ezek megvásárlása a cél, az erre való buzdítás nemcsak a földi reklámok, de már a csillagok sugalmazása által is. Az a konzumkultúra igazi diadala, ha már a csillagjós is arra sarkall, hogy „vigyél vidámságot az otthonodba még több érdekes készülékkel ...”.⁴²² Így válik igazán teljessé a civilizált ember napi rutinja: dolgozz, mint a gép, majd kapcsolódj ki háztartási gépeid között, de soha ne keverd a kettőt – ha éppen nem te vagy a gép, hagyd, hogy a gépek szolgáljanak téged.

A termelő-fogyasztó egyén így megkonstruált művi boldogsága Adorno-t is Huxley-ra emlékezteti, az pedig, hogy az asztrológiai rovat e boldogság katalizátoraként a szexualitást használja, egyértelműen a *Szép új világból* ismerős. Az asztrológiai rovat sok esetben egyenesen arra buzdítja az olvasókat, hogy csapjanak le minden alkalomra, ha kollégáik vagy „fontos emberek” a kellemes időtöltés reményében közelítenek hozzájuk, esetleg ne habozzanak bekerülni egy olyan társaságba, amely a szórakozáson keresztül a

⁴²⁰ Uo. 99.

⁴²¹ Theodor Adorno: *The stars Down to Earth and other essays on the irrational in culture*. Routledge, 1994, 58.

⁴²² Uo. 100.

szakmai karriert is egyengetheti. „Előjáróval vagy munkatárssal való sok beszélgetés társadalmi vagy sporteseményeken felfedi az adottságaidat, s ennek gyümölcse gyorsan beérik”⁴²³ – üzenik sejtelmesen a csillagok a szemfülesebbeknek. Munka, technológia és munkahelyi sikerré konvertálható flört megfelelő keveréke tehát a boldogulás igazi receptje, melynek emészthetőségét leginkább az autonóm gondolatok veszélyeztetik. Adorno 1948-ban Huxley-nak is szentelt egy tanulmányt, *Aldous Huxley és az utópia* címmel, melyben leszögezi, hogy Amerika az 1940-es évekre már nem az a meghódítandó vadon, amelyet reményteljes pionírok próbálnak otthonossá varázsolni, hanem egy minden egyediséget elsatnyulásra kényszerítő egyen-civilizáció, ami a főként nácizmus elől ide menekülő európai entellektüelek számára jelent megdöbbenő felismerést.⁴²⁴ A Huxley-t 1926-ban tett első amerikai látogatása során ért kulturális sokk nagy hatással volt az író későbbi munkásságára, antiutópikus következtetéseit azonban Adorno számos ponton vitatta, ám azt nem, hogy Huxley a *Szép új világgal* a kapitalizmus végső formájának elevenébe talált.

A kritikai elmélet képviselői az 1950-60-as években két, alapvetően eltérő irányzatot képviseltek kutatási módszereik tekintetében – írja Douglas Kellner. Az egyik vonal a nyugati civilizáció filozófiai-kulturális trendjeinek elemzésével foglalkozott, melynek emblematikus eredménye a *Felvilágosodás dialektikája* lett, míg a másik, leginkább Marcuse nevéhez köthető vonal egy praktikus-politikai irányba tartott, és a kor társadalmi változásait igyekezett feltérképezni, közelítve egymáshoz a filozófiát, a társadalomelméletet és a radikális politikát. Ez az irány éppen azt a fonalat vette fel, melyet a 30-as években Horkheimer és Adorno a filozófiai és kultúrkritikai vizsgálódások kedvéért szüneteltetett.⁴²⁵

A Frankfurti iskola harmadik széles körben ismertté vált teoretikusa, Herbert Marcuse élénk érdeklődését a technológia használatának negatívumai, a technológia fetiszálása iránt egy korai, *Néhány társadalmi következtetés a modern technológiáról* című 1941-ben írt tanulmánya is bizonyítja. Marcuse itt több mint két évtizeddel az *Egydimenziós emberben* kiérlelt álláspontja előtt már feltérképezi a technológia és a politikum olymértékű összefonódását, melynek az egyes ember csak áldozata lehet. Marcuse esetében határozott újításnak tekinthető, hogy a klasszikus marxi, a kapitalizmus világának gazdasági analízisén alapuló kritikát áttolta a technológia és a tudomány

⁴²³ Uo. 103.

⁴²⁴ Theodor Adorno: Aldous Huxley and Utopia. In *Prisms*, MIT Press, 1997, 97-98.

⁴²⁵ Douglas Kellner: *Critical Theory Today: Revisiting the Classics*. Theory, Culture and Society, 10/1993, 53-54.

kritikájának ténylegére. Ennek során azonban nem tett le arról, hogy a technológia éppen aktuális használatának visszasságai nem köbe vésett negatívumok, és ezen eszközök kizsákmányolás mentes használatát is elképzelhetőnek tartja.⁴²⁶ Marcuse magyarázata azért megvilágító erejű – állítja William Rehg – mert dialektikusan ötvözi a kritikai gondolkodás korábbi technológia-és tudománykritikai eredményeit saját meglátásaival, de ezt anélkül teszi, hogy eluralkodna rajta az önmérsztő pesszimizmus.⁴²⁷ A technológia Marcuse szerint egy társadalmi folyamat, melynek a technika látható megnyilvánulásai (ipar, szállítmányozás, telekommunikáció, stb.) csak egy részhalmozát képezik, mert a technológia egy másik sajátossága mintegy az emberbe égett: egy létmód, a világhoz való újszerű, a 18-19. századtól datálható viszony. „A társadalmi viszonyok szervezésének és fenntartásának (vagy megváltoztatásának) egy formája, az uralkodó gondolatok vagy viselkedésminták kinyilvánítása, a felügyelet és az uralom egyfajta eszköze”.⁴²⁸

Az ipari társadalom kialakulása során az individualisztikus racionalitás technológiai racionalitássá változott, megteremtve egy új, kétségtelenül kegyetlenebb világot, melyben – állítja Marcuse Lewis Mumfordot idézve – az ember alávetette magát annak a „magától értetőségnek”, hogy ami igazán számít, az már nem ő, hanem a gép.⁴²⁹ Ez az állapot még meghagy valamit az egyéniségből e szabványosított világban is: az egyén megválaszthatja, hogy a rá nehezedő szabványok melyikének feleljen meg, hogy milyen társadalmi pozíció megszerzéséért küzdjön az ipari civilizáció igényeit kényszerből lesők táborán belül. De magára kell öltenie a gyakorlatiasságnak egy, az ipari társadalmat megelőző időktől gyökeresen eltérő változatát, mely már nem a természeti törvények megértését kívánja meg a természeti hatalmak uralása érdekében, hanem a gépszerű folyamatból eredő megtestesült racionalitás és célszerűség igényeinek elsajátítását. Ezen igények már nemcsak belopták magukat az életvezetési elvek közé, hanem maguk váltak ilyen elvekké.

Az ipari társadalomban az élet elveszíti spontaneitását, egyfajta kalandtalanításon esik át. „Vegyünk egy egyszerű példát. Az ember, aki egy távolabbi helyre autóval kíván eljutni, térképről kiválasztja az útvonalat. A városok, a tavak, a hegyek így kikerülendő akadályokká válnak. A vidéket az autópálya formálja és rendezi: amivel útközben

⁴²⁶ Ben Agger: *Marcuse & Habermas on New Science*. Polity, 9/2, 1976, 166.

⁴²⁷ William Rehg: *Critical Argumentation Theory and Democracy: Lessons of Past Debates over Technoscience*. *Revista Portuguesa de Filosofia*, 59, 2003, 124.

⁴²⁸ Herbert Marcuse: *Some Social Implications of Modern Technology*. In *Technology, War, and Fascism. Collected papers of Herbert Marcuse I*. Edited by Douglas Kellner. Routledge, 1998, 41. Stanley Aronowitz *Az ismeretlen Herbert Marcuse* című írásában ennek kapcsán külön hangsúlyozza a tényt, hogy Marcuse a technológia és a technika közé különbséget tesz, mert a technika olyan „részelem”, amely egyként szolgálja a rombolás és az építés erőit. Stanley Aronowitz: *The Unknown Herbert Marcuse*. *Social Text*, 58, 1999, 145.

⁴²⁹ Uo. 44.

találkozunk az mind az autópálya melléklete vagy függeléke. Számos jel és plakát mondja meg az utazónak, hogy mit tegyen és gondoljon, még a természet szépségeire és a történelmileg jelentős helyszínekre is felhívják a figyelmét. Mások gondoskodnak róla, de nem ártó szándékkal, hanem hogy segítsék. Kényelmes parkolókra lel ott, ahol a legszebb a táj. Hatalmas reklámok hirdetik, hogy hol álljon meg, hol talál felfrissülést, s mindez érte van, biztonságáért és kényelméért; megkapja amit akar. Üzlet, technika, emberi szükségletek, és a természet eggyé olvad, egyetlen hasznos mechanizmussá válik. Az jár a legjobban, aki követi a tanácsokat, alávetve spontaneitását a névtelen bölcsességnek, mely mindent elrendezett számára”.⁴³⁰ Minden lehetőség számba vétetik és az élet minden területén az energiaminimum elve alapján meghozható az optimális döntés, hosszú és rövid távon egyaránt. Az autonóm létezés igénye csak veszélyezteti a szabályosra csiszolt mindennapokat, míg a szófogadás elvezet a vágyott cél eléréséhez. A kényelem folyamatosan növekszik, a technika világa egyre bővül, az újdonságok pusztítják a régi megoldásokat, egyre több ember válik kvázi gépkezelővé, az ipari társadalom kiszolgáló személyzetévé – de csak speciális, apró, a rendszer egészének átlátását lehetetlenné tevő posztokon, melyeket bürokratikusán kell összefogni, egymástól függő struktúrákat képezve. Így az egyén véletlenül sem azt cselekszi amit akar, mindig a felsőbb szintek iránymutatása szerint jár el.

Megváltozik az emberek közötti érintkezés, a személyes kapcsolatokat felváltja a telefon, a figyelem egyre inkább a gépekre összpontosul. „Az átlagember aligha érdeklődik olyan élénken bármely élőlény iránt, mint amilyen kitarással gondolja autóját. Az imádott gép immár nem holt anyag, emberi tulajdonságokat kap. Ezzel visszaadja az embernek amit birtokol: a társadalmi gépezet életét, amelyhez tartozik. Az emberi viselkedés a gépi folyamat racionalitását vette magára, és ez a racionalitás határozott társadalmi tartalommal bír”.⁴³¹ Az ipari társadalomban való viselkedés elsajátítása, magától értetődősége, a „dolgok mechanikus tudomásul vételének állhatatos gyakorlata”,⁴³² a folyamatos technológiai változás az egyént rugalmas – a rendszer keretein belül tág tűrésű – elfogadó lényé neveli, aki gépalkatrészként simul bele abba a gigászi mechanizmusba, melyet a társadalom kiválasztott mérnökei a mind nagyobb profit érdekében folyamatosan kalibrálnak. Jó érzékkel elemzik ki az emberi szükségleteket, és úgy alakítják a körülményeket, hogy a kellően trenírozott ember könnyen ráleljen vágyainak kielégítési

⁴³⁰ Uo. 46.

⁴³¹ Uo. 47.

⁴³² Uo. 48.

lehetőségeire. A jól tartott egyén tulajdonképpen racionális döntést hoz, amikor függetlenségéért cserébe a kényelmet, a magától értetődést, a tervezhetőséget választja, és örülnie kellene lennie, ha szándékosan kitérne a rá záporozó áldások elől. „A racionális viselkedés azzal a magától értetődőséggel válik azonossá, amely ésszerű engedelmességre tanít, garantálva a boldogulást az uralkodó hatalmi viszonyok között”.⁴³³ Ez tulajdonképpen maga a taylorizmusba mártott társadalom, a tudományos menedzsment kiterjesztése a gyárkapun túlra, mely így rátelepszik a munka világán kívül a szórakozásra, a szabadidőre, a fogyasztásra, a közigazgatásra és az oktatásra is.⁴³⁴ E hiperracionális pác átjárja a társadalom minden intézményét, beszivárog az egyéni és közösségi döntésekbe. Minden annyira örjítően logikus, ésszerű és hatékony, hogy az „apparátus” boldogan, erőtől duzzadva zakatol – éppen csak alkatrészei vesztik el egykori önmagukat.

Az alkatrész-szerű együttműködésből eredő biztonság tartós jelenléte bizonyítja, hogy aki ezt az életmódot választja, nem csalódik. Az önfeladásban rejtőző racionalitás felé hajlás ugyanakkor a kritikai racionalitás elutasításával egyenértékű, így hosszú távon a demokratikus körülményeket is alááshatja, mert az éppen szolgálatot teljesítő operátoroktól függ, hogy a monopóliumok tulajdonosainak a profitot hozó, csak a technológiai klisék szintjén mozgó-alakuló jelenbe dermedtség a céljuk, vagy az ennél is jobb üzlet tető alá hozása érdekében a diktatúra felé indulnak el. Amerikában a vállalati bürokrácia elintézi, hogy az egyéni és a közérdek, ha illuzórikusan is, de egybe essen, az állam nem dédelget túlzottan nagyratörő álmokat. Termelés, fogyasztás, kényelem és kiszámíthatóság összefonódása évről évre produkálja a szükséges status quo-t: mindenki elégedett a konjunktúra-demokráciában, így a diktatúra eljövetele aligha fenyeget Marcuse 1941-es helyzetértékelése szerint.

A diktatórikus irány felé mozdulás a 20. század szociálpszichológiai eredményeinek tükrében ugyanakkor könnyedén kivitelezhető: mindössze a tömeggé gyúrt, szabványvágyak szabványkielégítésére idomított lakosság körülményeinek bizonyos, a hatalom által privilegizált új irányba fordítása szükséges hozzá.⁴³⁵ Az ipari világ magától értetődő racionalitása e kormányozásokat nagyban megkönnyítheti – amint az 1940-es évek elején tapasztalható európai folyamatokból is kitűnik. A szétszabdalt, különleges szakmai csoportokra osztott, átbürokratizált, magas munkakultúrával rendelkező német társadalom éppen ennek az áldozata, akárcsak

⁴³³ Uo. 48.

⁴³⁴ Uo. 49.

⁴³⁵ Uo. 55.

szövetségei. A vállalati, a kormányzati és a pártbürokrácia taktikus egybe terelése, azonos kommunikációra hangolása volt az az elem, amelyből a gazdasági folyamatok által meghatározott létmód totalitárius politikai kontrollá változott, ideológiai tartalommal oltva be a már meglévő munkafegyelmet egy hatalmas megtérülést ígérő vállalkozás kivitelezése céljából.⁴³⁶ Marcuse ezzel felvillantja a technológia és a technokrácia fasizmusban való átalakulásának folyamatát is az európai közegben. Azt állítja, hogy a technológiának, mint az emberi tevékenységet segítő mechanizált produktumok összességének, valamint a világkép, a világhoz való viszony megváltozásának, az ebben rejlő rugalmasságnak ékes példáját adja a Harmadik Birodalom, mint a technokrácia egy teljesen új formája. Az imperialista célok ilyen sajátos ötvözete átlépi a burzsoá kizsákmányolás megszokott profitéségének határait, mert szokatlan kreativitással olvaszt magába olyan új területeket, melyeket a profitfelhalmozók észjárása addig képtelen volt egység alá hozni.⁴³⁷ E „terrorista technokrácia” a maga új ember-és társadalomképével még azokban is borzongást kelt, akik a technológiai haladás őszinte hívének vallják magukat, mert e nővumok – bár egyfajta gépezetté formálják a Birodalmat – nem a gépek használatából erednek. Nem a gépezet torzítja el kezelőjét, de nem is a tömegtermelés negatív hatása mutatkozik meg itt, hanem éppen az új elvek válnak a gépek és a tömegtermelés befolyásoló tényezőivé.

Stabilan demokratikus körülmények között azonban a modern ipari társadalmat képviselő állam óvatosabb: nem bocsátkozik olyan kalandokba, melyek során gazdasági érdekből egész kontinenseket kebelez be. A demokratikus elvek mentén éppen az állami bürokrácia fékezi meg azokat az alulról jövő kezdeményezéseket, melyek térnyerése Európában világháborúhoz vezetett. E békésebb hozzáállás az egyéniség nélküli tömegek folyamatos, kiapadhatatlan profitot hozó kiszolgálására épít, így nem kockáztat feleslegesen, biztosra megy.⁴³⁸ A felvilágosult ember addig kombinált, tervezett, alkotott, hogy évszázadok alatt, a tudományos-technológiai vívmányok, racionális életvezetési elvek megalkotása közben elveszítette önmagát, és visszavedlett valamiféle nyájjá, vezetett tömeggé. E nyáj felett a piac egyéni érdekek fölé emelt önérdeke az úr, és „a gépesített tömegtermelés mindenüvé betüremkedik, ahol az egyéniség megvethetné a lábát”.⁴³⁹ Marcuse hangsúlyozza, hogy erről nem a technológia tehet, hanem azok, akik azt ily módon alkalmazzák, profitorientált, globális uniformizáltságot teremtve és fenntartva.

⁴³⁶ Uo. 58.

⁴³⁷ Uo. 42.

⁴³⁸ Uo. 60.

⁴³⁹ Uo. 61.

Éppen ezért a technológia ellenesség, a modern életforma elvetése nem nyújthat megoldást a problémára, mert a szabványok és a gépesítés egy más szellemi környezet eluralkodásával valódi előrevivői lehetnek az emberiség tényleges individualizációjának, az emberi kreativitás természetes és kívánatos eredményeihez vezetve. Ember és gép ez idáig a legrosszabbat hozta ki magából, együttműködésük azonban így is hatalmas, de korrigálható eredményeket produkált.⁴⁴⁰ E korrekció, vagy inkább egyensúly teremtési lehetőség bontakozik ki az *Erősz és civilizáció* lapjain a 60-as évek hajnalán. Egy 1978-ban készült interjúban egykori tanítványa konkrétan azt kérdezi az idős Marcusétól, hogy vajon nem azt akarta-e kifejezni a műben, hogy a fejlett technológia lehetőségeivel felvértezve egyenesen az örömelv által vezetett életet lehetne megvalósítani. Marcuse ekkor arra figyelmezteti a kérdezőt, hogy nem értette meg igazán mondandóját, mert „ezt ilyen módon – ’hogyan az örömelv szerint élni?’ – nem írtam le soha, hiszen a másik alapelv mindig a közelben marad.”⁴⁴¹ Marcuse arra utalt munkássága során, hogy az egyensúlyt kellene megtalálni az örömelv és a rombolás ösztöne között a technológia nyújtotta hatalmas erők alkalmazása közben. Ésszerű szervezethez van szükség, olyan társadalomra, amelyben nem veti be a túlaradó bőség, de a hiánygazdaság eszközét sem az uralom megszerzése érdekében egy szűk csoport. Az agresszív ösztönöket kell az ésszerűséggel párosítva a haladás érdekében kanalizálni – véli Marcuse –, egyfajta versengő szocializmus formájában.

A kapitalizmus technológiával felvértezett negatívumai azonban, akárcsak Marxot, Marcusét is elkísérik élete végéig. A probléma makacsságát jelzi, hogy 1964-ben *Az egydimenziós ember* kiemelt témaként szerepelteti a technológia és az uralom szimbiózisának problémáját, ugyanakkor továbbra is – „a határozottan technofób Roszakkal ellentétben – éppen ebben látja a potenciális kitörési pontot a modern kapitalizmus világából. Ez azonban csak halvány reménysugár marad, amely alig-alig világítja be a könyv rendkívül komor perspektíváját”.⁴⁴² A műben Marcuse külön fejezetet szentel a témának „technológiai racionalitás és az uralom logikája” címmel, és azzal a gondolattal indít, hogy a fent-lent dichotómia minden társadalmi változás, minden technológiai fejlődés dacára ugyanolyan erőteljesen tartja magát a társadalmi valóságban, akárcsak a pretechnológiai korszakban. A különbség annyi, hogy az uralom módozatai haladtak a korrallal, és már nem a személyi függés úr-szolga viszonytal leírható mintázatát

⁴⁴⁰ Uo. 64.

⁴⁴¹ Miriam Miedzian Malinovich: *Herbert Marcuse in 1978: An Interview*. Social Research, 48/2, 1981, 371.

⁴⁴² Kovács Gábor: *Technológia- és technokráciakritika – hatvannyolc eszméletörténeti háttere*. Híd, 2008, 6-7, 18.

veszik fel, hanem a „dolgok objektív rendjéhez” való igazodásként mutatkoznak meg.⁴⁴³ Ezen objektív rend az uralmon lévők akaratát nyilvánítja ki, de a korábnál összehasonlíthatatlanul finomabb rendező elvek szerint képez hierarchikus struktúrákat a társadalmon belül. A fejlett ipari társadalom bámulatosan megszervezett gazdasági-politikai rendszere a 60-as évekre megmutatta, hogyan kell „jól”, de mégis kritizálható módon működtetni a piacgazdaságot: hogyan kell világméretű szövetségben legyőzni az egyik totalitárius rendszert, de a másik szólamainak sem engedni. A rendszer dühítő ésszerűsége és logikája ugyanakkor – és ez megdönthetetlennek látszó sikerességének titka – rendkívül nehézé teszi a vele való polemizálást, mert benne „a negatív a pozitívban, az embertelenség az emberiségben, az elnyomás a felszabadításban van”.⁴⁴⁴

Az egyén fejlettebb eszközökkel harcol életben maradásáért és az ember-ember, ember-természet viszonylatok is tudományosabb, racionálisabb eszközöket kapnak a kizsákmányolás terén. A tudományos munkaszervezés az embert és a technológiát egy mérhetetlenül produktív közegbe helyezi, az egyén jól trenírozottsága és hatékonysága a világot a legkülönbözőbb termékekkel árasztja el, miközben ugyanez az egyén manipuláltsága révén a túlfogyasztásban és önnön értékeinek elherdálásában, illetve ki sem fejlesztésében is élen jár, holdkórosként botorkálva a precízen megtervezett világban. A tudomány, a technika alkalmazásra kerül, de gondosan amputálták róla mindazt, ami a jót, az erkölcsöt, az igazat képviselhetné benne, és a szépség irányába sem tesz lépéseket. Az ész semlegesen tör előre.⁴⁴⁵

Az értékek lassan parkoló pályára állnak, minthogy verifikálhatatlanok. Úgy-ahogy még képesek hatni a társadalomban, de a régi korok igazságait az új szellemiség felülírja mint haszontalant, és a legújabb matematikai-fizikai eredményekkel felvértezve újratervezik a természettel – és benne a társadalommal – való foglalatosság mozzanatait. Ez már régen nem a végső kérdések kutatása, a kérdés nem a „mi?”, hanem a „hogyan?”. „Más szóval, elméleti síkon, az ember és a természet átalakításának objektív határait mindössze az anyag nyers konkrétsága jelenti, mely még győzedelmesen dacol a tudással és a hatalommal”.⁴⁴⁶ Az ember önálló létezőből eszközzé változik, afféle csákány a természet kiaknázása és a haszonért folytatott harc során.

A világról való gondolkodás alapvető változáson megy át, s ennek érzékeltetésére Marcuse idézi Heisenberget, aki szerint a térben és időben zajló objektív folyamatokat

⁴⁴³ Herbert Marcuse: *One Dimensional Man*. Routledge, 2007, 147.

⁴⁴⁴ Uo. 149.

⁴⁴⁵ Uo. 150.

⁴⁴⁶ Uo. 155.

megfigyelő elme – a res extensát visszatükröző res cogitans – megkülönböztetése már nem megfelelő kiindulópont a modern tudomány számára.⁴⁴⁷ Másrészt Marcuse Heideggerre hivatkozva arra a szemléletre is rámutat, mely a lét teljességét potenciális nyersanyagként kezeli, átalakítandó, termékévé változtatandó, gépekkel leigázandó pusztá anyagként fogva fel azt.⁴⁴⁸ A megfigyelő, a tudást „lepárló” álláspont a fejlett ipari társadalomban kevés, az ego már technológiai arzenáljával felvértezve tevékeny résztvevője az egykoron értelmezni kívánt folyamatoknak. A természettudomány technológiai aprioriként definiálható, de mindent eszköznek tekintő eljárás módja egyben politikai apriori is: a modern világ egy pillanatra sem állhat meg, az ember teremtette körülmények egybeolvadnak, elválaszthatatlanok egymástól. A technológiai apriori magától értetődősége mindenki alapvető létmódjává válik, a technológiai haladás politikai kulcskérdés, mert aki lemarad, nem fejleszt, nem „növekszik”, az a civilizáció peremén találja magát.⁴⁴⁹ A gépek hideg, semleges világa a racionalitás tündöklését hirdeti, ám eközben a régi korok mítoszait leromboló tudomány belefut önmön mitikus, fetisizált ábrázolásába. „Az eszközszerűséghez való ’helyes’ hozzáállás a *műszaki* megközelítés, a helyes logosz a *techno-lógia*, mely megtervez egy technológiai valóságot és vissza is hat rá”⁴⁵⁰

A világ varázstalanítása, a természet kivetköztetése minden más tulajdonságából, hogy csak mennyiségi meghatározhatósága maradjon, a társadalomra is rányomta bélyegét: jórészt eltűnt az emberek közötti természetes hierarchia, s az egyének megítélését felváltotta a gépként analizáló munkaerőpiac. Az egyén a belőle kinyerhető érték alapján „kerül felhasználásra” a termelés világában, az uralom új formája az ember eszközszerűségének gyakorlati értékelése lett. „Ma az uralom nemcsak a technológián keresztül állandósítja és terjeszti ki magát, hanem úgy, ’mint’ a technológia. S ez utóbbi nagymértékben legitimálja azt a növekvő politikai befolyást, mely a kultúra minden szféráját magába szívja. Ebben az univerzumban a technológia az ember szabadságnélküliségének nagymértékű racionalizálásáról is gondoskodik, kimutatva, hogy ’gyakorlatilag’ képtelenség az autonóm létezés kivitelezése az egyéni életvezetés terén. Ezért e szabadságnélküliség nem tűnik sem értelmetlennek, sem politikailag meghatározottnak, hanem inkább ama technikai apparátusnak való alávetettségnek, mely az életet kényelmessé teszi, a termelékenységét pedig növeli”⁴⁵¹ Ezen állapot a legújabb

⁴⁴⁷ Uo. 156.

⁴⁴⁸ Uo. 157.

⁴⁴⁹ Uo. 157.

⁴⁵⁰ Uo. 160.

⁴⁵¹ Uo. 162.

kori történelemben azt bizonyítja, hogy sem az autonóm tudomány, sem az autonóm ember létrehozása nem járt sikerrel, dacára a felvilágosodott elme erre irányuló, több évszázados próbálkozásának. A demokrácia ésszerűsége nem az ember testi és értelmi kiteljesedtségét, boldogságát hozta el, hanem a kényelmes eszköz-létet, a tudomány pedig profitszagú, nagyvállalatok vagy államok által dotált irányokba kénytelen tekinteni, minden magasztosság nélkül. Tudomány és társadalom megújult ugyan, folyamatos változás jellemzi mindkettőt, de ugyanazon „gépkezelők” irányítják, „a racionális társadalom elgáncsolja az értelem eszméjét”.⁴⁵²

Marcuse lesújtó következtetéseéhez 1968-ban hozzáilleszt egy figyelemre méltó észrevételt *Agresszivitás a fejlett ipari társadalmakban* című tanulmányában. Kiindulópontja az, hogy a többségnek jólétet biztosítani képes (de a társadalom páriáit is folyamatosan kitermelő), fejlett technológiával bíró, luxuscikkeket és selejtet egyaránt a fogyasztók kezébe adó, gazdaságot és politikát szövetségbe kovácsoló, komoly tudományos munkának és áltudománynak, manipulációnak szándékosan teret engedő amerikai társadalom normál működésének alapvető sajátossága az ellentmondásosság.⁴⁵³ E fejlett és gazdag ipari társadalom ezért kizárólag úgy tud maximálisan teljesíteni, ha egyúttal beteg is, pozitívumainak záloga, hogy negatívumai is jelen legyenek. E társadalmi modell működése elfajzott emberi lényeket igényel: elpuhult, jómódú tömegeket, illetve igazgatókat és hivatalnokokat, akik immorálisan tevékenykednek az üzleti és a politikai szféra csúcsain. „Kísérleti definícióként azt mondhatjuk, hogy a 'beteg társadalom' alapintézményei, viszonyrendszere valamint felépítése olyan, mely megtagadja a rendelkezésre álló anyagi és szellemi források felhasználását az egyéni szükségletek optimális fejlesztése és kielégítése terén”.⁴⁵⁴

Egy anyagi javakban bővelkedő demokrácia ilyen állapotban tartása a társadalom tagjainak manipulációjával lehetséges, egyfajta mesteri finomhangolással, mely ellentmondást nem tűrő agresszivitással tör célja felé. Az egyéni vágyak átprogramozása, a háttérből irányítottság a modern demokráciákban már nem olyan nyilvánvaló, mint ahogy a maga korában Marx előtt megmutatkozott. A kizsákmányoltság a bőség társadalmában jóval furfangosabb eredményre vezet, melyhez „szükséges, hogy az egyénben libidinális vágy ébredjen az árucserére, a vásárlásra (vagy eladásra), a szolgáltatások igénybe vételére (vagy nyújtására), a szórakozásra és a státusszimbólumok birtoklására – mert a társadalom

⁴⁵² Uo. 170.

⁴⁵³ Herbert Marcuse: *Aggressiveness in Advanced Industrial Societies*. In Herbert Marcuse: *Negations*. MayFlyBooks, London, 2009, 187.

⁴⁵⁴ Uo. 189.

létezésének ezek folyamatos előállítására és felhasználására a záloga. Más szóval a társadalmi szükségleteknek egyéni szükségletekké kell válniuk, ösztönös szükségletekké”.⁴⁵⁵ Emögött nincs semmiféle összeesküvés, a mindennapi élet ilyenné vált: mindenki részt vesz benne, mindenki fenntartja, mindenki ezt tanulja és tanítja, ezt harsogja a média, ezt követeli meg a munkahely, ez irányítja a rekreálódást, és emiatt nem lóg ki senki a tömegből.

Csak hogy ember, munkája megkönnyítése érdekében annyi áttételt helyezett önmaga és a természet közé, hogy a termelés és a fogyasztás egyaránt elembertelenedett, gépies, semleges rutinná vált. Marcuse szerint a technológiai haladás hatására a gazdag és civilizált társadalom embere végleg legyőzhetné az elidegenült munkát, napjaiba beférkőzhetne a növekvő szabadidő, valódi önmegvalósítást vihetne véghez, vagyis kialakulhatna egy gyökeresen új életforma, egy új morál – de nem ez történik. A társadalomban szunnyadó lehetőségek nem teremtenek új világot, nem jön létre a szabadság új formája, ehelyett a termelésben és a fogyasztásban ölt testet az a mérhetetlen energia, mely bebetonozza a jelent. Az ember szerepe erőforrásként, munkaeszközként csökkent ugyan a 20. század második felében, de a termelés az ipari társadalomban nem állhat meg: ha nem fontos, valódi szükségleteket kielégítő javakat, akkor luxust vagy felesleget – de változatlan iramban és szigorúan bérmunkásként – az embernek termelnie kell valamit.

A megszűnő kihívások, a pusztító gépkezelő-lét frusztrálttá teszi az egyént, aki ennek hatására gyakran mogorva és agresszív viselkedésmódba burkolózik. A tömegtársadalom zsúfoltsága, lendülete és zaja szintén hajlamossá tesz az agresszivitásra, mert ellehetleníti azt a biológiai szükségletet, hogy az egyén egy időre nyugalmat leljen. Az életmód eme sajátosságait tetézi a médiából áramló brutalitás. „A nyelv és a képi világ brutalizálása, a legújabb gyarmati háborúk áldozatainak lemészárlása, elégetése, megmérgezése és kínzásának láttatása jól átgondoltan, egyfajta pozitív, néha humoros stílusban történik, s ez vegyül a fiatalok bűnözők tetteiről szóló hírekkel, a sporteseményekkel, a karambolokkal, a tőzsdei tájékoztatásokkal és az időjárás jelentéssel”.⁴⁵⁶

Marcuse a Johnson-éra alatt eszkalálódó vietnami háború hatásait elemezve arra a következtetésre jut, hogy a hátszországban „pszichológiai habituáció” alakul ki a háborúval kapcsolatban: az amerikai társadalom anélkül érzi magáénak a háborús mindennapokat, hogy az öldöklés realitásából részesülne. Az átlagember napi gyakorisággal nyomon követi a veszteséglistákat, a hadmozdulatok állását, a frontokról készült vizuális anyagot, a

⁴⁵⁵ Uo. 191.

⁴⁵⁶ Uo. 195.

szétlőtt, napalmmal el-vagy megégetett, DDT-vel megmérgezett emberek látványát, és ezek az élmények beépülnek a demokrácia nyújtotta kényelembe, a kollektív tudatba. A konzumerizmus mindennapisága kiegészül a háború mindennapiságával, megszokottá válik, hogy a reklámok, a sport és a politika hírei közé beékelődnek a hadi jelentések – békeidőben. A nyers erő brutalitása testet ölt a kereskedelmi termékekben is: az autóipar jóvoltából a vevő a távolságot egy Viharmadárban, egy Fúriában vagy egy Fergetegben hidalhatja át, miközben üzemanyagtankjában egy tigris munkál.⁴⁵⁷ Az ellenség pocskondiázása, gyűlölete megengedett, akárcsak a belső ellenségé, a háború ellen tiltakozóké, őket mosdatlan csőcselékként ábrázolják, akik képtelenek megérteni azokat a magasabb és mélyen demokratikus összefüggéseket, melyek a hadműveleteket vezérlik. A beszédmód Marcuse szerint egyenesen az orwelli receptet követi, „az ellenség szájából a béke háborút jelent, a védekezés támadást, míg a tisztességes oldalon az eskaláció önmérsékletet, a szőnyegbombázás pedig a békére való felkészülést”.⁴⁵⁸ De pusztán a háború nem teremthetne ilyen mértékben irracionális környezetet, ehhez ugyanis elengedhetetlen az irracionálisan felépülő társadalom megléte is, mely a háborúban, a hadiiparban is gigászi üzletet talál, ami nemcsak nemzeti haszon, de a közösséget összekovácsoló eszköz is.

A gazdag amerikai társadalomban tapasztalható agresszió, az embernek jól-lét helyett jólétet biztosító, esztelen termelést és fogyasztást kikényszerítő, az emberi idegrendszeret szétziláló sajátosságain túl leginkább technológiai gyökerű. Marcuse e világ legaggasztóbb vadhajtságát *technológiai agresszióknak és kielégülésnek* nevezi. Az emberi lény erejét sokszorosan felülmúló gépi segédeszközök legextrémebb példái a tömegpusztító fegyverek, rakéták és lövedékek, míg a hétköznapiakban leginkább gépjárműként jelennek meg. Az agresszió átáramlik az emberből a tárgyba, a piszkos munkát a gép végzi el, így az agresszió okozta kielégülés nem lehet teljes, ismétlést igényel, hatványozott agressziót szül, ezzel párhuzamosan az egyén felelősségérzete és lelkiismerete meggyengül.⁴⁵⁹ Mindez általánosítható: a gombnyomogatással több hektárnyi területen mindent elpusztító katona, vagy éppen a frusztrált, gépkocsival, motorcsónakkal ámokfutó polgár egyaránt áldozata és kivitelezője ezen eseményeknek. De a tömegtársadalomban a géppel végzett kegyetlenséghez hasonlatos a gépként viselkedő egyén által elkövetett kegyetlenség is: a bürokrácia, az államigazgatás számtalan egyén

⁴⁵⁷ Uo. 196.

⁴⁵⁸ Uo. 196.

⁴⁵⁹ Uo. 198.

előírásokat követő cselekedeteinek agressziómorzsáiból építkezve válik hírhedten erős, egységes, mechanikus agresszorral. Döntő különbség van tehát az agresszió primitívebb formái, a kézfegyverekkel végrehajtott egyéni akciók – azaz bűnök – végrehajtása, és a technológiai agresszió kivitelezése között, mely utóbbi a közvélekedés szerint nem bűn. „A gépkocsival vagy motorcsónakkal száguldozó sofőrt még akkor sem hívják gyilkosnak, ha történetesen az; és nyilvánvaló, hogy a rakétakilövő mérnökök sem azok”.⁴⁶⁰

Ezen állapotok elfogadása mintegy lerombolja az igazság, az igazságosság becsületét. A média e jelenségeket féligazságokba csomagolja, magától értetődővé teszi, mert a tényeket az adott politikai és gazdasági érdekeknek megfelelően kommunikálja, értékeli. A történések egy idő után a leghajmeresztőbb zagyvaságokkal, olcsó humorral vagy éppen cinizmussal átítatva mérgezik milliók tudatát és erkölcsi érzékét, „a fogyasztó pedig hajlamos mindezt azonnal készpénznek venni – beveszi, még ha magától eltérő következtetésre is jutna”.⁴⁶¹

Az igazság relativizálása, „demokratizálása” egyre több korlátot bont le az ember pusztító énjé előtt. A folyamatosan ismételt reklámok, az évről évre ugyanazon kliséket tartalmazó üzenetek zajában, ebben az ismétlésekből álló offenzívában éli a modern ipari tömegdemokrácia embere a mindennapjait. Ez a zsongás, egyesülve a külvilág folyamatos zajával, hömpölygésével a mentális autonómiát, a gondolkodás szabadságát gátló tehetetlenséghez, behódoláshoz, a változás elutasításához vezet. Miként Freud ismétléskényszerben szenvedő betege, aki az enyhülést, a teljes tehetetlenséget, a végső nyugalmat kereste, úgy tesz a fennálló társadalom is, „mely az ismétlés mestere, egy hatalmas anyaméhhé válik polgárai számára”.⁴⁶² Marcuse egyáltalán nem biztos benne, hogy a kritikai attitűd tekintetében ekként nyugovóra térített tömegek számára lesz-e még felébredés, ugyanakkor megjegyzendő, hogy szemben például Adorno felfogásával, hajlamos kritikusai szerint utópikusnak tűnő kijelentésekre ragadtatni magát. Társadalomkritikai gondolatmenetébe időről-időre olyan kikapukat illeszt, melyek az általa feltérképezett negatívumok közül akár kitörési pontként is felfoghatók. Természetesen a realitás kényszere alatt rendre elvarrja ezeket a szálakat, de a változás lehetősége afféle zárványként felbukkan írásaiban.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Uo. 199.

⁴⁶¹ Uo. 200.

⁴⁶² Uo. 201.

⁴⁶³ Espen Hammer: *Marcuse's Critical Theory of Modernity*. *Philosophy & Social Criticism*, 34/9, 2008, 1072. Ezt a fel-felbukkanó „idealizmust”, utópikusnak tűnő lehetőségkeresést, melyet radikális tudomány-és technológia kritikája mellett kifejti, számos „baráti” baloldali kritika érte. Ezek szerint alaptalanul, „marxiatlanul” vesz kölcsön egyetértőleg heideggeri, kanti és hegeli témákat. Ben Agger: *Marcuse & Habermas on New Science*. *Polity*, 9/2, 1976, 164. Mások

Noha Marcuse a technológia emberre gyakorolt hatásáról rendkívül lesújtó képet rajzol, soha nem felejt el hangoztatni, hogy a technológia önmagában nem ellenség, nem pusztító tényező. Az 1969-ben megjelent *Esszé a felszabadulásról*-ban is megjelenik az a gondolatmenet, hogy bár a „technológia fátyla mögé bújnak az uralom nyers jelenléte és a kereskedelemben működő osztályérdek”, de emellett szükségét érzi ismét megemlíteni, hogy „nem a technológia, nem a technika, nem a gép az elnyomás eszközei, hanem a bennük jelen lévő uralkodók, akik meghatározzák a gépek számát, élettartamát, az emberek életében elfoglalt helyét és nélkülözhetetlenségét”.⁴⁶⁴

technológiai determinizmussal, illetve múltba révedő romanticizmussal is vádolták. Jeffrey Herf: *The Critical Spirit of Herbert Marcuse*. *New German Critique*, 18, 1979, 26.

⁴⁶⁴ Herbert Marcuse: *An Essay on Liberation*. Beacon Press, Boston, 2000, 12.

4.4. Heidegger és a nyersanyagbázissá degradált világ

Noha Martin Heidegger kimondottan technológiakritikai írásai a filozófus kései korszakában születtek, az ember és a technika kapcsolatáról, s az így teremtett modern világról kialakított véleménye korábbi írásaiból is markánsan kitűnik. Heidegger technológiakritikája annak az általános életmódkritikának a része, mely a tudományt, a mindennapokat, illetve a tárgyi világ egészét átgondolatlanul, hibásan alakító embert érinti. A méricskélés, a számítás, a kalkulatív hozzáállás uralja az élet minden területét, és eközben az emberi közösség, illetve a világgal való közösség érzése mintha elpárologna az egymást követő nemzedékekből.

Heidegger *A német egyetem önmegnyilatkozásában* (1933) felhívja a figyelmet arra, hogy a tudomány és a tudományos produktumok használata könnyen vakvágányra vihet, ha az ember a kutatást és a tervezést helytelen kiindulópontból gyakorolja. „Ha meg akarjuk ragadni a tudomány lényegét, ezzel a döntő fontosságú kérdéssel kell szembesülnünk: *lesz-e* még tudomány számunkra a jövőben, vagy hagynunk kell tovasodródni a végzete felé? Az, hogy a tudománynak léteznie kell, sohasem feltétlenül szükségszerű. De ahhoz, hogy legyen tudomány, és hogy *értünk* és *általunk* legyen, valójában milyen körülményeknek kell fennállniuk?”⁴⁶⁵

A modern ember Heidegger szerint kitepte magát abból a világból, amelyre rá kellene kérdeznie: öntelten felülemelkedett azon a totalitáson, amelynek tanulmányozásával még korántsem végzett. A keresés az ilyen önteltség hatására irányt téveszt, a tudomány elszakad a való élettől, egy szűk csoport játékterévé válik, olyasféle kaszt-tevékenységgé, melynek eredményei visszahullnak a tömegre, kulturális és civilizációs javakkal látva el a társadalmakat, ezzel egyfajta fejlődést, haladást garantálva. Heidegger a nyugati ember eme iránytévesztésének ellenpéldájaként az ókori görögöket hozza fel, akik számára „a tudomány nem 'kulturális jószág', hanem a legbenső meghatározottsága mindannak, ami az emberi lényt a néphez és az államhoz köti. De a tudomány számukra nem is puszta eszköz, mely a nem-tudottat a tudatba viszi, hanem az erő, amely az ittlétet (*Dasein*) a maga teljességében vezeti és körülöleli”.⁴⁶⁶ Az emberi fejlődés két és félezer éves folyamata azonban gyökeresen megváltoztatta e felfogást, úgy

⁴⁶⁵ Martin Heidegger: *The Self-Assertion of the German University*. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003. 3.

⁴⁶⁶ Uo. 5.

a keresztény teológia világinterpretációjában, mint az azt követő matematikai-technológiai gondolkodás modern eszmerendszerében, de a célok megváltozása és a tudományos gondolkodás átértékelése még nem jelenti azt, hogy e hosszú munkálkodás túlszárnyalta a görögség álláspontját és eredményeit. A modern tudomány minden hatalmas eredménye, nemzetközi összefonódottsága dacára nemhogy maga mögött hagyta a görögség által kijelölt helyes irányt, hanem még mindig csak kergeti.⁴⁶⁷ A jövő ezért akár azt is tartogathatja, hogy az ember rálelhet arra, amit évezredekkel ezelőtt elveszített. A nyugati ember szétszakítottsága, civilizációs problémái akkor enyhülhetnének Heidegger szerint, ha ráhangolódna a görögség felől érkező távoli parancsra.

Amíg a modern tudomány a természet titkait követeli, ellentmondást nem tűrve kicsikarja, s ezáltal produkál eredményeket, addig a görögség a maga részéről a tudomány kezdeti lépéseinek megtételekor egy ettől gyökeresen eltérő magatartást vetett fel: tisztelték a világot, amely körülvette őket. Ez a hozzáállás alakult át az idők folyamán a nyugati kultúra kiteljesedésével egy korlátlan kutatássá minden iránt, ami rejtett és bizonytalan, vagyis ami kérdéses. A kielégíthetetlen tudásvágy létmóddá változott, módszerré, tudományágakra töredezettséggé, miáltal az egység, amit a görögök még elképzelhettek, megszűnésre ítéltetett. E szétesettség gyógyításának előszelét akarta látni Heidegger a fiatal nemzetiszocialista rendszer hozzáállásában és intézkedéseiben, mely egyfajta „új hajnal nagyságát és dicsőségét” ígérte.⁴⁶⁸

Heidegger szerint hiányzik a társadalmakból az összetartás, az a közös cél, mely az ember által birtokba vett természet felé helyes viszonyt alakíthatna ki, helyes életmódot teremtené. *A német egyetem önmegnyilatkozásában* utal az új diáktörvényre, amely talán megváltoztatja az évezredek fêlresiklását. Ennek kezdeteként értelmezte az 1933. május elsején életbe lépett Studentenrecht-et, mely a nemzetiszocialista állam hatáskörébe vonja az egyetemeket. A törvény kapcsán ekkoriban már megfogalmazódik az a követelés, hogy a diákok az értelmiségivé válás során ismerkedjenek meg a kétkezi munkával is, hogy összehangolhassák majdani intellektuális szerepüket azokkal a folyamatokkal, amelyekbe „észkonstrukcióik” beleülnek a jövőben.⁴⁶⁹ Heidegger e körülmények között esélyt lát a

⁴⁶⁷ Uo. 5.

⁴⁶⁸ Heidegger ugyanakkor hangsúlyozza, hogy elképzeléseit nem a náccal karöltve képzelte el megvalósítani, inkább a lehetőséget látta bennük arra, hogy a nyugati gondolkodás és politikai gyakorlat zsákutcájából egy – akkor, 1933-ban még beláthatatlan kimenetelű – jelentős váltás talán eredményre vezethet. Only a God Can Save Us: Der Spiegel's Interview. In Manfred Stassen (ed): Martin Heidegger: *Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003. 26.

⁴⁶⁹ Ez valójában csak az 1935. június 26-án életbe lépett Reichsarbeitsdienst program keretében valósult meg, mely minden 18. életévét betöltött német férfinak fél éves kétkezi munkával töltendő szolgálatot írt elő a kötelező, két éves katonai szolgálat előtt. Az NSDAP kezdeti törekvései Heidegger szemében abba az irányba mozdították el a

tudomány spirituális újjáéledésére, még hozzá speciálisan germán módon, miáltal a több évszázados internacionalista munkálkodás után a tudomány talán a németiség sorsának irányítója lehet. Heidegger (akárcsak Hitler)⁴⁷⁰ másként kívánt az értelmiségivé váló német fiatalokra tekinteni. Arra akart rámutatni, hogy a szakmai előmenetel a tudomány világában ne az egyén karriervágyainak beteljesülését jelentse, hanem a sorsközösségben elfoglalt privilegizált helyet, amely kötelességgel terheli viselőjét. A német egyetemi ifjúság ezen új szellemben történő oktatása és „szakmai gyakorlata” platóni mintára megmerítkezést jelenthet a filozófusok, az örök és a dolgozók kötelességeiben egyaránt. „A három kötelék – a nép *által* az állam sorsáért egy spirituális küldetésben egyaránt *elsődleges* a német esszencia eléréséhez. Az ebből fakadó háromféle szolgálat – munkaszolgálat, fegyveres szolgálat és tudományos szolgálat – egyformán nélkülözhetetlen és azonos rangú. Csakis a népről és az állam rendeltetéséről való alapos tudás tesz naprakésszé, csakis ezek teremtik meg a szellemi küldetést, tudatosítva ama tudomány alapvető és teljes lényegét, melynek megvalósítása a feladatunk – feltéve ha engedelmessé válik annak a távoli parancsnak, amely szellemi-történelmi lényünk (*Dasein*) kezdetei felől érkezik”.⁴⁷¹

folyamatokat, hogy filozófiai következetesség szülte elképzeléseit, így a német fiatalságot az „öt megillető igazsághoz” való visszavezetést elősegítik. Martin Heidegger: *The Self-Assertion of the German University*. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003. 7. Az NSAP retorikája nyomokban igazodott is Heidegger elképzeléseihez:

Hitler a törvény életbe lépése után nem sokkal, 1935. szeptember 12-én, a nürnbergi Zeppelin mezőn felsorakozott birodalmi munkaszolgálatosok előtt tartott beszédében a következőképpen indokolta ezen intézmény létrehozatalát. „Az élet szükségszerűen számos különböző csoportba és szakmába sorol minket. A nemzet politikai és a szellemi nevelésének feladata, hogy felülkerekedjen e megosztottságon. Ennek elsődleges módja a munkaszolgálatban töltött idő. Ez az, ami minden németet egyesít a munkában, és alakítja őket közösséggé. Ezért kerül mindannyiútok kezébe ugyanaz a szerszám, az eszköz, amely a legmegbecsültebbé tesz egy népet, az ásó! Így vonultok alant a béke őrzőjével, legbenső önérvényesítésünk fegyverével! Az egész Német Birodalomért meneteltek ma. A nemzet rajtatok tartja a szemét, az ő reményeiben. Valami mást, jobbat lát bennetek a nemzet ma, mint annak előtte. Ha az egész német nép láthatna titeket ma, még az utolsó kételkedő is meggyőződhetne arról, hogy egy új nemzet felemelkedése, népünk új közössége nem holmi szóbeszéd, hanem realitás”. Max Domarus: *The Complete Hitler. Hitler Speeches and Proclamations 1932–1945*. Bolchazy-Carducci Publishers, Wauconda, USA, 1990. 697.

⁴⁷⁰ Hitler véleménye az európai értelmiségről: „Értelmiségünk, különösen Németországban annyira elkülönült és megcsontosodott, hogy semmilyen élő kapcsolatot nem ápol a néppel. Ezt két szempontból is megszenvedjük: először azt, hogy emiatt hiányzik belőlük minden érzés és megértés a széles néptömegek irányába. E viszonyból oly régóta kiszakadtak, hogy már nincsenek birtokában a nép megértését lehetővé tevő pszichológiai feltételeknek. Elidegenültek a néptől. Másodsorban, ezen intellektuális rétegből hiányzik a szükséges akaraterő. Ez a bezárkózott intellektuális kaszt e téren mindig gyengébben teljesít, mint a primitív emberek tömegei. Mi, németek, Istenemre mondom, soha nem nélkülöztük a tudományos műveltséget; az akaraterőt és a határozottságot viszont igen. Minél ’intellektuálisabbak’ voltak például politikusaink, annál betegesebb és gyengébb volt a teljesítményük”. Adolf Hitler: *Mein Kampf*. Mariner Books, New York, 2006, 431.

⁴⁷¹ Martin Heidegger: *The Self-Assertion of the German University*. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003. 9. Heidegger 1966-os Spiegel-interjújában ezt némileg árnyalja: „a tudományos szolgálat, noha a harmadik helyen áll a felsorolásban, jelentőségét tekintve az első. Emlékeznünk kell arra, hogy a munka és a hadviselés, mint minden emberi tevékenység a tudásban gyökerezik, és csakis a tudás táplálja őket”. *Only a God Can Save Us: Der Spiegel's Interview*. In Manfred

Heidegger látta, hogy valódi közösség nem épülhet ott, ahol a tudományos előmenetelt, de általában a társadalmi ranglétrán való emelkedést is az önérdék, azaz a profit irányítja: a sokaság így csakis minőségileg változatlan tömeg maradhat, milliányi, egyéni érdekeit követő polgárral. Ez társadalmi fejlődést alig jelent, mert a fejlődés mindössze civilizációs, jobbára technológiai jellegű, amint az új eljárások törvényszerűen felváltják a múlt megoldásait az egyéni és az üzleti életben, iparban egyaránt. Azok a fiatal németek tehát, akiknek megadatott a lehetőség, hogy államférfiak, tanárok, orvosok, ügyvédek, vagy mérnökök legyenek, vagyis az elitezhez tartozhatnak, átfogó képet kell, hogy kapjanak a nép állapotáról, a különböző társadalmi osztályok feladatairól, hogy elefántcsonttoronyok, szűk szakmai klikkek és egyéni karrierlehetőségek hajszolása helyett egy közös, leginkább az ókori görögségnél megismert munkálkodás révén segíthessék nemzetüket. Tom Rockmore szerint ez a filozófia aktivista szemléletű felfogása, mely elutasítja az értékmentes távolságtartást, a filozófia pusztán teóriakénti egzisztenciáját. Heidegger eszközül használja a filozófiát, jelen esetben a németiség küldetésének beteljesítéséhez igyekezve hozzájárulni a maga eszközeivel.⁴⁷² A fentiek érvényesek a természettudományokra is: új látásmód, új hozzáállás nélkül a bravúros felfedezések nem aranykort, hanem veszélyt hoznak.

Heidegger tehát már 1933-ban megállapítja, hogy a nyugati tudomány az eredeti koncepciótól messzire eltért, így beállítottsága és produktumai – benne a technológia világával – egy hibás koncepción alapuló világ részei. A görögség útjáról letérő európai gondolkodás nem az élet, hanem a végzet felé hajtja, létében megrontja az évszázadok óta ezen elhibázott elvek szerint élő közösségeket. Heidegger hangsúlyozza, hogy minden kiváltságért kötelességgel kell adózni a közösség felé, mert csak ez ad az egyénnek és a közösségnek önbecsülést.⁴⁷³ Főként a kötelességek fontosságát felejtették el a modern nyugati társadalmak, olyan vágyakat hajszolva, melyek kielégítése úgy is lehetséges, hogy az ember a múltra és a jövőre nem gondolva egzisztál.

A létezők a modern korban „áttetsző, a kiszámíthatóság által uralható tárgyakká”⁴⁷⁴ váltak, jegyzi meg Heidegger *A műalkotás eredetében* (1935) egy olyan látásmódra utalva, melynek megváltozásáért csakis együttes, addig nem látott összefogással tehetne az

Stassen (ed): Martin Heidegger: *Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003, 28.

⁴⁷² Tom Rockmore: *On Heidegger's Nazism and Philosophy*. Berkeley University Press, 1992, 69.

⁴⁷³ Martin Heidegger: *Follow the Führer!* In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003, 12.

⁴⁷⁴ Martin Heidegger: *The Origin of the Work of Art*. In Julian Young, Kenneth Haynes (ed.) *Off the Beaten Track*. Cambridge University Press, 2002, 48.

emberiség valamit. Áttetsző és kalkulálhatóság révén uralható létezőkkel teli világban élni nyilvánvalóan baljós, egészségtelen életformát jelent, mely az eleve adottat – legyen az természeti objektum vagy emberi lény – átalakítja, lerombolja és újra felépíti saját rövid távú céljai szerint. Eközben elillan a kutatás által megfogni vélt „igazság” és „lényeg”, mert a fejlett eszközhasználat nem eredményezhet valódi belátást: a szikla nehézségének miéértjére nem nyújt magyarázatot, ha hatalmas erővel szétzúzza, esetleg pontos skálával ellátott mérlegre helyezi a modern ember – avagy a technika zsonglőre, – mint ahogy a fényből is kereket old a megfejteni kívánt ragyogás, amint rezgésszámokra alapozottan igyekeznek feltérképezni. „A Föld megghiúsít minden kísérletet, hogy belé hatoljanak. Minden pusztán kalkuláción alapuló behatolást rombolássá változtat. Noha az efféle rombolást kísérheti az ellenőrzöttség és a haladás látszata a természet technológiai-tudományos tárgyiasításának formájában, az ilyen kontroll nem marad más, mint az akarat impotenciája”.⁴⁷⁵ Valódi megértés helyett megannyi „járulékos veszteség” kíséri az uralkodó tudományos paradigma előrenyomulását, s bár e paradigma megszámlálhatatlan vívmánnyal gazdagítja az emberiséget, mindez csak arra elég, hogy – nem is olyan sokára – egy pusztulásába rohanó világot hozzon létre.

Heidegger *A világgép korában* (1938) kitűnően bemutatja azokat a hatalmas munkálatokat, melyek egyre nagyobb mennyiségben és iramban kísérik e látásmód kiteljesedését. A tudomány és a gépi technológia kikerülhetetlenül fontos jelenségei a modern kornak, de nem tisztán a modern matematikai és fizikai tudományok alkalmazásai a praxis terén – félrevezető lenne mindössze ekként gondolni rájuk. A gépi technológia inkább a praxis egy autonóm változata, amely a tudomány eredményeit igényli önnön folyamatainak kiegészítéseként.⁴⁷⁶

A tudomány kifejezés 20. századi értelemben vett használata alapvetően különbözik a középkori *doctrina* és *scientia*, mint ahogy a görög *episztémé* fogalmától is Heidegger szerint. A görög tudomány nem volt egzakt, nem is akart az lenni, és nem is volt szüksége erre, minthogy egy teljesen eltérő létértelmezést, látásmódot és kérdésfeltevést használt a természeti események vizsgálata kapcsán. Az újkor egzaktságigénye és a görögség, valamint a középkor eltérő tudományfelfogása nem bír minőségbeli különbséggel, az egyik nem ósdi és a másik sem korszerű – csak akkor mutatkozik annak, ha a haladást, a kutatást, a fejlődést és a rendszerességet kérjük számon a tudás megszerzésének e gyökeresen eltérő

⁴⁷⁵ Uo. 25.

⁴⁷⁶ Martin Heidegger: *The Age of the World Picture*. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1974, 116.

formáin.⁴⁷⁷ A dolgok, események és törvények magyarázata a modern természettudományban a kísérlet segítségével kivitelezhető, a kísérlet azonban csak ott veheti kezdetét, ahol a tudomány matematizálttá válik. Ez a kísérleti jelleg az, ami csakis a modern tudomány sajátja. Az ókor és a középkor tudománya megfigyelésekre és következtetésekre hagyatkozott, a kísérleti elem azonban teljességgel hiányzott belőle.⁴⁷⁸ A kísérletezés egy alaptörvény felállításával kezdődik, a kísérlet megtervezése nem a véletlen mülk, ez „az a módszertan, amely megtervezettségében és kivitelezésében a lefektetett alaptörvény értelmében, annak támogatásával és irányításával megy végbe, hogy felszínre kerüljenek a tények, melyek vagy igazolják és megerősítik a törvényt, vagy megcáfolják annak hitelességét”.⁴⁷⁹

A modern tudomány ezen felül szakadatlan üzem: folyamatos működése alapfeltétel. Legyen bár humán vagy fizikai irányultságú az adott tudományág, intézményesülnie kell, hogy módszertanának követelményei betarthatók lehessenek.⁴⁸⁰ Felvéve ezt a ritmust és életmódot, a tudós mint olyan megszűnik létezni, s helyét átveszi a kutató, aki projekteknél gondolkodik, a hideg számítás, a határidők, a normák világa veszi körül. „A kutatónak már nem kell otthoni könyvtár. Mitöbb, folyton úton van. Értekezleteken tárgyal, kongresszusokon gyűjt információt. Kiadók által megrendelt munkákra szerződik, s ez dönti el, miről ír könyvet.”⁴⁸¹ A kutató ezért már inkább technológus, mint tudós, körülményei csakis ezt a létformát engedik meg számára, ha hatékony akar maradni.

A modern kor lényege – mutat rá Heidegger – abban áll, hogy az ember megszabadul a középkor kötelékeitől, hogy önmaga lehessen önmaga számára⁴⁸², de minden felszabadultság, szubjektivizmus és individualizmus ellenére ez a kor hozta el az ember számára leginkább a kollektív értelemben vett elszemélytelenedést. Az ember szubjektummá lett, vagyis olyasmivé, ami mindent magára helyez, mindent megelőző talapatként. Minden az emberen fordul meg ezután, aki mindent irányítani, vezérelni akar, a maga modern – előző koroktól gyökeresen eltérő – világképe szerint.⁴⁸³ E világkép a világ teljességére vonatkozik, a maga fizikai-történelmi valójában: értelmezi a múltat, a jelent, s közben terveit vannak a jövővel is. Ugyanakkor e világkép a benne gomolygó

⁴⁷⁷ Uo. 118.

⁴⁷⁸ Uo. 121.

⁴⁷⁹ Uo. 122.

⁴⁸⁰ Uo. 124.

⁴⁸¹ Uo. 125.

⁴⁸² Uo. 127.

⁴⁸³ Uo. 128.

tervek és magyarázatok dacára a létről nem ad lényegi tudást az embernek, ezért „lényegénél fogva nem a világ képét jelenti, hanem a világ képként való elképzelését és megragadását”⁴⁸⁴

Csakhogy világkép, legalábbis a „modern kor világképe” viszonylatában, mint ettől eltérő felfogás sem az ókorban, sem a középkorban nem létezett. Gondolkodás és létezés ugyanaz – állítja Parmenidész, ami Heidegger szerint annyit tesz: bármi, ami elgondolható, a léthez tartozik, mert a lét az, ami meghatározza és megnyilatkozásra bírja. A görög embert a létezők vezérlik, csalogatják maguk felé, hogy képességeinek korlátai között, de beléjük lásson. Ezért „hogyan lényegét beteljesíthesse, a görög embernek össze kell gyűjtenie (*legein*), és meg kell mentenie (*sozein*), felszednie és megőriznie azt, ami önnön nyitottságában feltárja magát, nyitottnak (*alétheuein*) kell maradnia mindegyik részre tördelt zűrzavarra. A görög ember úgy létezik, mint aki felfogja [*der Verneher*] ami van, és ezért nem volt lehetséges a görögök idejében az, hogy a világ képpé legyen”⁴⁸⁵.

A modern ember világfelfogása ettől gyökeresen eltér: a jelenre, a láthatóra, a felhalmozhatóra, a birtokolhatóra koncentrál, s önmagát helyezi a kép középpontjába. Az embert körülvevő nyersanyagbázis (vagyis minden, ami nem ő) ettől kezdve csupán az élet üzemanyaga. A tudományos hozzáállás ettől óhatatlanul megváltozik: az ember által elfogyasztható dolgokról szóló tanná válik, az emberről szóló doktrínává, azaz antropológiává, mely alapján az ember „mindent, ami létezik megmagyaráz és kiértékel, teljes mértékben az ember kiindulópontjából és az emberre vonatkoztatva”⁴⁸⁶. A modern ember minden létező útját igyekszik saját céljai szerint egyengetni, mindent látni, mindenről tudni akar, s az összes szellemi és technológiai kapacitásával azon ügyködik, hogy kikalkulálja, megtervezze és egységes formába gyúrja a világ egészét. Gigantikus vállalkozásai mindenütt nyomot hagynak, a változtatás, melyet véghezvisz, az összes előző történelmi korszak tetteinél látványosabb, de ugyanakkora energiát öl annak megismerésébe és munkára fogásába is, ami láthatatlan, ami molekuláris, ami sejtszintű. A tudomány bravúrt bravúrra halmoz, egyfajta „vak mánia”, avagy „amerikanizmus” által hajszolva, melynek kimenetele a totális kiszámíthatatlanság. „Ez a kiszámíthatatlanná válás szüli azt a láthatatlan árnyékot, mely mindenhol mindenre rávetül, amióta az ember *subjectum*má, a világ pedig képpé vált”⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ Uo. 129.

⁴⁸⁵ Uo. 131.

⁴⁸⁶ Uo. 133.

⁴⁸⁷ Uo. 135. A mértéktelenség, a gigantizmus mint amerikanizmus megjelölése nem véletlen Heidegger fogalomválasztásában. A bolsevizmus és az amerikanizmus a mértéktelenség-központúságban hasonlóak (a

Heidegger Nietzschén keresztül még közelebb kerül a technicizált, minden létezőt birtokba venni szándékozó, mindent kihívásként kezelő modern mentalitáshoz, avagy világképhez. *Nietzsche szava: Isten halott* (1943) című tanulmányában a nihilizmus jelentésének nyomába ered, és fontos következtetésekre jut a technológia kérdésének tekintetében is. Mint írja, Nietzsche a Nyugat történetét a nihilizmus előrenyomulásaként fogta fel, mely megállapítását érdemes komolyabban szemügyre venni.⁴⁸⁸

„Megöltük Istent” mondja az örült a *Vidám tudományban* a röhögő tömegnek, s hozzáteszi azt is, hogy „mindannyian gyilkosok vagyunk”. Amint azt Nietzsche észrevételezi, a 19-20. századra a világ a metafizika tekintetében árvaságra jut, csak az anyagiság, az örökké formálható, lényeg nélküli képmás-birodalom, a fizikai világ marad meg az embernek, aki ezzel irányzékát veszített lényé válik. A természetfeletti kötelezettségek hatóereje megszűnik, s beköszönt a nihilizmus korszaka, „’minden vendég közül a legborzasztóbb’ áll az ajtó előtt”.⁴⁸⁹

A nihilizmus Heidegger szerint nem egyszerűen egy irányzat, melyet a történelem egyszer csak kitermel és életre kelt, mint a kereszténységet, a humanizmust vagy a felvilágosodást – hanem a nyugati történelem legmélyebb lényege. „A nihilizmus a Föld népeinek világtörténelmi mozgalma, azoké, akiket magához vont a modern kor erőtere”.⁴⁹⁰ A nihilizmus korszakában Isten helyét frissen, erőtől duzzadva veszi át az értelem, a természet feletti rend világát felváltja a történelmi haladás világa, az örök mennyei boldogság vágyából pedig a tömegek földi boldogságának igénye lesz. A civilizáció eltérébelyesedik, s benne a világot egyedülként vezérlő kreatív Isten helyett a dúsan burjánzó üzleti vállalkozások veszik át.

bolsevizmus csak származéka e tekintetben az amerikai mértéktelenségnek, hiszen a taylori-fordi termelési elveket „örökbe fogadva” igyekezett megteremteni a maga ipari mértéktelenségét), de az amerikanizmus a veszélyesebb, mert feltűnésmentesen pusztít, míg a bolsevizmus nyíltan mészárszékké változtatja azt az országot, amit megkaparint. A bolsevizmusról aki akarta, tudhatta, hogy nem más, mint egy halálkultusz: Koestler és Orwell például ezt már az 1940-es évekre rendkívül szuggesztíven ábrázolta, bizonyította. (Sára Sándor *Magyar nők a Gulágon* című dokumentumfilm sorozatában az egyik túlélő megemlíti, hogy még a szovjet bevonulás előtt olvasta a *Sötétség délbent*, így amit a szovjetek műveltek vele, az egy cseppet sem lepte meg). Az amerikanizmus ugyanakkor nem egy nyíltan pusztító erő, mert keveredik benne a vallás, a protestáns etika, a jólét, a szabadság érzete. 1942-ben tartott, Hölderlinről szóló előadásán Heidegger megjegyzi, hogy „a mennyiség előtérbe kerülése önmagában egy minőség, lényegileg, természetét tekintve a mértéktelenség; a bolsevizmus csak származéka az amerikanizmusnak. Az utóbbi a mértéktelenség igazán veszélyes alakzata, mert a demokratikus polgárság képében jelenik meg és keveredik a kereszténységgel, s mindezt az elszánt történeti telenség atmoszférája lengi körül”. Martin Heidegger: *Hölderlin's Hymn „The Ister”*. Indiana University Press, 1996, 70.

⁴⁸⁸ Martin Heidegger: The Word of Nietzsche: 'God is Dead'. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Translated by William Lovitt. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 55.

⁴⁸⁹ Uo. 62.

⁴⁹⁰ Uo. 63.

Csakhogy metafizika e megtagadása céljait tekintve szintén metafizikus, de a történelem végtelenjében jól megférnek a legkülönbözőbb metafizikák: az ideák és a morális törvény, az értelem, a haladás, vagy éppen a tömegek boldogsága, a kultúra vagy a civilizáció. Ezek mindannyian hitvilágok, melyeket egyaránt elnyű a nihilizmus mindennél kitartóbb ereje. Nietzsche szerint a nihilizmusban a legmagasabb értékek önelértéktelenítése munkál,⁴⁹¹ mely a hosszú ideig követett célok megszűnését eredményezi, s ekkor a transzcendens kívánalmak eltűnése után maradó űrt az anyagságba temetkező ember alacsonyabb rendű célok köré csoportosuló világa tölti ki.

Az érték Nietzsche szerint – fejt ki Heidegger – egyfajta nézőpont, számítás, kiszámíthatóság, skálázhatóság, de egyúttal az élet feltételeinek megóvását továbbfejlesztése is.⁴⁹² Az értékek az élet alaptendenciáinak megőrzésére és továbbfejlesztésére koncentrálnak, mert minden élet növekedni, fejlődni akar: az élet törekvés. Az értékek tehát az élet megfelelő menetét stabilizálják, garantálják a fejlődést.⁴⁹³ A fejlődésen, a valamivé váláson belül az élet olyan központi alakzatokat ölt, melyek mind a hatalom akarásának formációi: művészet, állam, vallás, tudomány, társadalom. Nincs akarás értékelés nélkül, „a hatalom akarása lényegében értékrögzítő akarás”⁴⁹⁴

A hatalom akarásának e formációi Isten halála után új értékek szerint folytatják működésüket, a fejlődés új útja pedig létrehozza a felsőbbrendű embert, mint a nihilizmus meghaladóját.⁴⁹⁵ „A célok és normák érzékfeletti világa immár nem serkenti és támogatja az életet. Az a világ élet nélkülivé, halottá változtatta magát”.⁴⁹⁶ Az így keletkező interregnumot az ember „a rendelkezésére álló élettelen, élő és szellemi állomány önmagának való állandó biztosításával, totális mozgósítással tölti ki – mindezt pedig a létezők fölötti uralom, a létező létének, a hatalomra törő akaratnak való megfelelés

⁴⁹¹ Uo. 66.

⁴⁹² Uo. 71.

⁴⁹³ Uo. 73.

⁴⁹⁴ Uo. 81.

⁴⁹⁵ A felsőbbrendű emberhez, illetve Nietzschéhez Heidegger sokszor visszatér későbbi írásaiban is. A *Mi a gondolkodásban* alaposan körüljárja e fogalmat, eloszlatni igyekezve a hozzá tapadt félreértéseket. A felsőbbrendű ember Heidegger értelmezésében „szuperdimenzionális”, „nem egy olyan átlagember, aki a beidegződött ösztönöket és törekvéseket minden mértéken és határon felül hordozza. A felsőbbrendű ember minőségileg és nem mennyiségileg különbözik a létező embertől. Ami az emberfeletti emberből hiányzik, éppen a ránk jellemző, határtalan, tisztán kvantitatív, végnélküli haladás. Az emberfeletti ember szegényebb, egyszerűbb, óvatosabb és kitartóbb, csenedesebb, önfeláldozóbb, megfontoltabb, és kevesebbet beszél”. A technicizált, a világot meghódító, feldolgozó, átalakító, kizsigerelő, s közben demokráciát, egyenlőséget és egyéb modern tündérmeséket kergető utolsó ember csakis a felsőbbrendű emberben bízhat, aki – mutat rá Heidegger egy publikálatlan, a *Zarathustrához* írott Nietzsche jegyzetből idézve – „megváltoztatja a létezés: *Caesar, Krisztus lelkével*”. A felsőbbrendű embert leginkább megközelítő Zarathustra alakja hivatott arra, hogy – miután önmagában feltárta az ember természetének ezidáig meghatározatlan lényegét – ezt a tudást átadja az utolsó embernek. Martin Heidegger: *What is Called Thinking?* Harper & Row Publishers, New York, 1968, 58-59.

⁴⁹⁶ Uo 98.

kedvéért” – írja Fehér M. István.⁴⁹⁷ Nietzsche azonban nem ülteti az embert a halott Isten trónjára – figyelmeztet Heidegger – Isten helye üres marad. Az ember forradalmi eltárgyasításba kezd, minden felett rendelkezni akar, ostrom alá veszi a világot: a természet a technológia objektumává válik.⁴⁹⁸

Az előző korok érzékfeletti birodalmában hívő, transzcendens iránymutatások szerint cselekvő emberétől gyökeresen eltérnek a technicizált világot megalkotó, (utolsó) ember képességei. A modern ember, noha hipermaterialista alapról rugaszkodik el, még a vallásos képzeteknél is metafizikusabb vágyakat dédelget, melyekre kitűnően rímelnek a vidám tudomány örültjének következő szavai is: „Hogy voltunk képesek kiinni a tengert? Kitől kaptuk a spongyát, mely az egész látóhatár eltörlésére hivatott? Mit tettünk, midőn eloldoztuk e Földet a Naptól?”⁴⁹⁹ E kérdésekre választ ad Heidegger szerint Európa történetének elmúlt három és fél évszázada. Az ember ugyanis „lekapcsolta” azt a transzcendens fényt, azt a Napot, amelynek sugarainál évezredekig világosan láthatta céljait, s ezzel valóban elmaszatolta azt a horizontot, ami a múltban határt szabott neki, amelyhez képest mindent viszonyítani tudott. Ezzel párhuzamosan az a „tenger” is kiszáradt, mely a Nap alatt mindent magában foglalt, s melyre tekintve szépen kirajzolódott az ismerős horizont.⁵⁰⁰

„Térben és időben minden távolság összezsugorodik. Az ember repülőgéppel máról-holnapra olyan helyekre juthat, melyeket korábban csak hetek vagy hónapok alatt érhetett el. Azonnal informálódhat a rádión keresztül olyan eseményekről, melyek korábban évek alatt sem jutottak el hozzá – már ha tudomást szerzett róluk egyáltalán. Filmtrükkök hatására növények egész – korábban évszakokon át rejtőzködő – életciklusát látja leperegni egyetlen perc alatt. A legrégebbi kultúrák távoli helyszínei a filmen úgy mutatkoznak meg, mint a jelenben az utca forgataga. [...] Minden távolság eszeveszett eltörlése mégsem hozza el a közelséget; a közelség ugyanis nem a távolság megkurtításában van”,⁵⁰¹ írja Heidegger *A dologban* (1950). Évezrednyi távlatban történetek mutatkozhatnak rendkívül bensőségesnek számunkra, míg az, amit a technika az orrunk elé vetít vagy a fülünkbe bömböl, rendkívül távolinak és üresnek mutatkozhat, akármennyire is igyekeznek tudósok, mérnökök és propagandisták megteremtteni a tökéletes szimulációt.

⁴⁹⁷ Fehér M. István: Martin Heidegger. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 153.

⁴⁹⁸ Martin Heidegger: The Word of Nietzsche: 'God is Dead'. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Translated by William Lovitt. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 100.

⁴⁹⁹ Uo. 106.

⁵⁰⁰ Uo. 107.

⁵⁰¹ Martin Heidegger: The Thing. In Martin Heidegger: *Poetry, Language, Thought*. Perennial Classics, New York, 163.

A kudarc, ami a tudományos-technológiai világlátás szemében az atombomba tapasztalatában nyilvánul meg, és visszahőkölésre készítheti a haladás apostolait, nem az atomvillanással válik nyilvánvalóvá: sok évtizeddel azelőtt bekövetkezett már, hogy a bomba tervezésébe belefogtak. „A tudomány tapasztalata, mely önnön szféráján, az objektumok szféráján belül kényszerítő erővel bír, a dolgokat, mint dolgokat hosszú idővel az atombomba robbanása előtt megsemmisítette”.⁵⁰²

A tudomány elméletalkotása, megoldáskeresése technológiai produktumokban ölt testet, de a puszta teória idővel csakis a technológia bázisáról juthat tovább. A géppark lehetőségei gyakran eleve meghatározzák a kutatás további irányát. Az atomkutatás például az atomok izolálására, szétválasztására, de az elméletalkotásra sem volna képes, ha nem a meglévő technológiákat használná ugródeszkeként.⁵⁰³ A fejlődésben nem cirkulál már a platóni értelemben vett „munkaszolgálat”, az igények igazodnak a tudomány újabb és újabb eredményeihez, elsorvadásra ítélve a múlt azon mozzanatait, melyekből kihallható lenne a „távoli parancs, amely szellemi-történeti lényünk (*Dasein*) kezdetei felől érkezik”.

Az átlagember – tudománytalan – látásmódja „félíg költői”,⁵⁰⁴ míg a tudományé, hatékonysága, kitűzött céljai érdekében szándékos csömlátással bír, és csak azt hajlandó valóságként kezelni, amit mint verifikáltat, előzőleg már elismert.⁵⁰⁵ Még a nyelvezete sem ugyanaz a tudományos és a mindennapi életnek, a tudomány szemében a dologiság egyszerűen fel sem merülhet, minthogy csak az anyagiságra érzékeny. „Az 'idea' szó a görög εἶδω-ból ered, mely látást, arcot, találkozást, szemtől-szemben létet jelent. Mi kívül állunk a tudományon”,⁵⁰⁶ – írja Heidegger a *Mi a gondolkodásban* (1954). Eszerint tudomány otthonosnak tűnő világán kívül is létezik olyan szilárd talaj, melyen büszkén élhet és halhat az ember, felvértezve a megismerés tudományostól eltérő voltával. Ennek érzékeltetésére Heidegger gondolatban sétára hív egy virágzó fához, melyet „tudománytalanul” megismerhetünk, vagy tudományosan megvizsgálhatunk. A fával való találkozás, a látvány, a szagok, a tapintás, vagyis az ismerkedés folyamata mérhető pszichológiai, fiziológiai és egyéb tulajdonságokkal, papírra vetett görbék és számok formájában: mindennel mérhető, amivel a modern ember technikai arzenálja rendelkezik. „De – maradjunk a példánknál – amikor a tudomány rögzíti az agyhullámokat, mi lesz a

⁵⁰² Uo. 168.

⁵⁰³ David R. Cerbone: *Heidegger: A Guide for the Perplexed*. Continuum International Publishing Group, London-New York, 2010, 138.

⁵⁰⁴ Martin Heidegger: *The Thing*. In Martin Heidegger: *Poetry, Language, Thought*. Perennial Classics, New York, 167.

⁵⁰⁵ Uo. 168.

⁵⁰⁶ Martin Heidegger: *What is Called Thinking?* Harper & Row Publishers, New York, 1968, 41.

virágzó fával? Mi lesz a réttel? Mi lesz az emberrel – nem az aggyal, hanem az emberrel, aki holnap talán a kezeink között hal meg, hogy elveszen számunkra, és akit egykoron megismertünk? Mi lesz a szemtől szembeniséggel, a találkozással, a megértéssel, ama gondolat megformálásával, melyben a fa feltárja magát, és az ember szemtől-szembe kerül a fával”⁵⁰⁷ A megismerni vélt fa a tudomány szemében nem más, mint tér, melyben itt-ott nagy sebességgel részecskék rezegnek, és csupán valami naiv, tudomány előtti elgondolás szerint egy virágzó fa. „Mostanában inkább hajlunk arra, hogy előnyben részesítsünk egy magasabb rendű fizikai és pszichológiai tudást, lemondva a virágzó fáról”⁵⁰⁸

Ám az ember szó szerint mindenről lemondhat, ha hagyja, hogy ez a látásmód átjárja, eluralkodjon rajta. Az atombomba csak a legnyilvánvalóbbat, a legszembetűnőbbet jelképezi, de a hadi felhasználás következményein való sajnálkozás mögött az atomkor boldog jövőt, prosperitást, hatalmas ipari és tudományos terveket dédélget, melyeket Nobel-díjasok reklámoznak – írja Heidegger az *Értekezés a gondolkodásról*-ban (1955). A Bodeni-tónál 1955-ben tartott konferencia, melyen tizennyolc Nobel-díjas népszerűsítette az atomkor vívmányait, ecsetelve a nagyszerű jövőt, azt hirdette, hogy a tudomány út a boldogabb jövő felé. Ez a hozzáállás azonban felszínességet, meg nem értést tükröz Heidegger szerint. A tudomány kirakatba helyezett hőszai és a mögöttük álló hatalmas apparátus egyszerűen megragadják az új energiaforrásokat és a következmények figyelembe vétele nélkül engedik szabadjára őket, tökéletesen igazodva az elmúlt évszázadok azon forradalmi vezéreszméihez, melyek révén az ember egy megváltozott világba került. Ez a világ a kalkulatív gondolkodás céltáblája, mely szerint minden legyőzhető. „A természet egy hatalmas üzemanyagtárolóvá válik, energiaforrássá a modern technológia és az ipar számára”⁵⁰⁹

E technikai viszonyulás ősképe a 17. században gyökerezik, Európából indult, egész kontinensek számára maradt hosszú ideig titokban, az ezt megelőző történelmi korszakok gondolkodásától pedig teljes mértékben idegen. A technológiában rejlő hatalom átjárja az embert, meghatározza viszonyát minden létezőhöz, uralja a Földet, és hamarosan a világűrre is kiterjed Heidegger szerint. A tudomány nem nyugodhat, évtizedeken belül produkálja azt az energiaforrást, amely a dolgok átalakításának, bekebelezésének sebességét állandóvá teszi a világ minden szegletén. „A tudomány és a technológia döntő kérdése mára nem az, hogy hol találunk elegendő üzemanyagot. A döntő kérdés most az,

⁵⁰⁷ Uo. 42.

⁵⁰⁸ Uo. 44.

⁵⁰⁹ Martin Heidegger: Discourse on Thinking. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003. 91.

hogy miként fékezzük meg, és miként irányítsuk ezt az elképzeltetlenül hatalmas mennyiségű atomenergiát, és miként védjük meg az emberiséget, ha ezek a gigászi erők – katonai beavatkozás nélkül is – kiszabadulnak 'megvadulnak' valahol, mindent elpusztítva.⁵¹⁰

Mindaz, amit látunk a média, a szállítmányozás, az orvostudomány és a táplálkozástudomány technológiája kapcsán gyerekcipőben jár ahhoz képest, ami majd következik. A világ – és ebben Heidegger egészen bizonyos – az egyre gyorsabban bekövetkező technológiai fejlődés hullámverését nyögi majd – a végtelenségig.

E kérdéseken kellene töprengenie az embernek a Nobel díjasok hozsannáit hallva, véli Heidegger. Wendell Meredith Stanley például bejelenti, hogy közel az óra, amikor az élet a vegyészek kezébe kerül, akik az élő anyagot kedvükre szintetizálják, szeletelik és módosítják – esetleg olyasmit szabadítva ki a természetben, amihez képest a hidrogén-bomba robbanása gyerekjáték, teszi hozzá Heidegger, aki szerint a technológiai fejlődés eme áradatára az ember még nem készült fel. Az ember képzelőtehetsége a negatív forgatókönyvek kidolgozása terén képtelen lépést tartani a fejlődési lehetőségek okán érzett eufóriával, pedig „sem az egyes ember, sem valamely csoport, sem rangos államférfiak, tudósok és szakértők, sem kereskedelmi és ipari vezetők eszmecseréje nem képes megtörni vagy irányítani a történelem menetét az atomkorban. Pusztán emberi szerveződés képtelen uralni e folyamatokat”.⁵¹¹ Ha a kalkulatív gondolkodás uralma töretlenné válik, ha a meditatív gondolkodás nem ébred fel időben, hogy gátat vessen neki, e negatív vízió megvalósulása biztosra vehető.

A Heidegger által említett meditatív gondolkodás nem holmi könnyen elsajátítható eszme, mellyel elkerülhető a végzetszerűen az emberiség fölé tornyosuló fejlődés negatív hozadéka, hanem olyan beállítódás, amely azt kívánja az embertől, hogy első látásra talán nem is szembetűnő dolgok között lásson meg összefüggést. A technológiát például a fentebb vázolt apokaliptikus, de egyáltalán nem valószínűtlen fejtegetések kapcsán elutasítani, az ördög művének tekinteni badarság. Azt kell meglátni, hogy a technológia miként ejti rabul az embert, s ha ez sikerül, kiviláglik az is, hogy miként kerülhető el ez a foglyul esés. A technológia segítségül hívása sok esetben elkerülhetetlen, de meg kell tanulni megérezni, hogy mikor elég ebből a segítségből, látni kell, hogy a technológia használata mikor billen át káros, környezetpusztító cselekménnyé. Egy pillanatra sem szabad megfeledkezni arról, hogy a technológia mindig valami „többre hivatott”

⁵¹⁰ Uo. 92.

⁵¹¹ Uo. 93.

alárendeltje. Észre kell venni, hogy a technológia mindenhová beszivárog, átjárva cselekedeteinket, de afölött is befolyása van, amit nem teszünk meg: lényege, hogy elrejti magát – de ha tudjuk, hogy mindenütt ott van, hogy időnként megmutatja magát, majd ismét eltűnik, nem kerülünk a befolyása alá. A technológia – véli Heidegger – lényegét tekintve egyfajta misztérium, melyre nyitottnak kell lennünk. A technológiára való nyitottság mentesít a technológia büvkörétől, elsajátításával az emberi cselekvés ismét őshonossá válhat a világban.⁵¹²

E beállítódás kialakítását segítheti a veszélyérzet, például a harmadik világháborútól vagy egyéb valószerű borzalomtól, mely az atomkorban vészcsengőként ébren tarthatja az egészséges félelmet. Paradox módon a nyugalom korszakának beköszönte, a háború, a katasztrófák esélyének minimalizálása az igazán kivédhetetlen veszély, mert ekkor a „technológiai forradalomnak az atomkorban fokozódó áradata olyan hódító, elbűvölő, káprázatos és szédítő lehet az ember számára, hogy a kalkulatív gondolkodás egyszerre annyira elfogadottá és megszokottá válik, hogy ez lesz az egyetlen gondolkodásmód.⁵¹³ Ha ez bekövetkezik, az ember elhajtja és megtagadja önnön speciális természetét, meditatív-lény mivoltát, ami egyben a végzetévé is válik.

Heidegger *A technológiára vonatkozó kérdésben* (1955) megfogalmazza, hogy a technológia és a technológia tapasztalatából leszűrt magyarázat nem ugyanaz. A „technológia nem azonos a technológia lényegével”, mint ahogy – korábbi példájával élve – egy fa lényege sem határozható meg azáltal, ha egy fát vizsgálunk a sok közül.⁵¹⁴ Gépezeteket elképzelni, létrehozni, működtetni, esetleg a gépesített környezetet elutasítani, ellenségként kezelni – s e mozzanatokban a technológia lényegét keresni tévút. Ennél már csak az ad nagyobb félresiklásra okot, ha a technológiát, mint semleges, magától értetődő dolgot szemléljük – véli.⁵¹⁵

A technológia részint eszköz célok elérése érdekében, másrészt emberi ténykedés: így célkitűzés, létrehozás, alkalmazás, egyfajta szerkezet, instrumentum.⁵¹⁶ Az ember tehát vágyik valamire, s hogy a vágy tárgyához eljusson, tervez, épít, majd munkára fogja művét. Mindezt a modern ember összehasonlíthatatlanul hatékonyabban teszi, mint antik elődje. E hatékonyság, a vágy, hogy uralja a technológiát okozza azt a veszélyt, hogy a technológia kicsúszhat az ellenőrzése alól.

⁵¹² Uo. 95.

⁵¹³ Uo. 95.

⁵¹⁴ Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology*. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 4.

⁵¹⁵ Uo. 4.

⁵¹⁶ Uo. 5.

A technikai segédlettel bíró ember mozgásba lendít valamit, s okok láncolatán keresztül valósítja meg a tétélezett célt. Heidegger ezt egy áldozati ezüstserlegen keresztül mutatja be. Az ókori mester ismeri környezetét, ez alapján jut hozzá az érchez, melyet a konkrét célnak megfelelően formáz meg: anyag, forma és használati cél, valamint a szakember, mint együttműködő, egymásnak lekötözött felek produkálják tehát a serleget.⁵¹⁷ A serleg még egy olyan korban készült, ahol az ember és a természet úgymond számíthatnak egymásra, egyfajta morális egységet képezve, békés együttlétben. Ez a hozzáállás azonban az iparosodott társadalomban már szinte bűn, hiba, vagy – ritkán – egy „hagyományörző” eljárás mód, de semmiképpen sem általános gyakorlat. A praxis radikális, ontológiai változáson megy át a modern ember felügyelete alatt. A termék már nem a rejtekező előhívása az anyagból: a modern munkás már csak felügyel a technológiára, egymásnak ereszti az anyagokat, hogy lecsiszolja, kiolvassza, kilúgozza, vagy egyéb módon, lehetőleg villámgyorsan produkálni tudja azt, amit a tömegtermelés megkíván: nem feltár, inkább leküzd az anyagok ellenállását.⁵¹⁸

A modern ember erőgépeivel már követel, diktál, parancsol, a környezete pedig elszenvedti e ténykedést.⁵¹⁹ Alapvető különbség, hogy míg a hagyományos technológiát alkalmazó ember örül annak, amit a természet ad – például szélmalma működtetéséhez – addig a modern gépi technológia a felhalmozást célozza, a szüntelen üzemelést, nem akar lekötözöttje lenni senkinek, nem vár adományt a természettől, hanem elorozza azt, amit megkíván. A földfelszín, az ez alatti régiók, a víz és a levegő egyaránt üzemanyagot jelent, a csak nyersanyagot látó gépi nagyipar, élelmiszeripar és vegyipar az antik hozzáállásból már semmit sem ért. Képviselői mindent készleteznek, mindent munkára fognak, legyen az szén, kőolaj, szél, víz, vagy érc, melyből atomenergia nyerhető.⁵²⁰ Mindez a technológia alkalmazásának egyre kreatívabb példáit szüli, de ebben a világban maga az ember is erőforrássá, állománnyá, a természet kiaknázzható részévé lesz. „Azt a kényszerítő igényt, mely az embert arra készíti, hogy az önfeltárót, mint állományt vegye lajstromba, úgy nevezzük: 'Ge-stell' [keret]”.⁵²¹ E keret, magyarázza erről a heideggeri technológiafilozófia kapcsán központiá váló fogalomról Gadamer, a gondolkodás kényszerítő kerete, egy mindent meghatározó gondolkodásmód, mely nemcsak az ipart

⁵¹⁷ Uo. 8.

⁵¹⁸ Mark Sinclair: Coming to Terms with Nihilism: Heidegger on the Freedom in Technology. In Laurence Paul Hemming, Bogdan Costea and Kostas Amiridis (ed): *The Movement of Nihilism Heidegger's Thinking After Nietzsche*. Continuum, London, 161.

⁵¹⁹ Martin Heidegger: The Question Concerning Technology. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 13.

⁵²⁰ Uo. 15.

⁵²¹ Uo. 19.

vagy a gazdaságot jellemzi, de beleette magát az átlagember viláértelmezésének minden mozzanatába, lehetetlenné téve többek között a filozofálást is: „itt egy mindent meghatározó gondolkodási módról van szó, és semmiképpen sem csak az ipari gazdaság sajátosságait, mint olyanokat tartja szem előtt”.⁵²²

E keret meghatározza, hogy az ember miként tekintszen a dolgokra, ez biztosítja, hogy mindenre a számítás, a kiaknázhatóság, a felhalmozhatóság, a raktárkészlet-szerűségként való értelmezés pillantása essen. Az ily módon felfogott világ látásmódja munkál a modern technológiában, ám e látásmód maga messze nem technológiai. A modern ember számára a technológia annyira megszokott, mint a lélegzés, szinte észre sem veszi, így a technológia lényegének feltárását is csak rendkívüli nehézségek árán viheti véghez Heidegger szerint. A keret arra ösztönzi az embert, hogy a feltárásnak csak egy bizonyos módját alkalmazza,⁵²³ és e beállítódás egyben végzetévé is válhat. Sikereket érhet el a feltárás terén, helyes összefüggésekre lelhet tudományos-technikai beállítódása révén, „de éppen e sikereken keresztül maradhat fenn a veszély, hogy mindabból ami helyes, eltűnik az, ami igaz”.⁵²⁴

A technológia önmagában nem veszélyes, nincs benne semmi démoni, lényege azonban rejtélyes, és „a technológia lényege a feltárás végzeteként a veszély”. [...] Az embert fenyegető veszély elsősorban nem a potenciálisan halált hozó gépek vagy szerkezetek felől fenyeget, a tényleges fenyegetettség már eleve hat az ember lényegére. A keret uralma azzal a lehetőséggel fenyegeti az embert, hogy megtagadható tőle a visszatérés egy eredetibb feltárásba, egy eredetibb igazság kihívásának megtapasztalása”.⁵²⁵ A keret nem a technológiában van, inkább a technicizált világ váltja ki az emberből a keret szerinti hozzáállást, azt, ahogyan a világgal ilyen körülmények között bánni szokás.

⁵²² Deczki Sarolta, Gadamer *A Gondolkodás kezdetéről* című tanulmányának magyar fordítójaként a *das Gestell* kapcsán megjegyzi, hogy e „hírhedt heideggeri terminus pontos fordítása, mint az ismeretes, lehetetlen. Ahelyett tehát, hogy a szokásos "állvány" kifejezést venném igénybe, inkább használom Vajda Mihály megoldását, ami némiképp közelebb visz a jelenség lényegéhez”. http://primus.arts.u-szeged.hu/philo/kulombseg/7_12/cikkek/HGG.htm. Én (K.Z.) is ezt tartom célravezetőnek. Nálam a forrásul használt mű az angol változat, ami a *Gestell* szót *frame*-nek fordítja (ami sokkal inkább *keret*, mint *állvány*). Tény ugyanakkor, hogy a *Gestell* magyarul inkább *állvány*, mint *keret*. Ennek ellenére a *keret* kifejezés szerintem is gazdagabb, több asszociációs lehetőséget nyújtó változat, amennyiben egy látásmód, egy gondolkodási keret értelmében próbálja érzékeltetni azt, amire Heidegger célzott. A magyar *állvány* kifejezés – véleményem szerint – túl „ipari”, túl szűkre szabott ösvényt hagy a *Gestell* értelmezéséhez.

⁵²³ Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology*. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 24.

⁵²⁴ Uo. 26.

⁵²⁵ Uo. 28.

Heidegger ebben az írásában hitet tesz amellett, hogy a technológia lényege kétértelmű: bár önnön őrzítő rendjébe kényszeríti az embert, nem teszi teljesen lehetetlenné azt sem, hogy az ember saját hasznosságára is ráébredjen, meglátva a helyesen túl az igazat is.⁵²⁶ Az igazság feltárása ugyanis eredendően az ember lelkében lakik, vagy ahogy Hölderlin mondja „[...] költőien lakozik az ember ezen a Földön”.⁵²⁷ Ez nem a mai értelemben vett kultúr-ténykedést jelent Heidegger szerint, hanem az ember olyan sajátossága, melyet, ha hagynak, akaratlanul is kibontakozik, művészetet produkál – talán még a gépkorszak sivárságában is.

*Csak egy isten menthet meg bennünket*⁵²⁸ (1966) című, a Der Spiegel újságíróival készült híres interjújában azonban az optimizmus egyre inkább elenyészik a technológia és az ember sikeres, a jelenlegi tendenciák közötti együttélését illetően. Heidegger kifejti, hogy egyáltalán nem biztos abban, hogy a demokrácia az a politikai rendszer, amely képes alkalmazkodni a legmodernebb technológiához, minthogy az irányíthatatlan, kisiklik az ember kezei közül. A technológia immár nem eszköz, melyet az ember szándéka szerint hol használ, hol pedig pihentet.⁵²⁹

Egyre több erőmű üzemel, termelési csúcsok születnek, a technológiailag fejlett országokban a jólét általános. „Minden működik. Pontosan ez az, ami olyan szörnyű, hogy minden működik, és hogy e működés még több működésbe hajt minket, és hogy a technológia kitépi az embereket a földből, gyökértelessé téve őket. Nem tudom, hogy ön megrémült-e, de amikor én a Holdról származó képeket láttam a Földről, megrémültem. Nincs szükségünk több atombombára. Az ember gyökértelessé tétele már végbement. Már csak technológiai viszonyaink maradtak”.⁵³⁰ Minden az ember által létre hozott nagyszerű dolog ahhoz köthető, hogy az embernek volt otthona, voltak tradíciói. Ha ettől megfosztják, a nagyszerű tetteknek és tradícióknak vége szakad: „a jelen irodalma például túlnyomórészt destruktív”.⁵³¹

Ennek az egész világra ható lejtmenetnek már nem tudjuk útját állni – véli Heidegger – erre csak egy isten lehet képes. Gondolkodva, verselve kell reménykedni

⁵²⁶ Uo. 33.

⁵²⁷ Uo. 34.

⁵²⁸ Heidegger e kijelentése nem a Spiegel-interjú során hangzott el elsőként: egy hamburgi vitakörben már hangoztatta ebbéli nézetét korábban is, számol be róla Friedrich von Weizsacker. Friedrich von Weizsacker: Heidegger and Natural Science. In Werner Marx (ed.): *Heidegger Memorial Lectures*. Duquesne University Press, Pittsburgh, 1982, 81.

⁵²⁹ Only a God Can Save Us: Der Spiegel's Interview. In Manfred Stassen (ed): Martin Heidegger: *Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003,36.

⁵³⁰ Uo. 37.

⁵³¹ Uo. 37.

abban, hogy ez az isten eljön és megmenti az emberiséget, e készenlét az egyetlen, amit az ember még megtehet, mert „a filozófia kimerült”,⁵³² átvette a helyét a tudomány, feloldódott a pszichológiában, a logikában és a politikatudományban, legújabbán pedig a kibernetika képviseli.⁵³³

⁵³² Uo. 38.

⁵³³ Uo. 40.

5. Közös vonások az antiutópiák és a kortárs filozófia technológia bírálatában

A technika által uralt világ bírálata kapcsán antiutópisták csaknem ugyanolyan konklúziókhöz jutnak, mint az eltérő fogalomrendszerrel és munkamódszerrel dolgozó filozófusok. Talán még az a megállapítás is helytállónak tűnhet, hogy a filozófiai válaszok helyenként „művészibbre” sikerültek, ezáltal erőteljesebbek, mint a szépirodalmi alkotások. A 20. század jelentős filozófusai egyáltalán nem maradnak el e tekintetben a szavakkal mesterien bánó íróktól: a technicizált világ negatívumainak, buktatóinak, jövőjének ábrázolása véletlenül sem holmi „száraz filozófia” keretében járja körül a választott kérdéskört. Az irodalom és a filozófia egyaránt szörnyűségeket tár fel az ember, illetve a maga teremtette technológiai világ lényegi tulajdonságai kapcsán. Eredményeik leginkább szomorúságot, félelmet gerjeszhetnek olvasóikban, amit sajnos nem enyhít az idő.

Általánosságként elmondható, hogy az ember nem igazán érzi jól magát abban a világban, amit „felvilágosultan”, évszázadok kemény munkájával kiépített magának. E kemény munka – az antiutópikus irodalom és a történetekre vele párhuzamosan reflektáló nyugati filozófiai gondolkodás szerint – kétségtelenül létrehozott egy működő rendszert, egy globális egyformaságot, mely szinte totálisan feloldotta azt a hagyomány-együttest, ami évezredek keresztül működtette a társadalmakat. Az egykori értékek szilánkjait, illetve a vallásnak⁵³⁴ a gépkorszakban skanzenként szolgáló intézményét nem vetette ki magából sem az ipusztriális, sem a posztipusztriális berendezkedés, iránymutató szerepük azonban eltörlül az önérdék, valamint az önérdéket kanalizáló, a gyártósorok

⁵³⁴ A vallás fogalma átalakult: a gyengülő, vén dinoszauruszoknak tűnő, nagy múltú keresztény egyházak üresen kongó templomainak árnyékában a gombamód szaporodó, projektcéggként, sebtében megalapított modern és posztmodern valláskarikatúrák minden visszatetsző tulajdonságukkal ízig-vérig a technológiai kor teremtményei. Gyorsan reagáló, kisebb-nagyobb üzemekként vagy cégbirodalmakként tapadnak a nyugati civilizációra. Arthur Koestler, a fentebb már említett futurológiai esszében, melyben a *The Times* magazin által 1969-ben megkérdezett tudósok előrejelzéseiből szemezgetve a világ 1980-ra datált állapotát mutatja be, a vallásról is ejt néhány szót. Eszerint a vallások természetesen elkísérik az emberiséget a 80-as évekbe, bár demitologizálva és „kibelezve”. Az elemzők fantáziadús víziókat vetítenek elő: szerintük a cölibátust pápai rendelet szünteti meg, és a modern papok kedvenc időtöltése a tenisz, az ökölvívás és a futball lesz. Azt nem tartják valószínűnek, hogy kialakul egy univerzális világi etika, az ember janus-arcú kreatúra marad, aki a természet legyőzése terén géniusz, emberi kapcsolatainak levezetése terén viszont idióta. Arthur Koestler: *Life in 1980 – The Rule of Mediocracy*. In *The Heel of Achilles, Essays 1968-1973*, Random House, New York, 1974, 44.

császáraitól származó, sugalmazott, globálissá dagadó „közérdek” brutális túlhatalma mellett.

Alaptendenciaként jelenik meg az antiutópiákban és a filozófiai technológiakritikai szövegekben a felejtés, a koncentrálni képtelenség, az elesettség, mint a gépkorszak emberének leküzdhetetlen állapota. Az antiutópiákban a fantasztikus máz mögött többnyire a valóság húzódik meg, valamint a jövő baljós eshetőségeinek taglalása. Egyedül E. M. Forster novellája nevezhető teljességgel kitalációnak, a többi szerző komoly élettapasztalatot sző bele művébe, nem ritkán teljes mértékben erre építve a történetet. Forster a Wells által megálmodott racionális kánaánt nem vaktában kritizálja: egy évszázadnyi távolból visszatekintve félelmei az információfolyamra kapcsolt húsdarab-léttel kapcsolatban részben már beigazolódtak, és még a világháborútól beszennyezett földfelszín miatti kényszerű barlanglakó-lét lehetősége sem vethető el. A Heidegger által említett „távoli parancs, amely szellemi-történeti lényünk (*Dasein*) kezdetei felől érkezik” nem talál értő fülekre sem az antiutópiák képzelt helyszínein, sem a filozófiai gondolkodás által vizsgált reális világban. A történetiség hiánya, a gyökértelenség teszi az embert itt is – ott is otthontalan, heteronóm lényé. Az ember tör előre az ismeretlenbe, mögötte viszont alig néhány évtized ipari produktumai helyezkednek el,⁵³⁵ guanóként lepve be sok évezredes múltját. Az antiutópiák emberanyaga a végletekig heteronóm, alig-alig pislákol benne a kreativitás, az önérvényesítés képessége, minthogy a körülmények nem teszik lehetővé, hogy mindez kifejlődjön. E képzeletbeli társadalmak valamikor, általában a régmúltban átbillentek a holtpontra, az emberekből kivont az a minőség, mellyel egykori hasznos önmagukat reprodukálhatták volna, s valamiért hagyták, hogy közösségellenes erők vegyék át felettük az uralmat. Visszatérő jelenség e művekben a gépek használatának elburjánzása, a természeti környezettől való irtózás, a műanyag-és acél világ mögé menekülés.

A felejtés, az ember nembeli elsilányulása, a Heidegger által kitűnően megfogalmazott gyökértelenné válás védtelenné tesz a jól megtervezett, a tömegek szája íze szerint megfogalmazott üdvtörténetek megvalósítása felé való menetelés kényszerével szemben. A szocializmus, majd a bolsevizmus és a náciizmus kínálta mézesmadzagok csábításának a múlttalanná tett tömegember nem képes ellenállni. A Zamjatyin által ábrázolt össznépi elmebaj nem pusztán kitaláció. Taylor, Ford, a hatalmas konjunktúra, az ebből nyert kényelem, Nyugaton, majd a vágy, hogy ezt a hatékonyságot meghonosítsák

⁵³⁵ Mert már a százéves „ipari műemlékeket” is lebontja, beolvasztja valami csillogó-villogó újdonság kedvéért, ami rendszerint még a garanciális időszak lejárt előtt meghibásodik, megsüllyed, megreped vagy szétesik.

Szovjet-Oroszországban, eredményezte azt az állapotot, amelyről Arthur Koestler később így ír: „Egyetlen mozgalom sem létezhet heroikus östípus nélkül; Ivan Ivanovics elvtárs a Putyilov Művektől volt a mi Buffalo Billünk. Egy értelmiségiből sohasem lehetett igazi proletár, de a feladata az volt, hogy igyekezzen azzá válni, amennyire csak tud. Néhányan ezt a nyakkendő elhagyásával, szvetter viselésével és fekete körmökkel próbálták elérni. Ezt azonban nem nézték jó szemmel: csalásnak és sznobságnak minősült. A helyes módszer: semmi olyat nem írni, mondani és mindenekelőtt gondolni, amit a szemetes nem képes megérteni. Úgy hánytuk el intellektuális csomagjainkat, mint egy pánik sújtotta hajó utasai, míg végül beszédünk a legszükségesebb szakkifejezésekre, dialektikus klisékre és Marx-idézetekre redukálódott; ezek pedig a dzsugasvilizmusok nemzetközi zsargonját alkotják. A burzsoá iskolázottság kétes privilégiuma, vagy a képesség, hogy az ember nem csak egy, hanem több oldalról is láthat egy problémát – ezek állandó önvádra adtak okot. Az intellektuális önkasztrálás nem nagy árnak tűnt, hogy Ivan Ivanovicshoz hasonlókká válhassunk.”⁵³⁶

Minél nagyobb arányt foglal el a precizitás, a tervezhetőség, minél humanizáltabb a környezet, annál kevésbé emlékeztet egykori önmagára az ember. A generációváltások során a szülők és nagyszülők intellektuális önkasztrálása – tegyék ezt akár bolsevik, akár náci dogma, vagy békésebb vidékeken a Huxley-t már a 20-as években megdöbbentő amerikai típusú konzumkultúra kedvéért – még a jobbik eset. Az utódok sokszor már erre is képtelenek: hatalmas, és nem csak a regények lapjain létező tömegek intellektuálisan éppen annyira kasztrálhatatlanok, mint a *Szép új világ*ban szinte mindenki, vagy éppen a *Fahrenheit 451* tűzoltója, a pusztítás által érzett öröm vigyorától még álmában sem szabaduló Montag. Mit sem sejt önnön lényegéről Spengler tényembere, aki intelligens ugyan, de csak annyira, mint egy két lábon járó abakusz. Azt hiszi, hogy a körülötte szüntelenül pöfögő, rohanó, tevékenykedő balett érte van, hogy ő az egyik főszereplő, holott kontraszelektált piktorok által, szakadt lepedőkre pingált „demokrácia” veszi körül, mely fölött, a zsinórpadláson „néhány kitűnő koponya dönt mindenben – kiknek nevei pillanatnyilag talán nem is a legismertebbek”. Hiába a legmodernebb technológia, a gépek működtetését már nem a kreatív mérnökök végzik, hanem betanított munkások, akik vakon felügyelnek hatalmas erőket, fejti ki Spengler. „A tapasztalat felhalmozásával ténykedési körünkbe vonhatjuk a titkot, de ezzel még nem fedtük fel. A modern varázsló képe: egy kapcsolótábla karokkal és kijelzőkkel, melynek segítségével a munkás egy gombnyomásra

⁵³⁶ Arthur Koestler: A bukott isten. In J. Conrad - A. Koestler - V. Cerny: *Folytatásos önéletrajz*. Osiris - Századvég, Budapest, 1994, 149-150.

hatalmas erőket hoz működésbe, anélkül hogy annak lényegéről bármi sejtelve volna – ez a szimbóluma az emberi technikának általában”.⁵³⁷ Ezzel elérkezik a belátás, megértés nélküli cselekvés korszaka. Walter Benjamin nem véletlenül állapítja meg, hogy sokan már nem képesek olyan mértékű koncentrációra sem, hogy végighallgassanak egy jól felépített történetet, miként az is nehezükre esik, hogy előadjanak egyet: az agy pihenni vágyik. Az ember részese egy szüntelen termelési folyamatnak, a monotónia pedig annyira elfárasztja, hogy a legkisebb intellektuális kihívás elől is menekül. Ehhez kapcsolódóan Ray Bradbury jóslata az analfabetizálódásról⁵³⁸ nem minősül már cinikus túlzásnak, mint ahogy Orwell újbeszélje sem csak a regényből ismerős. A politikai korrektség (főként angolszász) megszállottjai évtizedek óta fáradhatatlanul gyomlálják ki a mindennapokból azokat a mozzanatokot, amikre „érzékenyek”. A legképtelenebb, legostobább, legtűrhetlenebb indokokkal tiltatnak be könyveket, szimbólumokat, szokásokat, vagy akár mindenki által használt alapszavakat is.⁵³⁹ A polgár és leszármazottai eközben nyelvükben, cselekvési lehetőségeikben, és gondolkodásuk távlataiban is megtörve, ugyanakkor a legmodernebb eszközökkel közlekedve, munkálkodva vagy szórakozva, egyfajta delíriumban egzisztálnak, mint a konzumkultúra fenntartói és eltartottjai.

E modern technika lehetőségei és követelményei által teljesen behálózott életmód rettenetes sorssal jutalmazza az embert, ha nem változtat hozzáállásán Heidegger szerint. Az indusztriális korszaknak köszönheti eljövételét „a szakmai tapasztalatot és a morális értékeket beborító, egyre sötétebb éjszaka” – írja Walter Benjamin. Így következhet be,

⁵³⁷ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 716.

⁵³⁸ A Népszava című napilapban 2004 november 12-én megjelent egy interjú Szilágyi Gyula szociológussal, amelyből kiderül, hogy Bradbury nem a levegőbe beszélt. A cikkben leírt borzongató olvasásmegértési statisztikáknál szemléletesebb a következő párbeszéd, amely rámutat arra, hogy diktatúrák nélkül, demokratikus körülmények között is mekkora visszalépés lehetséges az őskor felé, amely nem egyszerűen kulturális hiányosságokat eredményez, de a demokráciában elvárt önállóságot, rugalmasságot és a társadalmi reprodukcióban való hasznos részvétel lehetőségét is elveszi az embertől.

„Tudja, hogy a funkcionális analfabétizmus egyfolytában növekszik?

- Ezt most miért mondja?

- Mert eszembe jutott, hogy amikor jártam az apró falvakat, és a kocsmákban beszélgettem... Hallott már a legogramról? Olvasási módszer, dr. Méhes József orvosprofesszor fejlesztette ki. Abból indult ki, hogy az olvasás meglehetősen bonyolult agyi folyamat, mely nagyjából két részből áll: a betűfelismerésből és az agykérgi kombinatív tevékenységből. Ha azokat a betűket látom, hogy a, sz, t, ... akkor a következő betűn már átsiklik a szemem és kimondom: asztal. Dr. Méhes, hogy e két tevékenységet elkülönítse, találta ki, hogy a kísérleti személlyel előbb latin szöveget olvastat, csak aztán magyart. Az agykérgi tevékenységet a felismert betűk számához és az olvasás gyorsaságához viszonyítva mérte, így állapította meg, mekkora az agykéreg kombinatív tevékenysége.

- Az aprófalvak kocsmáiban ön latin szöveget olvastatott?

- Igen, és szinte alig volt különbség a latin és a magyar szöveg olvasási gyorsasága között. Magyarországon az általános iskolát elvégzettek 50 százaléka nem képes sem önálló olvasásra, sem önálló tanulásra.”

⁵³⁹ Bradbury véleménye az ilyen tendenciákról is egyértelmű. „[...] Még nyomasztóbb, hogy 43 évvel ezelőtt előre láttam a politikai korrektséget. A tűzoltóparancsnok a regényben bemutatja, hogy a kisebbségek lépésről lépésre miként némítják el a közönséget, majd a gondolkodását is elfojtják [...] Míg egykor a többség zsarnokságáról írtam, ma kénytelen vagyok ezt kiegészíteni a kisebbségekével. Manapság mindkettő egyformán fenyeget, és irányítani akar [...] Mindkét csúrhének csak azt tudom mondani, legyen többségi vagy kisebbségi, hogy kopjon le. A pokolba mindenkivel, aki meg akarja mondani, hogy mit írjak.” Ken Kelley: *Conversations With Ray Bradbury*. University Press of Mississippi, 2004, 160.

hogy „minden valami másból van”, hogy az még ételből kivonják mindazt, ami tápláló, és műanyagokkal helyettesítik, s hogy az ember, aki helyett szinte mindent elvégez a gép, „egy üvegben lebegő agyra” hasonlít. Szórakozást, kellemes kábulatot keres, mert valódi, hús-vér, nembeli képességeit kiaknázni képes lényként már nincs dolga a világban, és ezt úgy viseli el a legkönnyebben, ha elfelejti, hogy ki is valójában – Orwell diagnózisa szerint. Minél hatalmasabb az „ember”, annál gyámoltalanabb, kreativitását vesztettebb, befolyásolhatóbb, hajlíthatóbb az „egyen”.

A gyökértelenség gyengévé, esendővé tesz, ezért a modern ember teljes gépi arzenáljával azt célozza, hogy maximálisan elkülönüljön attól, ami még gépeinél is hatalmasabb: a természettől. Világvárosokat épít, s ezekbe húzódva tekintget kifelé a „vidékre”, melyeket erőműveivel, fűrotornyaival, tárnáival megcsapol, kirabol, hogy az általa épített kő-rengeteg napról napra élhető maradjon. Az e magatartásban rejlő kalkulatív szemlélet elemzését Spengler és Heidegger briliáns következetességgel végzi el, utalva arra is, hogy ez a hozzáállás végső soron szenvedést, szorongást okoz. Ezen állapotok tipikus terméke Alex, Anthony Burgess rendkívüli éleslátással megformált 15 éves problémagóca, aki az ipari társadalom halódó tömegdemokráciájának komótos prosperitást nyújtó szabványlétének szűkösségéből és a kilátástalanság okán hitványságba forduló tehetségéből gyúrt kis fenevad „a Kingsley Avenue és a Wilsonsway közötti 18A számú önkormányzati háztömbből”.⁵⁴⁰ Alex képtelen adaptálódni az unalmas konformizmushoz, tettei nyomán a „rendszer” be kell, hogy avatkozzon a folyamatokba, de – lévén a „rendszer” is embertelen, művi és beteges tákolmány – csakis rossz választ képes adni a problémára.

Alex agresszivitása, illetve az erre adott agresszív, ráadásul ontológiai deficitet, az önállóság, az önvédelem minimumát is megtagadó eredményű „tudományos” válasz nagymértékben emlékeztet Marcuse elemzésére a modern ipari társadalmakban tapasztalható erőszakról. A prosperitás ára a nyugtalanság, a kielégítetlenség, amit a vágyak felkorbácsolása révén, mint munkaerővé konvertálható energiát fölöz le a fogyasztói társadalom. A szüntelen manipuláció, a reklámok finom agresszivitása adja meg az alaphangot a kirívó tettek, „balesetek” elkövetéséhez, melyek a szerzésre trenírozottság fokozott idegállapotából gyakran előállnak. A konzumkultúra embere nem tiszteli sem a tárgyakat, sem az embereket – mutat rá Adorno – sőt, a tárgyakat, noha az újabb tárgyak megszerzése érdekében bármikor kész megszabadulni a régiektől, az emberek elé helyezi:

⁵⁴⁰ Anthony Burgess: *A Clockwork Orange*. Penguin Books, London.,1994, 27.

lenyomja, eltapossa embertársait, „versenyez” velük, hogy pénzhez jutva megszerezze – a tárgyakat. Az autójával vagy televíziójával minden élőlénynél bensőségesebb viszonyt ápoló „polgártárs” nemcsak Adorno és Ray Bradbury műveiből ismerős, a való életben nekünk is az.

Az ember sejti, hogy alacsonyabb rendű célokra kárhóztatott lényé vált, de ezt megfogalmazni csak kevesen képesek – csak azt érzik, hogy a béke és a nyugalom, mint a becsületes és példás élet jutalma nem látogatja meg őket, hiába várnak rá türelmesen. Az így kialakuló frusztráció, idegesség, kapkodás, labilitás bármikor átcsaphat szándékos károkozásba, verekedésbe, közlekedési balesetbe, ipari katasztrófába, netán háborúba. Érdekes, hogy Ray Bradbury és Marcuse is körbejárta a gépeken keresztül exponenciálissá növelt agresszió problémáját, mely állapot a cselekvő erkölcsi érzékéből gyököt von, rutinná, követelménnyé téve az immoralitást. A *Fahrenheit 451* Montagját élő adásban a televíziójuk előtt ujjongó tömegek számára minden eszközzel, afféle gladiátorviadalt produkálva kézre keríteni igyekvő karhatalom éppen úgy viselkedik, mint a Vietnámot (később pedig Irakot, Afganisztánt, Líbiát, stb.) „demokratizáló” világcsendőr. A tömegek a valóságban éppen úgy csettintenek egy jól sikerült robbantás, napalmtámadás, vagy egyéb izgalmas hadászati esemény láttán a képernyő előtt, mint a Bradbury által felvázolt civilizált kultúrátlanság birodalmának polgárai.

A szerzésvágy és a pusztuló erkölcs idővel, generációváltásokkal, a demokrácia intézményével, így a tartós béke állapotával is könnyedén elbánhat, ha véglegesen eluralkodik a nyugati társadalmakon az a technokrata sivárság, melynek hátborzongatóan reális ábrázolására Orwell *Ezerkilencszáznyolcvannégy*ében Richard Rorty hívta fel a figyelmet. „Nem Orwell volt az első, aki felvetette azt a gondolatot, hogy kis bűnöző csoportok átvehetik a hatalmat a modern államok felett és a modern technológiának köszönhetően örökké hatalomban maradhatnak. De ő volt az első, aki arra is kitért, hogy az ilyen országok értelmisége között lehetnek olyanok – a helyzet tiszta átlátása után – akik úgy vélekedhetnek, hogy a liberális eszméknek egy lehetséges emberi jövő tekintetében már nincs szerepük”.⁵⁴¹ Rortyt valójában nem a totalitarizmus természetrajza, az életterlen világ kitűnő ábrázolása borzasztja el Orwell művében, hanem a regény utolsó harmada, O’Brian működése, személyisége és világmagyarázata. Eszerint a történelem demokratikus, reményt keltő, liberális, sokak számára megelégedést jelentő korszaka visszahullott – a fejlett technológia szükségszerű alkalmazása mellett, és részben miatt –

⁵⁴¹ Uo. 171.

egy, a bolsevik diktatúrákban valóban megtapasztalható rémvilágba, melyet Orwell kiterjeszt az egész bolygóra: mindhárom vetélkedő nagyhatalom szükségszerűen ugyanazt a roncsársadalmat működteti. O'Brian pontosan az „ipari monopóliumok és a központosított kormányzás sivár világa” által kitermelt értelmiségi, akit Rorty megelevenedni látott: jól informált, jó időben jó helyen lévő, jól képzett, intelligens és érzékeny ember, egy valóságghú karakter egy olyan jövőben, melyben „az értelmiségiek elfogadták a tényt, hogy a liberális remények megvalósulása elveszett”.⁵⁴²

A szabadság hiánya alapvetően meghatározza az antiutópiák világát, és a filozófiai technológiakritika is minduntalan felszínre hozza ezt a tényt. A szabadság hiánya ugyanakkor szorosan összefügg a civilizálódással. Spengler alapelvvé teszi, hogy a civilizáció a kultúra sírásója, és ugyanezt sugallja a technicizált világ filozófiai és irodalmi kritikája is. Alátámasztja Spengler mondandóját Norbert Elias *A civilizáció folyamata* (1939) című munkája is. Elias rámutat, hogy a civilizáció fogalma a dinamizmust célozza, „egy folyamatot, vagy legalábbis egy folyamat eredményét jelöli. Olyasmire vonatkozik, ami folytonos mozgásban van, mindig előre halad”.⁵⁴³ E lendület elmosza a népek közötti különbségeket is, általánossá, jellegtelenné, uniformizálttá tesz. A civilizált magatartásban a mintakövetés dominál, az általános elvárásokhoz való idomulás: ez az a technika, amellyel a társadalmi kívánalmaknak naprakészen megfelelni a tanulékony és törekvő polgár, ám ez csak álarc, pótléka a tartalmi, mélyen gyökerező, autonóm magatartásnak, ami hosszú ideig formált állhatatos jellemet takar, s amelyre a csakis a kultúra⁵⁴⁴ révén tehet szert az ember. A civilizáltság önmérsékletet, „magas fokú gépiességet” igényel, nem egyéniség, hanem formálhatóság szükséges hozzá, hogy ez a mimikri az ember „második természetévé” váljon.⁵⁴⁵ Elias vitatta a civilizált társadalom emberének autonómiáját, szerinte ez „olyasféle romantikus illúzió, mint az ember metafizikai szabadságának bebizonyítása”.⁵⁴⁶ „Az emberek többé-kevésbé függenek egymástól, egyrészt a természet szerint, másrészt a társadalmi tanulás, a nevelés, a szocializáció, és a társadalomban kialakuló kölcsönös szükségletek okán, létezésük, úgy is mondhatnánk, csak a tömeg, az

⁵⁴² Uo. 183.

⁵⁴³ Norbert Elias: *The Civilizing Process*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 1994, 6.

⁵⁴⁴ Elias itt arra a speciálisan germán hozzáállásra gondol, amivel a 18-19. században a német értelmiség illetve saját produktumait (inellektuális, művészi és vallási eredményeit) elítélve az angol-francia fejlődést (ami zömmel a politikai, gazdasági, technikai és viselkedésbeli változásokban nyilvánult meg).

⁵⁴⁵ Norbert Elias: *The Civilizing Process*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 1994, 447.

⁵⁴⁶ Uo. 144.

alakzat szintjét üti meg. Ezért, ahogy arról már korábban szó esett, különösképpen nem termékeny dolog az emberi lényeket az egyén képében elképzelni”.⁵⁴⁷

A fentebb tárgyalt filozófiai technológiakritikák mindegyike arra a konklúzióra jut, hogy a modern polgári társadalom mechanizált mindennapjaiban az autonóm cselekvés terepe rendkívül leszűkült. Milliók sokezer féle rutinszerű cselekedete hajtja előre a társadalmi reprodukció menetét, s ebben a nagy zajban pont annyi autonóm produktum születik, amennyire szüksége van a modern világnak, amennyi e lendület fenntartásához okvetlenül szükséges. Nem véletlenül nyilatkozta azt Heidegger 1966-ban, hogy a kortárs irodalom értéktelen, jórészt destruktív alkotásokból áll. Szinte minden rutinszerű, a kikerülhetetlen technikai-módszertani fejlődés pedig beépül a rutinba, de ez aligha javít bármit is az elidegenültség állapotán. A modern ipari társadalomban jóformán senkinek nincs konkrét célja: a tömegek, sodródnak, (bér)munkát vállalnak, hogy biológiai létüket fenntarthatassák, de az e lefokozott létmódot gördülékennyé tevő egydimenziósságból nem tudnak, és nem is akarnak kitörni. „Ha bárki megkérdez egy fiút vagy lányt az utcasarkon, a tengerparton, a hamburgeresnél, a játékteremben, a mólón, a diszkóban, hogy mihez akar kezdeni, a válasz az lesz ’semmihez’. És ezt értsük is így, szó szerint” – írta Stanley Cohen szociológus 1972-ben.⁵⁴⁸ Az 50-es és 60-as évek konjunktúrademokráciájának nemzedékei igyekeznek minél gyorsabban kikerülni az iskolapadból, majd munkát vállalni – mindegy milyen, mert úgyis elfogadhatóan megfizetik – így a napi nyolc órányi unalom, vagy ha úgy tetszik átok letudása után övük a fizetés, és a kiépülőben lévő fogyasztói társadalom megannyi szórakozási lehetősége.⁵⁴⁹

A sivárság, a monotonía, a kufárszellem évei hosszú távon nem szülnek győzteseket. Spengler a kiegészített, luxushoz szokott Nyugatot temeti, elmereng egykori nagyságán, és behunyt szemmel is tisztán látja már azokat a keleti arcokat, akik gyökeresen eltérő életfelfogással, frissességgel, mérsékeltebb igényekkel és ügyesen átvett, kitanult gépi technológiákkal felvértezve halásszák el a döbönt fehér ember elől az üzleti lehetőségeket, a megélhetést. A számító, mindent pénzzé tenni igyekvő tényember minden tudását kiárusította, miáltal az egykor megvetett nációk fölé kerekedhettek. A puhányságon, a luxusimádaton győzedelmesen átgázol a kuli, írja Spengler 1932-ben, és a 21. században kezdjük igazán megérteni, hogy nem a levegőbe beszélt.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Uo. 482.

⁵⁴⁸ Stanley Cohen: *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Routledge, 2011, 207.

⁵⁴⁹ Uo. 206.

⁵⁵⁰ Nagyjából nyolcvan év múlva európai és amerikai tízmilliók már érzik, tudják, hogy jelenlegi munkahelyük bármikor megszűnhet, vagy – ha ez már megtörtént –, hogy immár feleslegesek, szaktudásukra nincs és a

Már Baudelaire is – állítja Walter Benjamin – ahhoz az urbánus közeghez szól, akiknek az „akaraterő és a koncentrálo képeesség nem erős oldala”, többek között azért, mert az életükbe beszüremlo gépiesség, a munkagéppé züllés „az idegrendszerüket komplex kiképzésben részesítette”. Ez az életmód nem hagy elég lehetőséget az emberben rejlő erők szabad kibontakoztatásához, hiába a sok, az életet megkönnyíteni hivatott vívmány, a rossz közérzet, a spleen a modern ember állandó kísérője. Benjamin élen jár abban is, hogy bemutassa a konzumkultúra verklijét, melyből a civilizált világban élők képtelenek kiszabadulni, mert a 20. századra az emberi szükségleteken egyszerűen átcsapott a technológiai fejlődés irama, így a túlzások határozzák meg az életet az előző korokban még fellelhető egyensúly helyett. A civilizációt, az ipart a termelés tartja fenn, ezt a vásárlás, a vásárlást pedig a reklám, a divat. Ha elfogadottá válik az a szokás, hogy a még működöt el kell dobni az újdonságokért, a kör bezárul. A munka, vagyis termelés, valamint a fogyasztás, melynek előfeltétele a munkabér az a két végpont mely között ez a soha el nem kopó – mert manipulációs technikák, divatok olajozzák – inga közlekedik. A divat halált lehel, elveszi az ember eszét, rábírja nevetséges, felesleges dolgokra,⁵⁵¹ így a heteronómia egyik fő szövetségese a fogyasztáskényszer motorjaként.

Nem véletlen, hogy Adorno a szabadság hiányára alapozza a kultúripar kategorikus imperatívuszát: alkalmazkodj bármikor, bármihez. A civilizált életforma és az öntörvényadás kizárják egymást, csakis a külső, a változó, a pillanatnyi érdekek által vezérelt törvény létezik, melyet a média minden szegmense harsog a polgár agyába, megannyi agyafürt módon. A tárgyak, akár csak az emberi kapcsolatok együtt utaznak az egyénnel egy darabig, de idővel, amikor változik a trend, illik lecserélni őket, vagy véget vetni nekik. Huxley kitűnően ábrázolta ezt az állapotot évtizedekkel a Frankfurter iskola előtt: a fogyasztási kvóták és a promiszkuitás kötelezővé tétele a *Szép új világ* társadalmában cseppet sem légből kapott ábrázolása a befolyásolható, sodródó, infantilis létezésnek. A konzumkultúra a kreativitást is pusztítja, Huxley jövőbeni társadalmának „fordistái” nem javítanak meg semmit, a tulajdon viszonylagossága, a tárgyak folyamatos pótlása és elhajítása számukra kötelesség, akár csak a reális világ liberális demokráciákban élő szereplőinek. Árufétis és a tárgyak szeretete, megbecsülése nem férnek meg egy helyen, ami óhatatlanul elvezet egyfajta minima moralia kialakulásához. Ez teszi

közéjövőben nem is lesz már szükség abban a globalizált világ gazdaságban, melyben az olcsó, leginkább ázsiai munkaerőért mindig átugorják, kikerülik őket. Így hazájuk civilizáltsága, a hajdan kivított magasabb életszínvonal most átokként hullik vissza rájuk. Ron Hira and Anil Hira: *Outsourcing America: What's Behind Our National Crisis and How We Can Reclaim American jobs*. American Management Association. 2005, 130.

⁵⁵¹ Walter Benjamin: Paris, Capital of the Nineteenth Century. In *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 67.

társadalmat beteggé, a betegséget pedig alapelvvé, mert csakis így lehet működtetni azt a rendszert, amelyben „az elnyomás a felszabadításban van” Marcuse szerint. Ekkor lép fel az a paradox állapot, hogy bár az egyén autonómiája kivitelezhetetlen, az élet mégis kényelmesnek, racionálisnak tűnik, az önfeladás tehát nem hiábavaló.

De a civilizált világ így nem a tehetség kiteljesedésének irányába mozdul el, hanem specializált, részfeladatokba burkolózó embertömegeknek ad otthont, akik többnyire a pokolba kívánják e részfeladatokat. A fausti kaland véget ért, az európai ember immár csakis a jelenben él: hiába suhannak el mellette az évtizedek, hiába öltözik környezete rendre új ruhába, vonja be magát új technológiai mázzal, egy lelkesítő korszak végleg lezárult. Spengler tényembere próbálkozhat bár reformokkal, dédelgethet magasztos álmokat a demokráciát megreformáló, a sivár, ipari világot ismét széppé és bizakodóvá tevő politikus-varázslókról, a gépkorszak kalodájából már nem szabadulhat. Spengler Németországban, Ortega pedig Spanyolországban korán felismeri, hogy a jövő megszökött a civilizált ember elől. „Az európai létezmód ezen állapotára mindkettejük szerint az jellemző, hogy eredendően nem produktív, hanem re-produktív szisztéma, kiveszett belőle az az alapvetően innovatív jelleg, ami a korábbi évszázadokban uralta. E nézetnek persze azonnali cáfolatát nyújthatja az, ha a technikai haladás valóban szédületes iramú fejlődésére gondolunk. Ám itt valami egészen másról van szó: a kvalitatív innovációt nem lehet megabájtokban mérni. Ami valóban hiányzik, az a nagy, termékeny és átfogó gondolat, legyen szó akár az etika, a művészetek, a politika, a vallás vagy épp a gazdaság területéről. Ha végigtekintünk a jelenlegi életet uraló szókincsünkön, látjuk, hogy ezek túlnyomó többsége a korábbi évszázadokból, netán évezredekéből eredt (talán a "totalitarianizmust" kivéve, századunk nem nagy dicsőségére)”⁵⁵² – írja Csejtei Dezső, rámutatva, hogy a két filozófus 1920-as évekbeli meglátásai mennyire nem évülhetnek el a ma embere számára.

Míthogy a munka legtöbbször – ahogyan azt Marx nagyszerűen kifejtette – a közelében sem jár az emberi kreativitást próbára tevő jóleső kihívásoknak, és fárasztó – a gépkorszakban egyre inkább szellemi – rutintevékenységgé silányul, a dolgozó pihenésképpen a professzionálisan (mondhatni tudományosan) előkészített kultúripar karmai közé kerül, melynek észrevétlenül uniformizáló termékeit szinte lehetetlen kikerülni. A szabadidő eltöltésének, vagy inkább elpárologtatásának legveszélyesebb forrása a mindenütt jelen lévő televízió, melynek bámulása nem pusztán időtöltés, de

⁵⁵² Csejtei Dezső: *Nyílvessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására*. Tiszatáj, 50/3, 1996, 75.

manipulatív eszköz is, olyan torzót farag az egyénből, amelyet a műsorkészítők perverzítése éppen látni kíván – az így felhasznált televízió pedig méltán nevezhető az értelem guillotinjának. Ezt egyaránt mesterien mutatja be Ray Bradbury és Adorno is. Valóban megtörténik az esztétikum és a minőségi irodalom elleni kondicionálás, még hozzá sokkal egyszerűbb, ördögibb módon, mint ahogyan azt Huxley elképzelte. Csakugyan boldogságra programozzák az embereket, akik láthatóan vevők erre: fogyasztanak és élvezik az eléjük szórt javakat, akik pedig képtelenek ezekhez hozzájutni, álmodoznak róluk, esetleg gyilkolnak értük.

A spengleri értelemben vett kultúra védjegyét magukon hordozni képes alkotások vagy viselkedésformák ugyanakkor csakis a szabad, autonóm életvitelből fakadhatnak, utánzás, mintakövetés, fásultság, érdektelenség nem lehet táptalaja semminek, amire az emberiség büszke lehet. A civilizált ember szinte minden megnyilvánulása arról árulkodik, hogy betegesen fél a szabadságtól, ebben az antiutópiák mondanivalója és a filozófiai technológiakritika eredményei megegyeznek. A legtöbb televízió műsor és mozifilm hátborzongató idiotizmusa, a politikusok primitív, átlátszó demagógiája (amely azonban mégis elég ahhoz, hogy maguk mellé tereljék a kellő számú szimpatizánst), az árufétis változatlanul kitüntetett szerepe mind azt bizonyítják, hogy az ipari társadalmak embere hírből sem ismeri a világhoz való szabad viszonyulást, és járja az utat, amit kiválasztottak neki. Nem véletlenül szenved olyan látványosan Saul Bellow *Herzogja* (1964), mondván: „Tudod te mi az a tömegember, Himmelstein? [...] Tömegember. Egy a sok közül. Csordalélek. Mindenkit méretre vágnak”.⁵⁵³

Az önfeladás intézményi szinten is tetten érhető: a tudomány például gőzerővel produkálja újdonságait, működik, van múltja és jövője, de a konzumkultúra gyámkodása alatt kell produkálnia pontosan akkor pontosan azt, amire az üzemszerűen működő világnak éppen szüksége van. A konzumerizmus világa, az ötletes tárgyak, találmányok, gépek, gyógyszerek, játékok özöne, az ember fizikai aktivitásának és szellemi képességének minimalizálására való törekvés érdekköre pénzeli a tudományt is – a *Szép új világ*, vagy a *Fahrenheit 451* esetében legalábbis ezt láthatjuk – de a tudomány szabadsága a való életben is illúzió. A gépesítés és modernizálás hatalmas munkálatait a rendkívül kreatív tudóstársadalom óramű pontossággal igyekszik kiszolgálni, de létezése kezdete óta az ipar kontrollja alatt kellett tevékenykednie, állítja Horkheimer, Heidegger pedig amellet érvel, hogy egy helytelen életmódot folytató közösségben a tudomány is éppolyan

⁵⁵³ Saul Bellow: *Herzog*. Penguin Books, 2003, 94.

önállóan függelék, mint az egyoldalú, kalkulatív ethosz minden más kiszolgáló egysége. A tudomány önállótlanága, az életvezető trendekkel való együtt sodródása rendkívül veszélyes: Heidegger azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy ez az állapot akár az egész emberiség elpusztításával is járhat. Ugyanezt figyelhetjük meg a *Fahrenheit 451* lapjain is, mert a tudomány egyrészt az analfabetizált társadalom számára előállított, főként szórakoztatóelektronikai géppark meglétére ügyel, másrészt lehetővé teszi, hogy az atomháború légköre lengje be a társadalom mindennapjait, valószínű következményeként annak, amit egy történelem és irodalom nélküli, jelenbe feledkezett tömegettársadalom létezése jelent. Orwell *Ezerkilencszáznyolcvannégy*-ében a tudomány a kémtevékenység és a haditechnika körére redukálódik, az egyénnek még a kellemes idiotizmus mákonya sem adatik meg, még álmában sem engedheti meg magának az ellazulást, a szükségszerű pihenést, mert megfigyeltsége élete minden másodpercére kiterjed. Orwell az ember tudományos-technikai megalázásának bemutatása terén a végletekig jutott.

A megfigyeltség hangsúlyos jelenléte az antiutópiákban nélkülözhetetlen elem. E. M. Forster novellájában a Gép az ember-csőkevények inkubátorlétének minden mozzanatát kontrollálja afféle gazdaként, és minden szabálytalanságot megtorol. Zamjatin *Mi*-jében a Jótevő szolgálatában álló örök úgy rajzanak a szereplők körül, mint az író környezetében a való életben a csekisták, amit pedig nem lát az emberi szem, azt meghallják a mindenhol jelen lévő mikrofonok. Huxley *Szép új világ*ának lineáris boldogsága is totális kontrollra épül: a kondicionálás, az embertenyészet garantálja a fegyelmet, a minimálisra redukált szabadságot. A *Fahrenheit 451* totalitárius vidámparkjának rendjét is abszolút audiovizuális kontroll vigyázza az ostoba tömeg kiszámíthatóvá tett viselkedésén túl. A Burgess *Clockwork Orange*-ában ábrázolt, diktatúra felé elmozduló kifáradt demokráciában pedig éppen azon mesterkedik a hatalom, hogy pszichológiai és vegyi technológiák alkalmazása révén hozza létre a tökéletesen engedelmes mintapolgárt.

A filozófiai technológiakritikákban is nagy szerepet kap annak bemutatása, hogy miként működik a kontroll, a nyáj egy irányba terelése a technicizált világban. Spenglernél ez a feladat világvárosra hárul, amely, noha csak egy pontként határozható meg a vidék tengerében, az itt élő „parazita tényember” elveinek ellenállhatatlansága mégis eluralkodik mindenben, ledarálva ami a múltra emlékezteti, majd a végeredményt kozmopolita tömeggé gyúrja, melynek kenyér és cirkusz jár, hogy jól érezze magát.⁵⁵⁴ A közérdek és a

⁵⁵⁴ Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995, 71.

közvélemény a világváros kontrollja alatt áll,⁵⁵⁵ innen rajzanak ki a tényember által irányított gépek és grandiózus tervek, melyekkel mindent eltöröl, ami egykori önmagára emlékezteti. Walter Benjamin siető, cikázó, múltjukat végleg levedlő embereit a gépi nagyipar és az izmosodó konzumkultúra zenekari árkából vezénylik hol békébe, hol háborúba, a filozófus pedig igyekszik megszólaltatni a vészcsengőt, arra figyelmeztetve, hogy ezzel a sebességgel a civilizált világ aligha veszi be az összes útjába kerülő kanyart. A frankfurti iskola a kultúripar totális kontrollját, az ember elszemélytelenítését annak teljes pompájában mutatja be. A túlfogyasztó, túltermelő uniformizáltság világának igazgató tanácsa semmit sem bíz a véletlenre: a tömeg kézben tartása, befolyásolása, vágyainak kanalizálása, cselekedeteinek elemzése, tetteinek statisztikákba foglalása elengedhetetlen része az üzletnek, mely így a „gazdatest” legkisebb rezdülésére is reagálhat. Heidegger pedig kimutatja, hogy az ember végül önmagát is állományba veszi, úgy viselkedik, ahogyan a technológia által uralt világban viselkedni szokás, a kalkulatív szemlélet által elnyomott meditatív lény-mivoltát mélyen eltemetve. Az ember olyan világot teremt ezáltal, ami lépéseit kiszámíthatóvá, gépiessé teszi, mert „már csak technológiai viszonyai maradtak”.

⁵⁵⁵ W. Reed Smith: *Megalopolis versus Social Retardation: The Continuing Relevance of the Views of Spengler and Toynbee on the Variability of the Rate of Cultural Change*. *Comparative Civilizations Review*, 2009 Fall, 122.

Felhasznált irodalom

- J. A.: *Max Nordau's Degeneration*. The Sewanee Review, 3/4, 1895, 503-512.
- Theodor Adorno: *Minima Moralia*. Verso, London, 2005.
- Theodor Adorno: How to Look at Television. In Theodor Adorno: *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. Routledge, 1991, 158-177.
- Theodor Adorno: Perennial Fashion – Jazz. In Theodor Adorno: *Prisms*. MIT Press, 1997, 119-132.
- Theodor Adorno: The Schema of Mass Culture. In Theodor Adorno: *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. Routledge, 1991, 61-98.
- Theodor Adorno: The Culture Industry Reconsidered. In Theodor Adorno: *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. Routledge, 1991, 99-106.
- Theodor Adorno: The Stars Down to Earth. In *The stars Down to Earth and Other Essays on the Irrational in Culture*. Routledge, 1994, 34-127.
- Theodor Adorno: Aldous Huxley and Utopia. In *Prisms*, MIT Press, 1997, 95-117.
- Tanya Agathocleous: *George Orwell: Battling Big Brother*. Oxford University Press, New York, 2000.
- Ben Agger: *Marcuse & Habermas on New Science*. Polity, 9/2, 1976, 158-181.
- Aristotle: *The Nicomachean Ethics*. Oxford University Press, New York, 2009.
- Stanley Aronowitz: *The Unknown Herbert Marcuse*. Social Text, 58, 1999, 133-154.
- John Attarian: Brave New World and the Flight from God. In *Bloom's Modern Critical Views: Aldous Huxley*. Infobase Publishing 2003, 9-24.
- Steven L. Aggelis: *Conversations With Ray Bradbury*. University Press Of Missisipi, Jackson. 2004.
- Francis Bacon: The New Atlantis. In *Famous Utopias*. Tudor Publishing Co. New York, 1901. 235-274.
- Kendall E. Bailes: *Aleksei Gastev and The Soviet Controversy Over Taylorism, 1918-1924*. Soviet Studies, 29/3, 1977, 373-394.
- Arno Bammé, Ernst Kotzmann, Ulrike Oberheber: *Basic Questions About Metaphysics of Technology: Spengler, Heidegger, Günther*. The Journal of Speculative Philosophy, 7/2, 1993, 143-158.
- John Batchelor: *H. G. Wells*. Cambridge University Press, 1985.

- Charles Baudelaire: The Salon of 1859: The Modern Public and Photography. In Francis Frascina and Charles Harrison (ed): *Modern Art and Modernism: A Critical Anthology*. Westview Press, 1987, 19-22.
- Matthew Beaumont: *Utopia Ltd. Ideologies of Social Dreaming in England 1870-1900*. Brill
Leiden, Netherlands, 2005.
- Saul Bellow: *Herzog*. Pingvin Books, 2003.
- Walter Benjamin: The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility. In *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harward University Press, 2008, 19-55.
- Walter Benjamin: Reflections on Radio. In *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harward University Press, 2008, 391-392.
- Walter Benjamin: On the Minute. In *The Work of Art in the Age Of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Harward University Press, 2008, 407-409.
- Walter Benjamin: On Some Motifs in Baudelaire. In Walter Benjamin: *Illuminations*. Schocken Books, New York, 2007, 155-200.
- Walter Benjamin: Children's Literature. In Walter Benjamin: *Selected Writings 1927-1930*. Harward University Press, 2005, 250-256.
- Walter Benjamin: Eduard Fuchs, Collector and Historian. In Walter Benjamin: *One Way Street*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1978, 349-386.
- Walter Benjamin: One Way Street. In Walter Benjamin: *One Way Street*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1978, 45-104.
- Walter Benjamin: Paris, Capital of the Nineteenth Century. In Walter Benjamin: *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 14-26.
- Walter Benjamin: Iron Construction. In Walter Benjamin: *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 150-170.
- Walter Benjamin: Baudeleaire. In Walter Benjamin: *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 228-388.
- Walter Benjamin: On the Theory of Knowledge, Theory of Progress. In Walter Benjamin: *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge, 2002, 456-488.
- Basil Bernstein: *Elaborated and Restricted Codes: Their Social Origins and Some Consequences*. *American Anthropologist*, 66/6, 1964, 55-69.

- Bo Rothstein: *Corporatism and Reformism: The Social Democratic Institutionalization of Class Conflict*. *Acta Sociologica*, 30/3-4, 1987, 295-311.
- Todd Andrew Borlik: The Whale under the Microscope: Technology and Objectivity in Two Renaissance Utopias. In *Philosophies of Technology : Francis Bacon and His Contemporaries*, edited by Claus Zittel et al. Brill, Leiden, 2008. 231-249.
- Ray Bradbury: *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, New York. 1980.
- Anthony Burgess: *A Clockwork Orange*. Penguin Books, London. 1994.
- Anthony Burgess: *You've Had Your Time*. William Heinemann Ltd. 1990.
- Anthony Burgess: *1985*. Hutchinson & Co. Ltd, London, 1978.
- M. Camara: *Ray Brdbury's Fahrenheit 451: Themes and Aesthetics*. *Annales de l'Université Marien Ngouabi*, 2007, 8/1,73-88.
- Tommaso Campanella: The City of the Sun. In *Famous Utopias*. Tudor Publishing Co. New York, 1901. 275-317.
- Silviana Caporaletti: *Science as Nightmare: 'The Machine Stops' by E.M. Forster*. *Utopian Studies*, 8/2, 1997, 32-47
- Patricia Carden: *Utopia and Anti-Utopia: Aleksei Gastev and Evgeny Zamyatin*. *Russian Review*, 46/1, 1987, 1-18.
- David R. Cerbone: *Heidegger: A Guide for the Perplexed*. Continuum International Publishing Group, London-New York, 2010.
- E. M. Cioran: *Mechanism of Utopia*. *Grand Street*, 6/3, 1987, 83-97.
- Gregory Claeys: *Industrialism and hedonism in Orwell's Literary and Political Development*. *Albion*, 18/2, 1986, 219-245.
- Stanley Cohen: *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Routledge, 2011.
- Csejtei Dezső: *Nyilvessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására*. *Tiszatáj*, 50/3, 1996, 74-83.
- Ralph Dahrendorf: *Társadalmi osztályok és osztálykonfliktus*. *Szociológiai figyelő* 1989/2, 5-10.
- Daniel Dinello: *Technophobia*. University of Texas Press, Austin, 2005.
- Max Domarus: *The Complete Hitler. Hitler Speeches and Proclamations 1932–1945*. Bolchazy-Carducci Publishers, Wauconda, USA, 1990.
- Thomas P. Dunn and Richard D. Erlich: *A Vision of Dystopia: Beehives and Mechanization*. *The Journal of General Education*, 33/1, 1981, 45-57.

- Alfred Egmont: *Regeneration. A Reply to Max Nordau*. Constable & CO, Westminster, 1895.
- Norbert Elias: *The Civilizing Process*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 1994.
- Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. In *Marx-Engels művei 2. kötet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958.
- Friedrich Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. In *Marx - Engels művei 19*. Kossuth Kiadó, Bp. 1969.
- Friedrich Engels: *A természet dialektikája*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Robert O. Evans: *Nadsat: The Argot and Its Implications in Anthony Burgess' "A Clockwork Orange"*. Journal of Modern Literature, Vol. 1, No. 3. 1971. 406-410.
- Sidney B. Fay: *The Idea of Progress*. The American Historical Review, 52/2, 1947, 231-246.
- John Farrenkopf: *Spengler's Historical Pessimism and the Tragedy of Our Age*. Theory and Society, 22/3, 1993, 391-412.
- Andrew Feenberg: *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*. Routledge, New York, 2005.
- Fehér M. István: *Martin Heidegger*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Peter Firchow: *Wells and Lawrence in Huxley's "Brave New World"*. Journal of Modern Literature, 5/2, 1976, 260-278.
- E. M. Forster: *The Machine Stops*. In *Collected Short Stories of E.M. Forster*. Sidgwick and Jackson, London, 1947. 115-158.
- Charles Fourier: *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Gondolat Kiadó, 1977, 243.
- Northrop Frye: *"The Decline of the West" by Oswald Spengler*. Daedalus, 103/1, 1974, 1-13.
- Hans-Georg Gadamer: *A gondolkodás kezdetéről. Különbség*, Szeged, 2003, november.
- Gausz András *Építkezések*. In Lackó Sándor, Dékány András (szerk) *Lábjegyzetek Platónhoz 7. Az igazságosság*. Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság, Szeged, 2009, 206-214.
- Pat J. Gehrke: *Deviant Subjects in Foucault and A Clockwork Orange: Congruent Critiques of Criminological Constructions of Subjectivity*. Critical Studies in Media Communication. 18/3 2001, 270–284.
- Erika Gottlieb: *Dystopian Fiction East and West: Universe of Terror and Trial*. McGill-Queen's University Press, Quebec, Canada, 2001.

- Phyllis A. Hall: *The Appreciation of Technology in Campanella's "The City of the Sun"*. *Technology and Culture*, 34/3, 1993, 613-628.
- Espen Hammer: *Marcuse's Critical Theory of Modernity*. *Philosophy & Social Criticism*, 34/9, 2008, 1071–1093.
- Miriam Hansen: *Mass Culture as Hieroglyphic Writing: Adorno, Derrida, Kracauer*. *New German Critique*, 56 (Special Issue on Theodor W. Adorno), 1992, 43-73.
- Dominic Head: Forster and the short story. In *The Cambridge Companion to E. M. Forster*, ed. David Bradshaw, Cambridge University Press, 2007, 77-91.
- Daniel R. Headrick: *Technology: A World History*. Oxford University Press, 2009.
- G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. In *Ifjúkori írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Martin Heidegger: Only a God Can Save Us: Der Spiegel's Interview. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003, 24-48.
- Martin Heidegger: The Self-Assertion of the German University. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003, 2-11.
- Martin Heidegger: Follow the Führer! In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003, 12-16.
- Martin Heidegger: The Origin of the Work of Art. In Julian Young, Kenneth Haynes (ed.) *Off the Beaten Track*. Cambridge University Press, 2002, 1-56.
- Martin Heidegger - The Thing. In Martin Heidegger: *Poetry, Language, Thought*. Perennial Classics, New York, 163-184.
- Martin Heidegger: What is Called Thinking? Harper & Row Publishers, New York, 1968.
- Martin Heidegger: Discourse on Thinking. In Manfred Stassen (ed): *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*. Continuum Publishing Group, New York-London, 2003, 87-96.
- Martin Heidegger: The Word of Nietzsche: 'God is Dead'. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 53-112.
- Martin Heidegger: The Question Concerning Technology. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1977, 3-35.

- Martin Heidegger: *Hölderlin's Hymn "The Ister"*. Indiana University Press, 1996.
- Martin Heidegger: The Age of the World Picture. In Martin Heidegger: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Garland Publishing INC, New York & London, 1974, 115-154.
- Jeffrey Herf: *The Critical Spirit of Herbert Marcuse*. New German Critique, 18, 1979, 24-27.
- Hilde Heynen: *Walter Benjamin: The Dream of a Classless Society*. In Hilde Heynen: *Architecture and Modernity*. MIT Press, Cambridge, 1999, 95-117.
- Jeffrey Herf: *Reactionary modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge University Press, 1984.
- Mark. R. Hillegas: *The Future as Nightmare – H. G. Wells and the Anti-Utopians*. Oxford University Press, New York 1967.
- Ron Hira and Anil Hira: *Outsourcing America: What's Behind Our National Crisis and How We Can Reclaim American jobs*. American Management Association. 2005.
- Adolf Hitler: *Mein Kampf*. Mariner Books, New York, 2006.
- Max Horkheimer – Theodor Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002.
- Max Horkheimer: *Eclipse of Reason*. Continuum Publishing Company, 2004.
- Aldous Huxley: Culture and the Individual. In *Moksha: writings on psychedelics and the visionary experience (1931-1963)*. Ed. Michael Horowitz, Cynthia Palmer, Stonehill, New York, 1977, 248-255.
- Aldous Huxley: *Brave New World*. The Continental Book Company, Stockholm, 1943.
- Aldous Huxley: *Ends and Means*. Chatto and Windus, London, 1941.
- Aldous Huxley: *Visszatérés a szép új világhoz*. Cartaphilus Könyvkiadó, 2008.
- Aldous Huxley: Popular Music. In *Rotunda – A Selection from the Works of Aldous Huxley*, Chatto & Windus, London, 1932, 867-871.
- Aldous Huxley: *Jesting Pilate*. Chatto & Windus, London, 1948.
- Aldous Huxley: Spinoza's Worm. In Aldous Huxley: *Do What You Will*. Chatto & Windus, 1931, 62-92.
- Huoranszki Ferenc: *Filozófia és utópia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Earl G. Ingersoll and Mary C. Ingersoll (Ed.): *Conversations With Anthony Burgess*. University Press of Mississippi, 2008.
- Andrew Jamison: *Technology's Theorists: Conceptions of Innovation in Relation to Science and Technology Policy*. Technology and Culture, 30/3, 1989, 505-533.

- Frederic Jameson: *Walter Benjamin, or Nostalgia*. *Salmagundi*, 10-11, 1969, 52-68.
- Paul Johnson: *Intellectuals*. HarperCollins, 1992.
- Steven E. Kagle: Homage to Melville: Ray Bradbury and the Nineteenth-Century American Romance In Fahrenheit 451. In *Bloom's Modern Critical Interpretations: Fahrenheit 451*. Infobase Publishing, New York, 2008. 19-30.
- Immanuel Kant: Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Perspective. In *Immanuel Kant: Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*. Yale University Press, 2006.
- Karl Kautsky: *Az erfurti program*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Ken Kelley: *Playboy Interview: Ray Bradbury*. *Playboy*, 43/5, 1996, 47-56, 149-150.
- Douglas Kellner: *Critical Theory Today: Revisiting the Classics*. *Theory, Culture and Society*, 10/1993, 43-60.
- Arthur Koestler: A bukott isten. In: J. Conrad - A. Koestler - V. Cerny: *Folytatásos önéletrajz*. Osiris - Századvég, 1994.
- Arthur Koestler: Life in 1980 – The Rule of Mediocracy. In *The Heel of Achilles, Essays 1968-1973*, Random House, New York, 1974. 41-46.
- Kovács Gábor: *Technológia- és technokráciakritika – hatvannyolc eszmetörténeti háttére*. *Híd*, 2008, 6-7, 14-22.
- Krishan Kumar: *Aspects of the Western Utopian Tradition*. *History of the Human Sciences* 16/1, 2003, 63-77.
- Annette Leddy: *Borges and Swift: Dystopian Reflections*. *Comparative Literature Studies*, 27/2, 1990, 113-123.
- William Leiss: *Ideology and Science*. *Social Studies of Science*, 5/2, 1975, 193-201.
- Esther Leslie: *Walter Benjamin: Traces of Craft*. *Journal of Design History*, 11/1, 1998, 5-13.
- Michael Löwy: Fire Alarm: Walter Benjamin's Critique of Technology. In *Democratic Theory and Technological Society*. (ed.) Richard B. Day, Ronald Beiner, Joseph Masciulli, M.E. Sharpe Publishers, London, 1990, 271-279.
- Lukács György: *A fiatal Hegel*. Magvető Kiadó, Budapest, 1972.
- Lukács György: Az ifjú Hegel kultúrfilozófiája. In *Adalékok az esztétika történetéhez I*. Magvető Kiadó, Budapest, 1972.
- Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Talentum Diákkönyvtár, 2002.
- Miriam Miedzian Malinovich: *Herbert Marcuse in 1978: An Interview*. *Social Research*, 48/2, 1981, 362-394.

- Herbert Marcuse: Philosophy and Critical Theory. In Herbert Marcuse: *Negations*. MayFlyBooks, London, 2009. 99-118.
- Herbert Marcuse: Some Social Implications of Modern Technology. In *Technology, War, and Fascism. Collected papers of Herbert Marcuse I*. Edited by Douglas Kellner. Routledge, 1998, 39-65.
- Herbert Marcuse: *One Dimensional Man*. Routledge, 2007.
- Herbert Marcuse: Aggressiveness in Advanced Industrial Societies. In Herbert Marcuse: *Negations*. MayFlyBooks, London, 2009, 187-202.
- Herbert Marcuse: *An Essay on Liberation*. Beacon Press, Boston, 2000.
- Colin Martindale: *Psychoticism, Degeneration and Creativity*. Psychological Inquiry, Vol. 4/3, 1993, 209-211.
- Karl Marx-Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa. In *Marx - Engels művei 4. kötet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Karl Marx: A gothai program kritikája. In *Marx-Engels művei 19*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- Karl Marx: *A tőke I*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1955.
- Karl Marx: *Grundrisse*. Random House, New York, 1973.
- Magdeline Marx: *The Romance of New Russia*. Thomas Seltzer, 1924.
- Gerhard Masur: *Distinctive Traits of Western Civilization: Through the Eyes of Western Historians*. The American Historical Review, 67/3, 1962, 591-608.
- Máté Zsuzsanna - Kádár Zoltán: Az akaratszabadság hiányának következményei a XX. század első felének filozofikus jellegű antiutópiáiban. In *Lábjegyzetek Platónhoz 9. Az akarat*. Szerk.: Laczkó Sándor, Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány - Magyar Filozófiai Társaság, 2010. 380-395.
- Patrick A. McCarthy: *Zamyatin and the Nightmare of Technology*. Science Fiction Studies, 11/2, 1984, 122-129.
- Frank D. McConnell: H. G. Wells: *Utopia and Doomsday*. The Wilson Quarterly 4/3, 1980, 176-186.
- Paul Meadows: *Culture Theory and Industrial Analysis*. Annals of the American Academy of Political and Social Science, 274, 1951, 9-16.
- James Miller: *The Passion of Michel Foucault*. Harvard University Press, 2001, 15.
- A. L. Morton: *Angol utópia*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974.
- Thomas Molnar: *Myth and Utopia*. Modern Age, spring 1973, 71-77.

- Antonio Negri: *Marx Beyond Marx. Lessons on the Grundrisse*. Pluto Press, London, 1991.
- Max Nordau: *Degeneration*. New York, D. Appleton and Company, 1895.
- Robert A. Nye: *The Bio-Medical Origins of Urban Sociology*. *Journal of Contemporary History*, 20/4, 1985. 659-675.
- George O'Hara: *Technology and Its Discontents*. *Technology and Culture*, 45/2, 2004, 479-485.
- H. J. Oliver: *The Art of E. M. Forster*. Melbourne University Press 1960.
- George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*. Penguin Books, England, London, 1990.
- George Orwell: Wells, Hitler and the World State. In George Orwell: *Critical Essays*, Secker and Warburg, London, 1946, 83-88.
- George Orwell: Review of Power: A New Social Analysis by Bertrand Russell. In *An Age like This. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1920-1940*. ed. Sonia Orwell and Ian Agnus. Nonpareil Books, Boston, 2000, 375-376.
- George Orwell: *My Country Right or Left. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1942-1943, Vol. 2*, ed. Sonia Orwell and Ian Agnus, Nonpareil Books, 2000.
- George Orwell: *The Road to Wigan Pier*. Berkeley Publishing Corporation, 1961.
- George Orwell: Pleasure Spots. In *In Front of Your Nose. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1945-1950. Vol. 4*. ed. Sonia Orwell and Ian Agnus, Secker and Warburg, London, 1968, 78-81.
- George Orwell: *Coming Up for Air*. Penguin Books, 1990.
- George Orwell: We by E. I. Zamyatin. In *In Front of Your Nose. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell 1945-1950. Vol. 4*. ed. Sonia Orwell and Ian Agnus, Secker and Warburg, London, 1968, 72-75.
- Patrick Parrinder: *Imagining the Future: Zamyatin and Wells*. *Science Fiction Studies*, 1/1, 1973, 17-26.
- Robert Plant: Economic and Social Integration in Hegel's Political Philosophy. In Robert Stern (ed): *Hegel's Philosophy of Nature and Philosophy of Spirit*. Routledge, 2001. 220-247.
- Platón: *Az állam*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.
- Karl Popper: *Utopia and Violence*. *World Affairs*, 149/1, 1986, 3-9.
- Harvey N. Quamen: *Unnatural Interbreeding: H. G. Wells's "A Modern Utopia" as Species and Genre*. *Victorian Literature and Culture*, 33/1, 2005, 67-84.

- Alexandra Rachmanova: *Házasság a vörös viharban. Egy orosz diáklány naplója.* Kelenföld Kiadó, 1990.
- William Rehg: Critical Argumentation Theory and Democracy: Lessons of Past Debates over Technoscience. *Revista Portuguesa de Filosofia*, 59, 2003, 113-138.
- Graham Stanhope Rawson: *William Morris's political romance "News From Nowhere"*. Borna-Leipzig, 1914.
- Caroline H. Rhodes: *Frederick Winslow Taylor's System of Scientific Management in Zamiatin's We.* *The Journal of General Education*, 28/1, 1976. 31-42.
- Paul Riceur: *Lectures on Ideology and Utopia*, Columbia University Press, 1986.
- Tom Rockmore: *On Heidegger's Nazism and Philosophy.* Berkeley University Press, 1992.
- James L. Rolleston: *The Politics of Quotation: Walter Benjamin's Arcades Project.* *Publications of the Modern Language Association of America (PMLA)*, 104/1, 1989, 13-27.
- Richard Rorty: *Contingency, irony and solidarity.* Cambridge University Press, 1995.
- Mordecai Roschwald: *Quo Wadis America?* *Modern Age*, 1958, Spring, 193-198.
- Mordecai Roshwald: *The Concept of Freedom: A Framework for the Study of Civilizations.* *Philosophy and Phenomenological Research*, 30/1, 1969, 102-112.
- David J. Rothman: *Behavior Modification in Total Institutions.* *The Hastings Center Report*, 5/1, 1975, 17-24.
- Bo Rothstein: *Corporatism and Reformism: The Social Democratic Institutionalization of Class Conflict.* *Acta Sociologica*, 30/3-4, 1987.
- R. L. Rutsky: *High Techné : Art and Technology From the Machine Aesthetic to the Posthuman.* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999.
- Henry Saint-Simon: *Selected Writings on Science, Industry and Social Organisation.* Croom Helm Ltd., London, 1975.
- Robert C. Scharff, Val Dusek: *Philosophy of Technology: The Technological Condition.* Blackwell Publishing, 2003.
- David Seed: *The Flight from the Good Life: "Fahrenheit 451" in the Context of Postwar American Dystopias.* *Journal of American Studies*, 28/2, 1994, 225-240.
- Howard p. Segal: *Edward Bellamy's Looking Backward and the American Ideology of Progress through Technology.* *OAH Magazine of History*, 4/2, 1989, 20-24.
- Mulford Q. Sibley: *Utopian Thought and Technology.* *American Journal of Political Science*, 17/2 1973, 255-281.

- Mark Sinclair: Coming to Terms with Nihilism: Heidegger on the Freedom in Technology. In Laurence Paul Hemming, Bogdan Costea and Kostas Amiridis (ed): *The Movement of Nihilism Heidegger's Thinking After Nietzsche*. Continuum, London, 2011. 155-169.
- B. F. Skinner: Freedom and the Control of Men. In B. F. Skinner: Freedom and the Control of Men. In B. F. Skinner: *Cumulative Report*. Appleton-Century-Crofts, 1961, 3-18.
- B. F. Skinner: Current trends in experimental psychology. In B. F. Skinner: *Cumulative Report*. Appleton-Century-Crofts, 1961, 223-241.
- B. F. Skinner: The Control of Human Behavior. In B. F. Skinner: *Cumulative Report*. Appleton-Century-Crofts 1961, 18-23.
- William Benjamin Smith: *Spengler's Theory of the Historical Process*. *The Monist*, 32/4, 1922, 609-628.
- W. Reed Smith: *Megalopolis versus Social Retardation: The Continuing Relevance of the Views of Spengler and Toynbee on the Variability of the Rate of Cultural Change*. *Comparative Civilizations Review*, 2009 Fall, 119-146.
- Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I-II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- Oswald Spengler: *Man and Technics*. Alfred A. Knopf, Inc., 1932.
- Oswald Spengler: *The Hour Of Decision*. Alfred A. Knopf Inc., 1963.
- George Steiner: True to Life. In *George Orwell: The Critical Heritage*, ed. By Jeffrey Meyers, Routledge, 1997, 363-373.
- George Steiner: Killing Time. In *George Steiner at the New Yorker* ed. by Robert Boyers, New Directions Books, New York, 2009, 95-116.
- Leslie Stevenson & David Haberman: *Ten Theories of Human Nature*. Oxford University Press, 1998.
- Wilfred Stone: *Some Interviews with E. M. Forster, 1957-58, 1965*. *Twentieth Century Literature*, 43/1, 1997, 57-74.
- Peter Szondi: *Hope in the Past: On Walter Benjamin*. *Critical Inquiry*, 4/3, 1978, 491-506.
- Frederik Winslow Taylor: *The principles of Scientific Management*. Harper And Brothers Publishers, 1913.
- Tóth I. János - Gátiné Csala Katalin: *Wells nézete az emberiség jövőjéről*. *Valóság*, 1997/4, 29-35.
- Fredric Warburg: Strictly Confidential. In *George Orwell: The Critical Heritage*, ed. By Jeffrey Meyers, Routledge, 1997, 247-250.

- Anna Vaninskaya: *Janus-Faced Fictions - Socialism as Utopia and Dystopia in William Morris and George Orwell*. *Utopian Studies*, 14/2, 2003, 83-98.
- Paul Virilio: Az ősbaleset. In *A későújkor józansága I*. Szerk. Tillmann János. Göncöl kiadó, Budapest. 1994, 206-212.
- Donald Watt: Burning Bright: Fahrenheit 451 as Symbolic Dystopia. In *Bloom's Literary Themes: Alienation*. ed. Harold Bloom, Infobase Publishing, 2009, 71-83.
- Liliane Welch: *Baudelaire: Literary Criticism and the Advent of Technology*. The Bulletin of the Midwest Modern Language Association, Vol. 5, 1972, 46-54.
- H. G. Wells: *A Modern Utopia*. Thomas Nelson and Sons Ltd. London, Edinburgh, New York, 1905.
- H. G. Wells: *The Time Machine*. Henry Holt and Co. New York. 1895.
- H. G. Wells: *The Fate of Homo Sapiens*. Secker and Warburg, London, 1939.
- Amy E. Wendling: *Karl Marx on Technology and Alienation*. Palgrave Macmillan, 2009.
- Friedrich von Weizsacker: Heidegger and Natural Science. In Werner Marx (ed.): *Heidegger Memorial Lectures*. Duquesne University Press, Pittsburgh, 1982. 75-99.
- Rosalind Williams: *Notes on the Underground*. The MIT Press, 2008.
- Gary K. Wolfe: The Frontier Myth in Ray Bradbury. In *Bloom's Modern Critical Views: Ray Bradbury*. Infobase Publishing, 2001, 103-123.
- Michael Yeo: *Propaganda and Surveillance in George Orwell's Nineteen Eighty-Four: Two Sides of the Same Coin*. *Global Media Journal, Canadian Edition* 3/2, 2010, 49-66.
- Yevgeny Zamyatin: *We*. Piunguin Modern Classics, Singapore. 1983.
- Jack Zipes: Mass Degradation of Humanity and Massive Contradictions in Bradbury's Vision of America in Fahrenheit 451. In *Bloom's Modern Critical Interpretations: Fahrenheit 451*. Infobase Publishing, New York, 2008, 3-18.
- Leonid Zhmud: *Plato as "Architect of Science"*. *Phronesis*, 43/3, 1998, 211-244.

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat elkészítése során konzulenseim, Dr. habil. Máté Zsuzsanna és Dr. habil. Tóth János folyamatosan elláttak tanácsaikkal. Megjegyzéseik, ötleteik felbecsülhetetlen értékű segítséget jelentettek a munka során, így ezúton is kifejezem irántuk érzett tiszteletemet. A fokozatszerzéshez vezető út adminisztrációs káoszán pedig Dr. Mogyoródi Emese segített átvergődni, amit ezúton is köszönök.